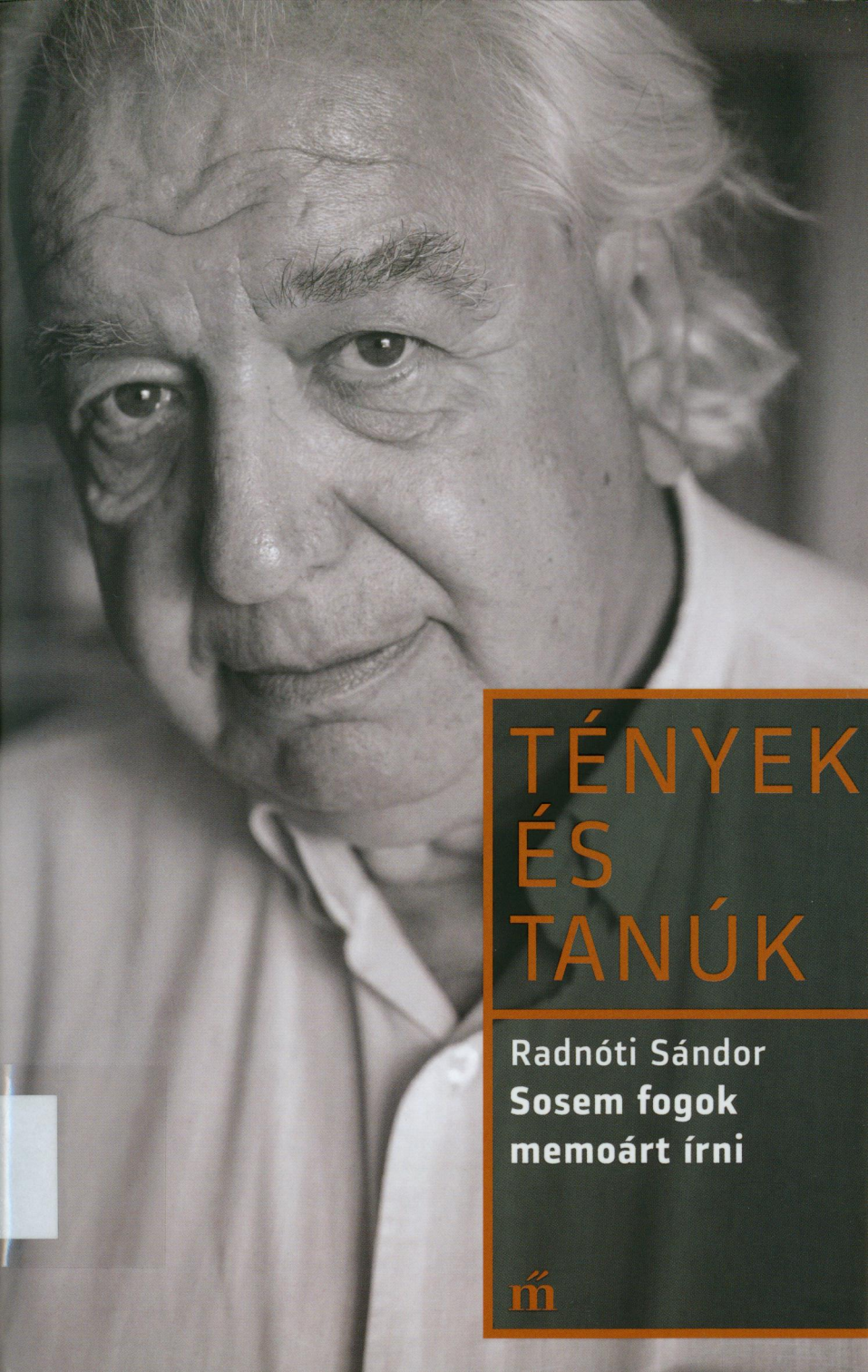

A black and white close-up portrait of an elderly man with white hair and deep wrinkles, looking slightly to the left. He is wearing a light-colored shirt. The image serves as the background for the book cover.

TÉNYEK ÉS TANÚK

Radnóti Sándor
**Sosem fogok
memoárt írni**

m

TÉNYEK ÉS TANÚK

Radnóti Sándor

SOSEM FOGOK
MEMOÁRT ÍRNI

m MAGVETŐ
BUDAPEST, 2019

Somogyi-könyvtár, Szeged

S000693674

2

894
R20

© Radnóti Sándor, 2019

ELŐSZÓ

Az *Élet és Irodalom* megkért rá, hogy írjak egy éven keresztül havonta tárcát. Elgondolkodtam, mit írhatna, aki nem szépiró. Valami személyesre gondoltam, amivel eddig kamaszkori lírai próbálkozásaim óta nyilvánosan ritkán jelentem meg. Azt tudtam, hogy sosem fogok memoárt írni, mert ahhoz memória kell, valamint az élet egyetlen történetként való felfogása; visszatekintőleg, tehát némileg le is zárva azt.

Nekem nincs *egy* történetem. De – mint a legtöbb embernek – vannak történeteim, figuráim, képeim. Ezért hát afféle „Magyar alakok”-ra gondoltam (Eötvös Károly könyvének címe ez), akiket ismertem, és akiknek portréjával megpróbálkozhatom – mindenesetre elkerülve, hogy „Nagy árnyakról bizalmasan” beszéljek (ez is könyvcím, a csodálatos Tersánszky Józsi Jenőé). Ám – Rousseau-val szólva – nem szeretném, ha „működésemben immár több lenne az emlékezés, mint a teremtés”.

Mivel portréimban személyes történetemet mondom el, vagy személyes történetemet is elmondom, amely a szóban forgó emberhez fűzött, ezért hát fölfogható mindez életrajzi törmelékeknek (ez meg Bálint Endre könyvcíme). De fontosabb, hogy valamit róluk mondjak el. A legtöbbje híres vagy ismert ember, noha soha

nem gyűjtöttem a híres emberek ismeretségét, dedikációját, közös fényképet sem. Ifjúkoromban elkerültem, noha módomban lett volna rá, hogy megismerkedjem Fülöp Lajossal, Füst Milánnal, Mérei Ferencsel, mert úgy hallottam, lélekhalászok vagy csábítók, akik gyurmának tekintik a fiatal lelkeket.

Szövegeim műfaja legtöbbször a rövidtörténet, s ha volt odaillő anekdotám, elmondtam. Megjelenésükkor némi sikert arathattak, ugyanis a hetilap megkért, hogy folytassam még egy évig. Más keretekben is írtam hasonlót, s kezdtem arra gondolni, hogy ebből könyv lehet. Sokat gondolkodtam alakjaim sorrendjén, de mindent megfontolva végül is az ábécé véletlenét gondoltam a legideálisabb formának. Egy mostanában készült életútinterjút is betettem a kötetbe. Így aztán: sohasem fogok mémoárt írni, de valami, ami mégis összegez valamit, amit semmiképpen sem szeretnék összegezni, összeállt.

Köszönetet mondok szerkesztőmnak az ÉS-ben, Grecsó Krisztiánnak, aki kitalált mint tárcaíró, és szerkesztőmnak a Magvetőben, Dávid Annának, aki gondosan nyesegette a hetilapban még aktuális, de könyvbe már nem illő dolgokat.

KOMOLYAN VETTEM AZ ÍRÓASZTALOMAT

Nagyvizit Radnóti Sándornál (2018)

Jánossy Lajos – Fehér Renátó – Nagy Gabriella interjúja

JL: Itt vagyunk Radnóti Sándornál, egy erőteljes, artistikus értelmiségi enteriőrben, egy olyan lakásban, amelynek a légköre ugyanakkor komoly polgári hátországot sejtet. Azt sejttem, hogy ezeknek egy jó része családi folyamatosságot tükröz. Szeretném, ha innen indulnánk el. Ebből a milióból.

Hihetetlen előnnyel indultam, amennyiben olyan családból származom, amely nemcsak apámék generációjában, hanem a fölötte lévő két generációban is áhítatos kultúratiszteletről tett tanúbizonyságot. Apai szálon nagyváradi vagyok. Dédapám barnapiros, bajszos portréja az ágyam fölött függ. Szép magyar ember. Zsidó. A családi legenda szerint a város rendőrkapitánya volt. Nem jártam utána: a birtokomban lévő 1885-ös igazolványban alkaptányként szerepel, s a Nyílt rendeletben „Recht Ignác nváradi rendőr alkaptány utasíttatik, hogy akkor mikor valamelyik bűntény elkövetésével gyanúsított vagy terhelt egyénnek hollétéről tudomást szerez, azt üldözze és elfogatása iránt a kelő intézkedést felelősség terhe alatt eszközölje, s annak megtörténtéről pedig úgy ennek a hivatalnak azonnal jelentést tenni, valamint ha az elfogatás más hatóság

területén történt a legközelebbi vagyonbiztonsági hivatalnál jelentkezni kötelességének ismerje. Felhívatnak az útban eső hatóságok, miszerint fent nevezett rendőr alkapitánynak szükség esetén segédkezet nyújtani szíveskedjenek.” Aláírás: Serényi Gusztáv (de a sok kacsaringótól lehet István is) rendőrkapitány.

Dédanyám, Rechtné Bauer Zsófia iskolaigazgató volt, híresen szigorú pedagógus, aki – talán Dutka Ákos könyvében, *A holnap városában* olvastam ezt – az utcán füttyörésző inasokat is csendre és rendre intette. Véletlenül kezembe került az 1910-es évekből egy újságcikk, amelyből kiderült, hogy egy feminista kör elnöke is volt. Jó viszonyban lehetett unokaöccsével, Balázs Bélával, aki időnként pumpolta.

Nagyapám, Recht Sándor hegedűművész volt. Megint csak véletlenül az utamba került információ, hogy Brüll Adél – sikeres, sikertelen? – hódolója volt, gondolom még az Ady előtti időkből. Ám vele véget ér egy időre a család nagyváradi illetősége. Van egy fénykép Popper Dávidról, a nagy gordonkaművészről, Popper Leó apjáról, amelyet hű barátként Recht Sándornak ajánl Londonban, 1897 decemberében. S valóban, a családi emlékezet megőrizte, hogy ez időben nagyapám kissé cigányosan, Sándor néven ott koncertezett. Gustav Mahler igazgatása alatt a budapesti Operaházban az első hegedűpultnál ült, de 1906-ban már Miskolcon zenedei tanár, ahol megszületik az apám.

Apám nővére viszont visszakerült Váradra. Egy jó módú nagykárolyi ügyvéd és malomtulajdonos vette el, akinek jó módja a második világháborúval véget ért, s nem tudom, miért, Nagyváradra költöztek, s laktak a Strada Alexandrinak nevezett Hársfa utcában. Én csak tízéves koromban ismerhettem meg a nagynénémet,

Recht Mártát, mert az ötvenes évek első felében a határok zárva voltak, s az ő első budapesti látogatása a forradalom idejére esett, amelyet anyjával jobbadán az óvóhelyen töltött. Kötőkönyveket írt, már a harmincas évektől *Mit kössek?* sorozattal, amelyek egy időben ismertek voltak.

A hatvanas évektől aztán rendszeresen látogattam, s így egész jól megismertem Oradeát. A föld alá akartam sülyedni, amikor nagynéném a román eladónőket a boltokban leckéztette a tűzön-vízen át megőrzött magyar kultúrfölény tudatában, hogy „Tudsz te magyarul, miért nem beszélsz magyarul?” Ő még az a nemzedék volt, amely nem vette magának a fáradságot, hogy megtanuljon románul.

Apám orvos volt, de az a régi típusú orvos, aki nagyon sokat foglalkozott kultúrával. Rengeteget olvasott. Még nem tudtam olvasni, amikor a képnézegetés művészetébe bevont, esténként híres festményeket nézegettünk. Úgyhogy áhítatos tisztelete a kultúrának: ez volt a kezdet kezdetétől. Lemezek, opera, Nemzeti Színház, Shakespeare-sorozat: gyerekkoromban viszonylag könnyű volt ebben az értelemben az élet.

JL: Ennek a gyerekkornak az első meghatározó szakasza az ötvenes évekre esett. A politikai légkör mennyire befolyásolta ezt a polgári világot? Mennyire volt lehetséges megtartani a polgári ethoszt?

Hát úgy, hogy apám – nem mérven fel a veszélyeket – meglehetősen nyíltan volt antikommunista az ötvenes években. Erről sok anekdota szól. Visszahallottam másoktól, hogy apám milyen szabadszájúan és harsányan utálta a rendszert. Nekem az első politikai élményem az

volt, hogy apám, aki egy elegáns, angol úriember volt, Eden-kalapban, öltönyben, örök nyakkendővel – amit (minusz a kalap) én is életem nagy részében követtem – szokása szerint, amikor hazajött, levette a kabátját az előszobában. Egyszer bejött kabátban, kalapban, leült egy székre, és azt mondta, meghalt az a gazember. Én így értesültem Sztálin haláláról. Ahhoz, hogy én aztán fiatalkoromban marxista legyek, egy nagy fordulattal kellett eltérnem a családomtól, és apámban, akit imádtam, és akivel hihetetlen jó viszonyban voltam, bizonyos értelemben csalódást keltett, hogy én marxista lettem tinédzserkoromban. Mindenesetre az első igazán nagy élmény '56 volt, kiemelkedik a gyerekkoromból.

JL: Tízéves voltál, ugye?

Tizenegyedik évemben voltam, és azt mondhatom, hogy felnőtt fejjel éltem át, aztán visszahuppantam.

JL: Itt éltetek, ebben a lakásban?

Egy háztömbbel arrébb. Ez apósomnak és anyósomnak a lakása volt. Én a Falk Miksa utca 10.-ben nőttem fel. Jóval később szívélyes viszonyba kerültem Marosán Györggyel, odaadta nekem az emlékiratát, amikor az még nem jelent meg könyvben, abból tudtam meg, hogy a gyerekszobám – magasföldszinten volt a lakás – ablaka alatt állt, és várta azt az orosz tankot, ami kivitte a városból, hogy Kádárral együtt megalapítsák a forradalmi munkás-paraszt kormányt. És akkor azt gondoltam – bár nem szép gondolat –, hogy ha az apám betegeitől kapott ajándéktárgyak közül, mondjuk, egy

súlyos ólomkristály vázát leejtke, akkor talán az egész történelmet megváltoztathattam volna.

JL: Az úgynevezett kettős beszéd meghatározta-e az életeredet?

Nem. Az iskolaigazgató ugyanolyan angolszász típusú úriember volt, mint az apám. Szívélyes viszonyban voltak Kulcsár Sándor igazgató úrral. '55 telén az úttörőtáborban, ahol volt zászlófelvonás, zászlófelvonás, egy zászlófelvonás alkalmával valami kis lökdösődés történt, az egyik gyereket meglökték, és az véletlenül rátaposott a már levont zászlóra. A táborvezető – egy húszas éve második felében járó, kövérkés fiatalember, nem a mi iskolánk tanára – azonnali hatállyal összehívta a tábort, és ünnepélyesen kivítették a kis, sáros lábnyommal meggyalázott zászlót – ez Parád-sasváron volt a színházteremben – a színpadra, és ő gyűjtő és vádló módon szólította fel a tettet, hogy jelentkezzen. Nem jelentkezett egyszer, nem jelentkezett kétszer. Harmadszorra aztán jelentkezett, és azonnali hatállyal kizárták a táborból. Egy tanár kíséretével felvitték Budapestre. Arra nagyon világosan emlékszem, hogy mérhetetlen megvetést éreztem ezzel a jelenettel és az egész ügygel szemben. Még nem voltam tízéves, és ez egész világos érzés volt. Nem volt kettős beszéd. Az osztálytársaim nagyjából hasonlóképpen gondolkodtak. És hát igen, úttörők voltunk, kétségtelen, de ez inkább a cserkészélet meghosszabbítása volt, és senki nem akart indoktrinálni bennünket. Ez a Szemere utcai iskola volt, egy viszonylag liberális fészke.

JL: Milyen volt itt a gyerekkorodat körbeölelő, felnőtt társasági élet?

Azt nem szabad elfelejteni, hogy az ötvenes évek első felében rettenetes diktatúra volt Magyarországon, ugyanakkor folytatódtak a polgári élet kiépített hagyományai. Apámék estélyeket adtak, partik voltak nálunk, operaénekesek, színészek jöttek hozzánk. Egyszerre volt egy nagyon beborult világ, és ugyanakkor ott volt mögötte a társasági élet harmincas évek második felében, negyvenes évek elején megszakított folyamatoságának felvétele. Megbeszélés tárgya volt, hogy az operaénekesnő nercbundában jelent meg, és hasonló dolgok, folyt még ez a burzsoá világ. 1955-ben megnyílt a Mézes Mackó a Kígyó utcában, hatalmas hidegtálakat lehetett rendelni onnan. Májjal töltött kaszinótojást, Wellington-bélszint és hasonlókat. Ez is hozzátartozott ehhez a világhoz. A szüleim jól voltak eleresztve ebben a nagyon lerongyolódó, legatyásodó társadalomban. Ennek is ugyanez volt az oka: a polgárság elszegényedett, de a szokásait még megtartotta. Apám, aki gyerekorvos volt, nagy magánpraxist tartott fenn, mert az továbbra is hozzátartozott a polgári élethez, hogy legyen a gyerekeknek háziorvosa. Ilyen módon nagyon jól keresett ebben az időben, és ezért tudott képeket gyűjteni. Hogy megfizethessék a háziorvost, a polgárság eladta a képeit a feje fölül, tele lett a Bizományi Áruház. Autónk volt, ami apámnak kellett is, mert egész nap, még éjszaka is rendelkezésre állt, ment a betegekhez. Minden vasárnap elindultunk a Balatonra, és vagy odaérkeztünk, vagy nem, mert azért egy-két defekt mindig bele volt számítva az utásba.

NG: És '56 után?

'56 után tépelődött, hogy milyen egyszerű lett volna beülni a kocsiba, és elmenni azokban a napokban, amikor nyitva volt a határ. De hát apám nem volt fiatal. Negyvenéves volt, amikor én születtem, és ötvenéves ennek megfelelően 1956-ban. Újrakezdeni egy életet, nosztrifikáltatni a diplomát, úgy látszik, hogy erre már nem volt ereje, és ezért végül itthon maradtunk. Nem volt ez tulajdonképpen komoly, nem gondolkodtak ezen. Nem emlékszem nagy beszélgetésekre apám és anyám között, inkább arról volt szó, hogy a következő években apám emlegette, hogy ez egy lehetőség lett volna. Hogy mi folytatódott? Gyűlöletes volt természetesen minden, apám megvetette az '56 után kiépülő világot.

NG: Folytatódott még a társasági élet?

Azt hiszem, hogy igen. Sőt...

NG: Volt köztük ügynök?

Nem. Legalábbis nem tudok róla. Ez soha nem derült ki. '56-ban a házban elkezdtek a társaságilag, társadalmilag egymáshoz illő emberek összejárni. Egy aglegény, apámkorú ember, akit addig is szívélyesen üdvözöltek, minden esti vendég lett azokban a hónapokban, amíg kijárási tilalom volt. Az óvóhelyen, ahova a szüleim nem mentek le, nagy élet folyt. Versolvasások. Faludy imádata, Villon-fordításokat olvastunk az emberek egymásnak. Én állandóan leszöktem, bár semmi kifogása nem volt a szüleimnek, hogy lemenjek.

JL: A középiskolai évektől kezdődően nagy lendületet vett a szellemi pályád, komoly elrugaszkodási pontokkal. Ott voltak olyan pályatársaid, akikkel filozófiát, irodalmat intenzíven studióztatok, messze a középiskolában elvárt kötelező gyakorlatokon túl.

Ehhez azt kell hozzátenni, hogy amíg a Szemere utcában békésen elvoltam nyolc éven keresztül, a gimnáziumokban, úgy látszik, az alkalmazkodóképességem nagyon kicsire sikeredett, és végül négy különböző gimnáziumban sikerült befejeznem a tanulmányaimat. A Cukor utcából másfél év után kirúgtak.

JL: Miért?

Volt ez az 5+1-es rendszer, hogy öt napig tanulni, egy napig dolgozni valahol. Ez volt a politechnikai képzés. Mi Gödre mentünk dugványozni, és egy rettenetes hideg napon úgy döntöttünk, hogy mielőtt elmennénk az üvegházakba dolgozni, leszállván a vonatról, a restiben megiszunk egy pálinkát. Ezt három gyerek csinálta, de vesztünkre a tanárnak is ugyanez a gondolata támadt. Ketten magas fiúk voltunk, és egy alacsonyabb. Ő hihetetlen taktusérzéssel – ma is a szemem előtt van – meglátta a tanárt, lebukott, és a lábak között (mert a resti zsúfolt volt) távozott. Róla soha többet nem esett szó, minket, kettőnket viszont kirúgtak az iskolából. Nagyon rossz hangulatú és komisz iskola volt a Cukor utca, amit egyébként egy osztálytársam – akit fél évvel később szintén kirúgtak, és akit akkoriban Rózner Gézának hívtak, azóta Bereményi Géza – meg is örökölt: *a Megáll az időnek az a szörnyeteg igazgatóhelyettese*

nem más, mint Bucskó Béla igazgatóhelyettes úr, aki a Cukor utcának volt a réme. De rémes volt Témesi Alfréd is, az igazgató, akit megkaptam aztán a Petőfi Gimnáziumban érettségi elnöknek, és bizony nem felejtett, minden lehetséges módon igyekezett keresztbe tenni nekem.

JL: A gimnáziumi éveid viszontagságainak ez volt az első állomása. Mi volt a következő?

A Szinyei Mersében fél évet voltam. Azt egyszerűen csak nem szerettem, onnan meg akartam szabadulni. Az viszont már irodalmilag is érdekes, hogy volt egy nagyon nevezetes magyartanárom, akit a Cukor utcában ismertem meg. Nagyszerű tanár volt, Kovács Endrének hívták. Kirúgták a Cukorból, és a Radnótiba került. Rábeszélte, hogy menjek a Radnótiba, ott megbeszélte, hogy egy bizonyos osztályba fogok kerülni. Legyintőleg mondta, hogy kicsit erősebb az orosz, a forma kedvéért vizsgát kell tenned, készülj egy kicsit a nyáron. Bolond ember volt, a szó szoros értelmében. Egyszer meglátogattam a zárt osztályon. De nagyszerű tanár volt, a fia kitűnő karmester a Magyar Állami Operaházban, rettenetesen hasonlít az apjára. Azt elfelejtette mondani, hogy egy olyan osztályról volt szó, amelyben a magyar irodalmon kívül mindent oroszul tanítottak az első osztálytól kezdve. Szégyen ide, szégyen oda, ezt nem tudtam bepótolni, képtelen voltam, úgyhogy egy-két hónapig ültem ott egy padban kukán. Közben az angoltanárnőm, aki a Petőfi Gimnáziumban tanított, rábeszélte, hogy ne csináljam ezt a hülyeséget, menjek át a Petőfibe. A Petőfiben boldogan révbe értem, ott találkoztam három valóban kitűnő emberrel. Az

egyik Balassa Péter volt, aki eggyel alattam járt, a másik Rózsa – később Rózsa T. – Endre, aki rádiós lett, és a harmadik, aki nem oda járt, de mindig bejött hozzánk a nagyszünetben, Kenedi János. Más komoly barátságaim is voltak abban az időben. És nagyon döntő, hogy megismerkedtem a Lukács-iskola egyes tagjaival, még a Cukor utcai időkben. Akkor voltam tizenhat éves. Kialakult Heller Ágnessel és Fehér Ferencsel egy barátság.

JL: A marxista orientáció és érdeklődés szembefordul a polgári gondolkodással. Édesapádnak a reflexióját már említetted. Ugyanakkor ez a miliő, ez a kulturális hagyomány lehetett volna a fennállóval szemben egy más típusú ellenzéki attitűdnek a fedezete. Mi vitt mégis ennyire – ilyen értelemben – a baloldali gondolkodás felé?

Erre az a válaszom, hogy lehetett volna, de nem volt. Mert nagyon gyenge volt a polgárság Magyarországon. Egyszerűen nem volt erős ideológiai töltete és fegyverzete. Apám, mai szemmel visszanézve, konzervatív liberális volt – akihez később megtértem bizonyos értelemben –, de akkoriban ez nem volt kielégítő számomra. Nagyon-nagyon kevesen tudták megtenni, hogy a polgári magatartásukból táplálják a belső ellenállást. Hirtelen Szegedy-Maszácz Mihály képe van előttem, vagy Esterházy, az erős családi hagyomány, ami vagy dzsentrí, vagy arisztokrata. Lehet nagyon erős vallási hagyomány is, ami az esetek nagy részében olyan képmutatással jár, amit egy fiatalember vagy vállal, vagy nem vállal. Ez az, amit Kristóf alakjában Nádas Péter a *Párhuzamos történetekben* tökéletesen megcsinált: az az ember, aki karriert csinál a

Kádár-korszakban, miközben mérhetetlenül megveti azt a világot, ugyanakkor jó képet vág, és amikor fordul a kocka, úgy emlékszik, hogy ő volt a legnagyobb ellenálló. Ez az alternatíva nem volt vonzó a számomra. Ez nem Lengyelország. Lengyelországban erős katolicizmus volt, és az abból elágazó, vagy ahhoz tartozó filozófia. Lehetett önállóan nem a marxista filozófia nyelvén beszélni. Magyarországon erre nem volt lehetőség. Emlékszem, mikkel kísérleteztünk. Alföldy Jenő is nagyon közeli barátom volt ezekben az években, és rengeteget beszéltünk irodalomról, világnézetek különbségéről. Amikor olyan nagyon komoly tehetségekkel találkoztam, mint Fehér Ferenc, Heller Ágnes vagy Vajda Mihály, úgy éreztem, hogy ezen a nyelven kell beszélni. Ez volt az a nyelv, amin ki lehetett fejezni az ember filozófiáját, és ami nagyon érdekes, hogy az ellenzéki magatartását is ezen a nyelven lehetett kifejezni. Jóval később kezdtem érezni, hogy magából a marxizmusból megyek kifelé. A sokaknál kihagyhatatlan lépésre, hogy szakítsanak a rendszerrel, nálam nem került sor, mert soha nem azonosultam vele. De hogy a marxizmus nyelvén lehet nagyon határozott és éles kritikát gyakorolni a rendszer fölött, az néhány évig szent meggyőződésemm volt, idősebb barátaim hatására.

JL: A marxizmuson belül az esztétika mindig problematikus volt. Lukács is sokat küzdött vele, nem tudta feloldani az ellentmondásokat. Ez számodra hogyan jelentkezett?

Nagyon sokféle formában. Amikor 1965-ben – akkor tizenkilenc éves voltam – megjelent *Az esztétikum sajátossága*, én is, mint sokan mások, elkezdtem falni.

Hihetetlen tiszteletet éreztem Lukács György iránt, úgy éreztem, hogy ezzel a könyvvel meg van oldva az esztétika problémája. Természetesen maradtak megoldandó kérdések, amelyekkel el lehet még bibelődni, de az alapkérdés meg van oldva. Ez nem tartott sokáig, egy évig talán. Utána kezdtem érezni, hogy Lukács számos problémát nem old meg. Milyen érdekes és milyen jellegzetes, hogy amikor megpróbáltam aztán támaszt találni a rossz érzéseimre, azt is Lukácstól kaptam, mert Lukács vitatkozott Walter Benjammal, és akkor kezdett el Walter Benjamin érdekelni. Így lett az első teoretikus művemnek a tárgya Walter Benjamin. Tehát Walter Benjamin volt az antidótum Lukács-szal szemben. Benjamin szintén marxizált, de nem volt olyan konzervatív, mint amilyen később Lukács lett. Ez volt az egyik. A másik pedig az eleven művészeti élet, amelyben nekem Pilinszky volt az akkori bálványom. Pilinszkyvel kezdtem el foglalkozni, ő pedig szintén nehezen volt értelmezhető a lukácsi esztétikával. Tehát volt egy keret, és ezt a keretet az ember megpróbálta szétfeszíteni különböző helyeken, ahol úgy érezte, hogy roszkatag, vagy túl sokat keretez be, és így tovább. Szép lassan a keret elmállott. Egy ponton az ember úgy érezte, hogy kilépett a marxizmusból, de ez elég hosszú ideig tartott.

JL: És a Lukácssal való személyes viszonyod?

A személyes viszonyom nagyszerű volt.

JL: Ő hogy fogadott? Egy nagyon fiatal ember érkezett hozzá...

Közvetítéssel kerültem hozzá, lévén Fehér Ferenc volt a Lukács-iskola nagy szervezője. Fehér nyilván elmondta, hogy én egy képességes fiatalember vagyok. Az első találkozást ő szervezte meg. Egy esti vendégséget, ahova meghívott engem is, meg Lukácsot, meg másokat. Lukácsnak délelőtt 11 órakor volt fogadóideje, arra be lehetett jelentkezni. Minden hónapban egyszer elmentem hozzá, meséltem arról, hogy mi foglalkoztat, mi érdekel, amihez ő valamit hozzászólt. Nem állítom, hogy nagyon izgalmas volt. Az viszont mulatságos, hogy mindig bevonta az Arany-idézetet: „Ha egy úri lócsiszárral / Találkoztam s bevert sárral...” – valahogy mindig eszébe jutott, és mindig elmondta. Tulajdonképpen tisztelgő látogatások voltak, és az igazi impulzust nem ez adta, hanem ahogy ment az ember visszafelé, egy fordított Odüsszeiával a Lukács-életműben, és egyre izgalmasabb és izgalmasabb dolgokat vett észre. Például a '68-as újbóloldal legnagyobb teoretikus anyagát, a *Történelem és osztálytudat*ot. Aztán még vissza a marxizmus előtti korszakához. Hatalmas kincsesbánya tárult fel, amely a mai napig is az. Ennek az értéke nem szűnt meg, és nem változott.

JL: '56 már felbukkant. Legutóbb Vajda Misuval beszélgettem erről. Tőle is megkérdeztem, hogy '56 orosz lerochanásának politikai jelentőségét és a marxi társadalomelméletnek a szocialista vízióját mennyire láttátok összefüggésben? Mennyire láttad '56 tragédiáját egy bizonyos társadalmi kép végső tragédiájának? Illetve mennyire húzódott ez el '68-ig, hiszen Csehszlovákia lerochanása lett sokaknál az a pont, amikor végül úgy

gondolták, hogy ez nem pusztán geopolitikai probléma, hanem a rendszer sajátja?

Nem szabad elfelejteni, hogy '56-ban Misu huszonegy éves volt, én meg tízéves múltam, noha kétségkívül felnőtt fejre és felnőtt érzésekre emlékszem ebből az időből. Rettenetesen kétségbeestünk apámmal, úgy éreztem, hogy itt egy hatalmas remény és várakozás omlik össze. Ez aztán elmosódott később. Amikor tizenhat éves koromban találkoztam a marxista filozófiával – elsősorban a filozófiatörténetben, mert első filozófiai lektűröm *Az ész trónfosztása* volt Lukács Györgytől –, megismerkedtem olyan nevekkal, mint Schelling meg Schopenhauer. Bár Nietzsche és Schopenhauer apám könyvtárában is igen gazdagon rendelkezésemre állt, de sok mindenki mással, Fichtével és a klasszikus német filozófiával akkoriban találkoztam. Ezek hatalmas élmények voltak, amelyek elmosták '56 nagyon éles emlékét. Akikkel erről beszélgetni lehetett volna, azoknak egy része börtönben ült. Emlékszem, Kőszeg Ferencsel volt egy vitám, amikor megismerkedtünk, '56-ról, amelyben felvetettem, hogy '56 eltorzulhatott, vagy eltorzulhatott volna. '56 tényleg ott volt egy szigetként az életem legelején, de '68 volt az, ami az igazi nagy történelmi csalódást jelentette. Pontosabban kudarcot. Mert '68 tavaszán már hihetetlen lelkesedéssel követtem a csehszlovák fejleményeket, és úgy éreztem, hogy valóban létrejöhet a szocializmus emberi arca. Rajongtam Dubčekért, még inkább Smrkovskýért, nagyszerű embernek tartottam, az is volt, és mindezt egy tulajdonképpen provinciális újságon keresztül sajátítottam el. Minden nap megvettem a pozsonyi *Új Szót*, és lelkesen olvastam, mert a szabadság levegőjét lehetett érezni benne a

Népszabadsággal szemben. És egyre növekvő mértékben lehetett. 1968. augusztus 20-án este a balatonfüredi Kedves cukrászdában üldögéltem Kovács Andrással, aki most a CEU tanára, és mind a ketten kizártuk azt az abszurd lehetőséget, hogy lerohanják Csehszlovákiát. Aztán másnap reggel felébredtem, és a rádióban ez volt az első hír. Azonnal fogtam a cókómókomat és feljöttem Budapestre, ami egyébként abszurdum volt, mert miért jöttem fel? Úgy éreztem, hogy mint az emberiség funkcionáriusa, ott kell legyek, ahol a dolgok történnek. S későbbi feleségem, Juli is úgy érezte, mert anélkül, hogy beszéltünk volna, várt a pályaudvaron. Akkor egy világ omlott össze bennem, és ennek a feldolgozása eltartott néhány évig. Tehát egy álmot végigálmodtam. Ezért van az az elsődleges érzésem a mai újbaldaliakkal szemben – például Bagi Zsoltnak szoktam néha mondani –, hogy én ezt az álmot már végigálmodtam, amit ők most álmodnak. Úgyhogy akkor kiléptem ebből a dologból, de ez egészen hosszú ideig tartott. Még Pílinuszky-könyvemet is azzal a mondattal kezdem, hogy itt egy marxista ír a misztikáról.

JL: Fontos, életedet meghatározó személyek már színre léptek a beszélgetés során, de ha még bővíthető ez a kör, akkor az egyetemi éveidből kikre gondolsz így, kik befolyásolták, inspirálták, mozgatták a gondolkodásodat?

Hát sajnos igazán nagy tanárélményem nem volt. Aki lehetett volna, az egy évvel korábban befejezte magyar egyetemi pályafutását: Márkus György. Rettenetesen sajnálom, hogy Márkust nem hallgathattam. Volt néhány jól felkészült ember, akiktől tanulhattam

volna szorgalmasan. Simon Endre például, filozófia-történész. Munkácsi Gyula, akiről sokan nagyobb véleményel vannak, mint én annak idején. Meglepő módon Király István volt az egyetlen nagyobb tanárélmény. Ő tényleg nagyszerű tanár volt, és az én időmben lehetett teljesen szabadon ellentmondani neki, meccseket vívni vele. De azért ez igazából kimaradt...

JL: Tehát volt egy alternatív egyetemi életed az egyetemi éveid alatt.

Hát, igen. És van itt még valami. Én költőnek készültem kamaszkoromban. Meg is jelent néhány versem az *Élet és Irodalom*ban Tádé Sándor álnéven. És ez első éves egyetemista koromig eltartott. Ez a művészbeállítottság tehát más, mint azé, aki tudományos pályára készül. Ebből aztán később is maradt, miközben beláttam, hogy a képesség, ami bennem van, egy József Attila-díjra talán elég lenne, de komoly költészetre nem, úgyhogy abbahagytam a versírást.

JL: Édesapádék életével kapcsolatban említetted, hogy az ötvenes években a politikai helyzet vagy nyomás dacára a polgári élet megtalálta a fórumait. Amikor már te lettél ilyen társasági értelem-ben is aktív szereplője az életnek, akkor az hogy nézett ki? Budapesten számodra mik voltak azok a létformák, amelyek között tájékozódta, jól érezted és megtaláltad magad?

Az a fiatalság, aki a rendszert támogatta, és karriert akart csinálni, hasonlóképpen öltözködött, mint én, egészen más okokból. Az a bizonyos újbaldali beütésű

öltözködési stílus és maga az egész újbaldali kultúra engem nem vonzott. Az újbaldali gondolatok nagyon erősen vonzottak, de az újbaldali kultúra egyáltalán nem, soha nem volt például farmerem. Apámat majmolva korá ősztől késő tavaszig öltönyben és nyakkendőben jártam. Ezt nem láttam olyan világosan akkor, mégis érezhettem valami diszkrepanciát, úgyhogy nagyon nagy ívben kerültem el például az Ifjúsági Parkot, ahol ugye ez volt a dress code. Reggel felkeltem, és ebbe a dress code-ba öltöztem bele. Éreztem, hogy van ebben valami abszurd. Így éltem le az életemet, csak az elmúlt években hagytam el a nyakkendőt, mert úgy éreztem, hogy öregít.

JL: Na jó, az Ifjúsági Parkot elkerülted, de azért voltak még Budapestnek egyéb platformjai is.

NG: Presszók például.

Nagyon nagy presszókultúra volt, amiben én is elfoglaltam a magam helyét. A Kis Berlin volt az én presszóm. Oda mentem le vastag aktatáskával dolgozni. Fogadtam ott, rendelttem, odajöttek a barátok. Mindig meg lehetett találni. Ott ültem egyetemista koromban, és dolgoztam. Meg lehetne csinálni a hatvanas évek nagy presszótérképét, hogy kik hol ültek. Néha elkeveredtem máshova is, a Quintbe például, a Belvárosi kávéházba, a Hungáriába, de otthon a Kis Berlinben voltam, közel is volt. Ott ült mindig Nagy László. Juhász Ferenc néha. Aztán Alföldy Jenő kedvéért átmerészkedtem Budára is, a Lukács fürdővel szemben volt a Malomtó presszó. Ott ült például Kassák, és mindig szigorúan méregetett, én meg visszaméregettem szigorúan. Megismerkedésre

nem került sor. Általában kerültem a híres emberek ismeretségét, mert úgy hallottam sokról, hogy pozőrök és lélekhalászok.

JL: Mondtad, hogy az újbóloldal kultúrája kevésbé érdekelt, a filozófiai mezejnye annál inkább. De ha már Budapesten vagyunk, olyan helyek és események, mint a Fialal Művészek Klubja, vagy azok az avantgárd akciók, amiket aztán a később Magyarországot elhagyni kényszerülő Szentjóbby Tamás, az itt maradt Erdély Miklós és Hajas Tiborék végrehajtottak, mennyire vonzottak? Vagy ezektől is inkább elegáns távolságban voltál?

Ha egyáltalán tudomást szereztem róluk, és ott voltam, akkor előkelő idegenként voltam ott. Például a későbbi Squat Színháznak egyetlen előadását sem láttam Pesten. Amit láttam, amire viszonylag rendszeresen mentem, azok El Kazovszkijnak a Dzsán-panoptikumai, amiknél nagyon erősen éreztem azt, amit később Esterházy úgy fogalmazott meg egy mondatában, hogy „ez még már a műsor?” Mindig az volt a problémám, hogy nem tudtam, hogy hol kezdődik, és hol végződik a mű. Ez általában minden performansznál örök probléma. A színháznál könnyű, mert csöngetnek, vagy sötét lesz, lehúzzák vagy felhúzzák a függönyt, de ezeknél a performanszoknál nem. Én eléggé konzervatív fiatal ember voltam, nem csupán öltözködésben, hanem kultúrában is, Goethét meg a klasszikusokat szerettem, és gyakran nyomasztott az avantgárd formátlansága. És ehhez Lukácsban meg is találtam az eszmei háterszárát. Ennek híres példája – ezt elég sokszor elmondtam, de tényleg szép emlék –, amikor ’69-ben felforgattuk az

egyetemi életet, és puccsszerűen leváltottuk a KISZ-bizottságot. Bakos Istvánt tettük meg új KISZ-titkárrá, és még Könczöl Csaba is bekerült a KISZ-vezetőségbe néhány hónapra, aztán kirúgták. Hajnalba nyúló, hihetetlenül izgalmas és izgatott ülés volt. Aztán másnap reggel egészen korán megnéztem a Filmmúzeumban Antonioni *Blow-Up*-ját. És azzal álltam fel a moziban, hogy ez nagyon problematikus film, mert allegorikus, és végigmondtam az egész lukácsi leckét. Évek teltek el, és láttam mindenféle filmet, amik hihetetlenül megfeleleltek az akkori ízlésemnek, majd annak rendje és módja szerint elfelejtettem őket. A *Nagyítás* viszont nem hagyott nyugodni, és soha nem felejtettem el. Később megnéztem megint, és hatalmas aha-élmény volt, hogy mennyire az előítéleteim rabja voltam, és milyen nagyszerű film. De félnék újra megnézni. Talán most már megint a legfiatalabb énemmel értenék egyet, még ha más elméleti indoklással is.

Ami az avantgárdot illeti: én a kultúrának semmilyen mozgalmi részében nem voltam benne, ezért én ezeket mint objektivációkat láttam, és mint objektivációk szükségképpen problematikusak voltak. Ilyen módon distanciát tartottam tőlük. Hajással volt közös társaságunk egy Andrássy úti kávéházban, én ültem az egyik szélen, ő a másikon. De ott együtt voltunk. Engem bizony az olyan, ma már inkább anarchisztikusnak tekinthető dolgai, mint az a rimpárja, hogy *Auschwitz-jó vicc*, velőmből felháborított ahelyett, hogy anarchista provokációnak tekintetem volna. És azt, hogy ebben az egészben lenne valami konzekvencia vagy művészi tehetség, egyáltalán nem gondoltam. Azonban van két kivétel. Az egyik a Stúdió K korai, csodálatos előadásai, többek között a *Woyzeck*. A másik Erdély Miklós

személye. Nagyon foglalkoztatott, és láttam, hogy ott valami különös és érdekes dolog történik. Sajnos ezt nem írtam meg, nagyon helytelenül. De például a marlyi téziseket olvasva leesett az állam. A *Kollapszus orv.* című verseskötetéről is azt gondoltam, hogy milyen érdekes és eredeti gondolkodás. De kimaradt, hogy erről írjak is. Kritikusként nem ez az egyetlen bűnöm az életben. Az *Emlékiratok könyvéről* sem írtam részletesen, mert két félévig szeminarizáltam az egyetemen, és ez teljesen kifacsart.

JL: Kortárs irodalomból Pilinszkyt mondtad, és egy erős könyvben meg is fogalmazódott a korabeli érintettséged vele kapcsolatban, de kik voltak még, akik fontosak voltak?

Végig lehet venni azokat, akikről aztán az első kötetemben írtam. Csanádi Imre, Nemes Nagy Ágnes, Kálnoky László, Oravecz Imre, természetesen Petri György, akivel sokat foglalkoztam, Tandori Dezső. Még az első kötetemben írtam Kiss Annáról, és nagyon szerettem a dolgait. Volt egy listám, és a teoretikus elképzelésem az volt, hogy ez kiad egy bizonyos ellenkultúrát a hivatalos kultúrával szemben. És ha ezt meg tudom fogni, akkor egy ellenkultúrának a fenomenológiáját le tudom írni. Az első köteteim mögött ez a szándék állt.

JL: Hogyan gondoltad el mondjuk egyetemista éveidben a leendő életedet, és lehet-e megragadni egy-két cezúrárt, amikor revízió alá került, hogy aztán eljuss egészen a szamizdatközlések világáig?

Őszintén szólva, nem képzeltem el magam tíz évvel később valahol vagy valamiként. Ez teljesen az ahogyesik-ügy-puffan jegyében zajlott, aminek valószínűleg nem volt más oka, minthogy ez a rendkívül kényelmes és luxuskörülmények közötti korai nevelkedés azt a meggyőződést alakította ki bennem, hogy olyan nagy baj nem történhet velem. Karrierista meg sohasem voltam. Ugyanezt éreztem, amikor kirúgtak az egyik helyről, aztán kirúgtak a másik helyről, vagy amikor anyagi gondjaim voltak. Az apám képgyűjteménye ott volt anyámnál, és noha nem akartam anyámra támaszkodni semmiképpen, de gondoltam, hogy végszükség esetén ez meg fog menteni. Úgyhogy semmilyen karrierelképzelésem nem volt. Az, hogy művészként kezdtem, egy vékony vonatkozásban megmaradt mai napig is. Ihletettségnek felel meg, amikor az írás periódusában érzem magam. Sokáig nem láttam át a kandidatúrának az értelmét vagy a jelentőségét, nem is tettem le végül. A rendszerváltás után egyik teoretikus könyvemmel mindjárt nagydoktor lettem. Azt hittem, hogy miután befejeztem az egyetemet, ami ugye semmi egyebet nem jelentett, mint egy MA-fokozatot, akkor elkezdhetek foglalkozni azzal, amivel szeretnék. Mindig könyvekben gondolkodtam. Amennyire nem volt karriertervem, annyira nagyon is volt könyvtervem. Ilyenek ma is vannak a fejemben. Kicsi művészöntudat is volt és maradt bennem, ami abban is megmutatkozik, hogy izgatottan várom mindig az írásaimnak a végét, hogy megtudjam, ki a gyilkos. Tehát van egy bizonyos elképzelésem, de ez nem annyira szigorú, hogy ne várjam izgatottan a csattanót.

JL: Ha visszatérünk az életed marxista szakaszához, azt látjuk, hogy ez a pálya kimondottan a '68-as cseh eseményekből következőleg bizonytalanodott el, onnan indul el az elszakadás. Tudsz említeni olyan hatásokat, példákat, megoldatlan vagy megoldhatatlan problémákat, amelyek egyre erőteljesebbé tették benned az igényt, hogy egy tágasabb vagy más paradigmában gondold el a világot?

Valóban '68 volt a döntő, mert '68 első fele a vak remények felbuzdulásában és mozgósításában telt el, és erre rácsapott '68 második fele, ami viszont feneketlen ürességérzést és értelmetlenségérzést idézett elő bennem és a barátaimban. Egymás társaságát kerestük egész ősszel, újra és újra összeverődtünk, holdkóros röhgöngöröcsökben törtünk ki, hihetetlen jókat mulattunk, nagyokat ittunk. És emögött kétségbeesés és reménytelenség volt. Be kellett következnie a teoretikus konzekvenciák levonásának is, hogy ez a világtörténelmi kísérlet nem sikerült, megreformálhatatlan, javíthatatlan, és másfele kell elkezdeni gondolkodni. Ehhez hozzásegített, hogy a konzervatív esztétikai ízlésem állandóan a megformáltságot, a műveket kereste, és ezeket megtaláltam ott, ahol nem lehetett összefüggésbe hozni a nagy nemzetközi progresszió álmával vagy mozgalmával, és nem találtam ott, ahol összefüggésbe lehetett volna hozni. Ez választott el aztán Fehér Ferenc barátomtól, akit mai napig nagyon értékes és jelentős kritikusnak tartok, de neki egyértelmű üzenet volt minden műben, én pedig Walter Benjamin hatására nagyon erősen a befogadás által orientált sokértelműséget és sokféle értelmezhetőséget kerestem a művekben,

ennek kerestem a példáit, és ilyen módon egy egészen más művészetelméletet építettem fel magamban, mint amilyen Fehéré volt.

JL: Az élettörténeted állomásain végigtekintve, a hivatalos kádári világban két kiadóban dolgoztál. Az egyik a Magvető volt, a másik a Gondolat. Milyen volt egyiknek és másiknak a szellemi klímája?

A Magvetőbe Lukács György segítségével kerültem még '69 szeptemberében. Kardos György volt az igazgató, akivel az első évben igen jó viszonyban voltam. Az ajtaja nyitva állt előttem, rengeteget beszélgettünk, sokat mesélt az életéről, én meg úgy éreztem, hogy a világtörténelem egyik szócsövének memoárját hallgatom. Lassan esett le a tantusz, hogy szörnyű diktatúrát csinál ez az ember, és ha valaki nem parírozik, akkor nagyon keserű sorsa lesz. Egy idő múlva szükségképpen velem is összekülönbözött, pontosabban én különböztem össze vele. Utána be is zárult a szobájának ajtaja, és egyre kicsinyesebb volt a kapcsolatunk. Végül kirúgott. De rajtavesztett, mert bosszúálló módon akart kirúgni, és az indoklásba a munkám minőségét is belevette.

JL: És akkor te perre mentél, ugye?

Igen. Elég lett volna úgy indokolnia, hogy átszervezés, és akkor nem lehetett volna szavam. De miután benne volt a munkám minőségét illető magyarázat, elég sok érvem volt, hogy nem volt rá kifogás, lévén mindenféle jutalmakat kaptam. Körülbelül háromszor annyi volt a

normám a könyvek számában, mint az átlagszerkesztőknek. Úgyhogy ezt perre lehetett vinni, és a pert meg is nyertem, ami a hetvenes években nagyon ritka volt. Úgyhogy visszahelyeztek, ami szörnyű megaláztatást jelentett egy ilyen diktatórikus szellemű férfiúnak, mint Kardos. Amikor aztán végül mégis sikerült kirúgnia, akkor a Gondolat Kiadóba kerültem, s attól kezdve hét éven keresztül féléves szerződésekkel voltam ott, ami nem volt szabályos, mert az volt a szabály, hogy két vagy három meghosszabbított szerződés után vagy véglegesítenek, vagy nem kötnek újabb szerződést. De ez azt a biztosítékot jelentette a kiadónak, hogy amikor kellett, akkor egyszerűen nem hosszabbították meg a szerződésemet. Ez végül '80 januárjában következett be, a '79-es Charta-aláírások következményeként. Az egyetemi évek után tíz évig dolgoztam: hármát a Magvetőben, hetet a Gondolatban, és utána tíz évig állástalan voltam.

FR: Említette a Charta-aláírást. Ezzel mégiscsak egy mozgalom kezdett el kiteljesedni, amit kezdetben talán csak baráti körnek tekintettek, de aztán valamiféle arcot kapott ez a közös gondolkodás. Hogyan írható le az ön pozíciója ebben a körben, és hogyan érkezünk meg aztán a Charta-aláíráshoz?

Attól tartok, hogy erre is azt tudom mondani, mint az avantgardista mozgalmakra: kívülállás. Baráti és szolidáris kívülállás, de semmiképpen nem számítottak magukhoz, és én sem számítottam magamat hozzájuk. Akikhez számítottam magam, az a Lukács-iskola volt, ahol ugye volt egy szakadás az úgynevezett

Lukács-óvodások és az iskolások között. Noha korban az óvodásokkal voltam egyidős, vagy náluk is néhány évvel fiatalabb, Bence Györggyel, Kis Jánossal, Ludassy Marival és másokkal, barátaim fél generációval nálam idősebbek voltak, és hozzájuk ragaszkodtam. A vita tétje engem nem ért el, számomra ez nem is volt kérdés. Ilyen módon jó néhány évig meglazultak a kapcsolataim a másik oldallal. Szóval itt sem voltam mozgalmi ember. Osztogattam például a *Beszélő*ket, benne voltam egy láncban, de nem voltam főszervező. Lényegében azt hiszem, ennyi volt a mozgalmi munka. „Életemet és véretem, de időmet nem”, ez volt a jelszavam, mert akkor is nagyon komolyan vettem az íróasztalom, mint ahogy egyetemi pályafutásom alatt is fontosabb volt az íróasztalom, mint a katedra, de hát ezt maga is tudja mint egykori hallgatóm.

FR: Aláírásgyűjtő-íveket azért ön is vitt. És nem is csak a Charta esetében, mert itt már átlógunk a nyolcvanas évekbe.

Igen, azt csináltam. Ilyen néhány napos akciókban részt vettem, sőt az egyiket, amit említettem, s amiért kirúgtak a Gondolatból, Dalos Györggyel én kezdeményeztem. Volt egy levél, amit Kenedi János, Bence György és Kis Jancsi írt. Néhány nappal később itt ültünk, ebben a szobában Dalos Gyurkával, a feleségével, Dalos Rimmával és az én feleségemmel, Kardos Julival négyen, és elkezdtünk beszélgetni erről. Azon az estén megfogalmazódott, hogy Losonczi Pálnak, az Elnöki Tanács elnökének, azaz az államfőnek írunk egy levelet, melyben tiltakozunk a csehszlovákiai Charta elleni repressziók ügyében, másnap reggel elindulunk, és

három napon keresztül gyűjtjük az aláírásokat. Akkor ezt nagyon nagy lelkesedéssel csináltam, és három napon keresztül mentem emberről emberre, hol igen jó élményekkel, hol rossz élményekkel. Ezen rossz élményeket azóta se meséltem el senkinek, és nem is fogom. És olyan élményekkel is, hogy már a második nap követtek. Akkor áldásos volt a figyelmetlenségem, mert kétfajta követés van, a fehér és a fekete. A fekete követés sokkal több embert, sokkal több autót feltételez, hogy ne vegye észre az illető. A fehér követésnek ezzel ellentétben épp az a célja, hogy észrevegye a megfigyelt, és jól megijedjen. Én nem vettem észre, már késő délután volt, amikor feltűnt, hogy jó, ezt a kis manust a stűszikalapjával, akit most a Várban látok, délelőtt Kőbányán, sőt, most jut eszembe, azelőtt meg a Svábhegyen láttam. Hoppá, ezek követnek engem. Akkor kezdtem el figyelni. Evidens, hogy reggel óta csinálták, csak annyira figyelmetlen voltam, hogy nem vettem észre. Aztán késő délutánra igen. Úgyhogy ez volt, illetve előtte Könczöl Csabával irodalmi, az *Új Szimposion*nal való szolidaritási akciókban vettem részt. Már nem tudom, mi volt a tétje, de bizonyosan valamilyen, a *Symposion* elleni represszióra reagáltunk. Aláírásokat gyűjtöttem, ez kétségtelen. De rendszeres, sok időt igénylő dolgokat nem csináltam.

FR: Beszélte a marxizmusból való kinevelődéséről. Ennek a generációs, szamizdatos-ellenzéki közösségnek ezek a kötődései mikor zárulnak le végleg? Mikortól mondható, ha van egy ilyen pont egyáltalán, hogy a szociálliberális, liberális szemlélet markánsabbnak tekinthető már, mint maga a marxizmus?

Említettem, hogy a Pilinszky-misztikakönyvem első mondata az, hogy „Ezt egy marxista írja”. A szöveg először a *Vigiliában* jött három folytatásban, 1975-ben. A *Vigiliában* elég provokatív mondat volt ez, és más-hogy is provokatív volt. Amikor végül 1981-ben megjelent könyv alakban, már nem voltam marxista, csak gögősebb voltam annál, hogy kihúzzam ezt a mondatot, azt gondoltam, hogy maradjon ott mint dokumentum. (Kissé megkésve, nemrég olvastam Tolcsvai Nagy Gábor 2002-es Pilinszky-monográfiájában könyvemről, hogy „a kortárs hivatalos ideológia Pilinszky halálakor jelentette meg kifejtő értékelését még egy változatban, a Lukács-féle esztétika keretében”. Hát ez a megállapítás kissé kifordítja a tényeket.) Visszatérve Marxhoz: nem olyan értelemben csalódtam benne, hogy elfordultam volna tőle, és soha többet nem vettem volna le a polcra. Rendszeres olvasmányom ma is, a múlt egyik legnagyobb gondolkodójának tartom, és újra meg újra talállok benne szellemi táplálékot. Csak mint megoldást és műfajt – ahogyan azt egyszer Tamás Gáspár Miklós mondta, hogy a marxizmus egy műfaj – még ebben az értelemben sem érzem kielégítőnek. Azok a marxizáló megoldások, amelyek a XX. században a *Történelem és osztálytudattól* a frankfurti iskolán keresztül egészen a francia filozófusokig tartottak, a túlzottan zárt totalitással idegenítettek el engem maguktól. Ez az, amit a Petri úgy fejezett ki, hogy „Csinálhatsz amit akarsz / akarásod is ők csinálták / Mint kínai ördöggyolyó / tökéletes / s véget nem ér a doboz a dobozban”. Ez a kínai ördöggyolyóvá váló marxista totalitásképp az, ami egyre elfogadhatatlanabbá vált számomra. De ebből nem következik más, maga Marx nem került ki a világgépemből.

FR: És milyen személyes stratégia, akár elmélet állt amögött, hogy párhuzamosan az első és a második nyilvánosságban is jelen volt?

Most, hogy erről beszélgetünk, tűnik fel számomra, hogy mennyire sokszor voltam Einzelgänger. Mi volna ez magyarul? Valaki, aki egyedül megy az úton. De nagyon nem szeretem azokat, akik azt mondják, hogy jaj, én soha semmilyen táborba nem tartoztam, ezért aztán soha nem is volt akkora sikerem. Rengeteg ilyen típusmondat van, amiket mindig utálok hallani. De mégis csak, ott van a szamizdat *Beszélő*. Szervezéséhez semmi közöm nem volt, talán nem is tudtam róla, hogy a *Beszélő* lesz, már jó néhány szám megjelent, amikor viszonylag későn elindítottam azt a kritikai sorozatot, amelyben egymás után Csurka Istvánról, Kenediről, Petriről, Eörsi Istvánról és másokról írtam. Akkor írtam Donáth Ferencről a nekrológomat és hasonlókat. Lényegében minden számba írtam valamit, de nem az elejétől. Az avantgardisták körében is feltűntem időnként. Említhetném a Szürenon-kiállítást 1969-ben, elég nagy port vert fel annak idején. A Kassák Lajos Művelődési Házban rendezték a szürrealisták és talán a nonfiguratívok. Nem voltam a szervezők között, de jelen voltam. Sokszor voltam jelen különböző helyeken, de soha nem vagy nagyon ritkán voltam aktív szereplő. És tulajdonképpen ez a válasz erre: mindig volt egy hátsó gondolatom, hogy itt vár az íróasztal, és az éppen készülő munka, amit mindig a legfontosabbnak tartok.

JL: Ha jól értem, az egész ellenzék történetének és ennek a politikai gondolkodásmódnak az átalakulása és kialakulása során nem vittél

stratégiaformáló szerepet, nem adtál javaslatokat arra nézve, hogy milyen támpontok alapján gondolkodjanak saját magukról és az országról, de az azért mégiscsak figyelemre méltó, hogy jelen lehetett lenni. Azért annak a súlya is tetemesnek mondható, hogy a monori találkozón ott voltál például, ahol Csurka Istvántól Bauer Tamáson át Kis Jánosig szólaltak fel emberek. Kimondottan az ország jövőjével foglalkoztak, és különböző hosszabb távú javaslatokkal álltak elő. Ezek hogy érintettek téged? Volt erős reflexiód ezekre, volt, amelyik mellett letetted a voksodat, és azt mondtad, hogy ez volna talán az érdemesebb, és volt, amit elvetettél?

Jelen voltam, de nem szólaltam meg. Ez azért volt, mert nem éreztem, hogy olyan markáns mondanóm lenne, ami megérdemelné a felszólalást. Mint egy izgalmas, meghatározatlan, valamire való készülődést életem meg, és angazsálódtam benne, de nem állítom, hogy határozott nézetem volt. Mert ugye az volt a tapasztalatom, ami miatt politikai szerepet nem vállaltam a rendszerváltás után, hogy úgy éreztem, egy politikai tehetség megsejthetett volna valamit a jövőből. Nincs politikai tehetség jövőérzékelés nélkül, és hát nekem abszolút nem volt. Egy pillanatig nem gondoltam arra, hogy rendszerváltás lesz, ezek eltakarodnak, és megbukik a Kádár-típusú szisztéma. Ezek az események nem tartoztak nálam a realitások körébe. És ami miatt ellenálltam, annak mindig morális okai voltak, és nem politikai remények vagy politikai alternatívák, amik mellett elköteleztem magam. Úgyhogy izgalmasnak tartottam, és evidensen a liberális baloldallal

értettem egyet, és az ő felszólalásaikhoz éreztem közel magam. Emlékszem – és ez mindig mulatság tárgya volt –, hogy valahányszor a népiek szólaltak meg, a „nép” szó hangzott el, amikor az urbánusok, akkor a „társadalom” vagy a „lakosság”. Egy idő után már azzal vicceltünk, hogy helyettesítsük be ezt a kifejezést. A másik nagy remény az volt, hogy túl lehet lépni ezen a sok sebet feltépő és állandóan továbbtépő népies–urbánus distancián, vagy ellentétén, antinómián, ami elég egyszerűen lefordítható a zsidókérdésre is. De elég hamar, egy éven belül, a lakitelki értekezlet világossá tette, hogy nem lehet. Lakitelek volt a válasz ebben az értelemben a monori találkozóra, ahol világossá vált, hogy az ellentétek kisimulásaira nincsen remény, és aztán hamarosan megjelent Csurka a maga nemében elképesztő zsidózása Kenedi János ellen a *Hitel*-ben, amire én írtam egy felháborodott cikket, és elkezdődött az a világ, aminek az emlékei a mai napig élnek és működnek.

JL: Térjünk vissza az íróasztalodhoz egy kicsit! Nézzük talán először a szépirodalmi ügyeket. Az egész úgynevezett prózaforulat történetében azoknak a szerzőknek a szerepét, akik meghatározóak voltak, azt hiszem, te és Balassa Péter ismertették fel. Először élesen ti vetettétek fel, hogy itt egy cezurális helyzet van.

Balassa érdeme, teljes egészében neki adnám. Én inkább bizonyos helyeken és bizonyos pontokon ellensúly voltam. Továbbra is éreztem a líra rendkívüli jelentőségét és kontinuitását. Ezért foglalkoztam Petrivel, akivel Péter nem foglalkozott sohasem, legalábbis

emlékeim szerint nem, vagy semmiképpen sem alapvető írásokban. Vagy ugye Tandori. Első, Esterházyról szóló megszólalásom Esterházy és Tandori összevetése volt, amelyből Tandori sokkal jobban jött ki. Én Tandori akkori regényét, *A meghívás fennállt* remekműnek tartottam, Esterházy *Termelési-regényét* pedig egy szépen megírt érdekes műnek, de nem remekműnek. Úgyhogy Balassa Péternek itt markásabbak voltak az ítéletei mai szemmel nézve, és magát a cezúrát is világosabban és jobban látta. Engem más érdekelt, elsősorban ez a bizonyos ellenkultúra-fogalom, amelynek nyomait kerestem a legkülönbözőbb írók műveiben. És érdekelt a magyar líra kontinuitása is. Egy nagy költészet, amelynek nincs vége, és folytatódik.

JL: Az ellenkultúra nyomaira most hogyan gondolsz, tekintettel a korabeli érzékenységedre és figyelmedre?

Lehet, hogy csak ideológia volt, és valójában jelentős költőket és jelentős írókat találtam, akikről fontosnak tartottam, hogy írjak. Hogy összeérték-e, és hogy joggal nevezhetjük-e ezt ellenkultúrának, az már más kérdés. Alighanem nem, semmikor sem törték át igazán az ellentétes tradíciók falait, nem következett be az Ady által remélt helyzet, hogy „Ma még tán egymást összetévesztjük, / Holnap egy leszünk, észre se vesszük”.

JL: Változatos nyomai vannak az életpályádon a különböző irányú kíváncsiságodnak, szellemi munkádnak. A filozófiai irányok legalább olyan erőteljesek, mint az irodalmiak. Az életeredben ez párhuzamosan alakult? Folyamatosan jelen volt

mindkét irány, ezek a formavilágok egymás mellett működtek?

Igen, ez viszonylag korán kialakult. Például magával a Pilinszky-könyvvel, *A szenvedő misztikussal*, ami két tanulmány volt. Az egyik egy teoretikus, irodalomelméleti, filozófiai tanulmány, amelynek a tárgya az volt, hogyan függ vagy függhet össze misztika és líra. A másik pedig egy nagyon terjedelmes kritika, amely misztikus lírikusként jellemezte és állította be Pilinszkyt. A kettő egymást támogatta, magyarázta és kölcsönösen megvilágította, és ezzel ki is rajzolódott az a két irány, ami engem érdekel. Tehát egy kifejezetten teoretikus és elsősorban művészeti anyagon vizsgált filozófiai problematika, a másik oldalon pedig a gyakorlati irodalomkritika, műkritika. Folyamatosan ezt csinálom azóta is, néha vannak olyan könyveim, amelyekben a kettő összekeveredik, ilyen például a 2000-es kötetem, *A piknik*, amelyben vannak elméleti tanulmányok és kritikák. Vannak aztán tisztán elméleti-történeti írásaim, mint a Winckelmann-monográfiám, a *Jöjj és láss!*, és ugyanabban az évben, 2010-ben megjelent egy kritika-kötetem is, *Az Egy és a Sok*. Úgyhogy ez folyamatos, és amíg be tudom látni a jövőt, a következőkben is így van elképzelve, hogy egy ilyen, egy olyan könyvet írok.

JL: A nyolcvanas évek elejétől ez elképzelhetetlennek tűnt, nem nagyon látszott rá esély, hogy könyveid jelenjenek meg Magyarországon...

Hát igen, erre nem válaszoltam az előbb. Valóban elég kevesen tudták megcsinálni, hogy egyszerre próbálnak jelen lenni az első és a második nyilvánosságban is.

Eörsi volt a nagy példa, akinek sikerült, és nekem már volt annyira kis nevem, hogy én is kísérletezhettem ezzel, hol sikerrel, hol nem, de kétségkívül folyamatosan megjelentem az egyikben is, meg a másikban is. Sokat segített akkor az újvidéki magyar sajtó, elsősorban az *Új Symposion*. Aztán én is elkezdtem idegen nyelven publikálni, a művészetelméleti írásaim akkor a *Telos* című amerikai újbaloldali folyóiratban jelentek meg, különböző német és más folyóiratokban is, és végül a *Hamisítás* (1995) című könyvem 1999-ben egy amerikai kiadónál. Azóta is viszonylagos rendszerességgel publikálok idegen nyelven.

JL: Benned nem fordult meg soha, hogy elmenj Magyarországról? Hogy például egy olyan tudományos pályát fuss be, mint az általad sokat emlegetett egykori Lukács-tanítványok?

Amikor Hellerék elmentek, nagyon rábeszéltek, hogy tartsunk velük, amit különböző okok miatt elhárítottunk. Julinak az édesanyja fontos szempont volt, bár vegyész lévén sokkal könnyebb, egyenesebb és egyszerűbb lett volna a pályája. Engem a nyelv tartott vissza elsősorban, a nyelv iránti elköteleződés.

JL: Már lassan másfél éves a portrészorozatod az Élet és Irodalomban. Néhány név már szóba került, de hónapról hónapra újabb megformált alak bukkan elő a világodból. Úgy tűnik, nagyon erős és termékeny hálóban éltél.

Igen. Ezt csinálom memoár helyett, mert memoárt nem akarok írni. Egyrészt mert a memoár az esetek

túlnyomó részében egy már lezárt életnek a múltba való visszatekintése, én viszont nem tekintem az életemet lezártnak abban az értelemben, hogy sok minden van még, amivel foglalkozni akarok, amit meg akarok írni. Másrészt pedig nagyon rossz memóriám van, például nem tudom megmondani, mi melyik évben történt. Úgyhogy az tűnt az egyetlen lehetőségnek, hogy magyar alakokat, figurákat, akik már nem élnek, végig-gondoljak. Ha van róluk történet, elmeséljem, ha van közös esemény, azt fölelevenítsem. De bizonyos, hogy annál szomorúbbat, mint amit Könczöl Csabáról írtam, nem fogok írni, mert övé a legszomorúbb történet az egészben.

JL: Egy fél mondatban most is említetted, és más interjúkban is, hogy neked a tanítás és az egyetemi katedra fontos momentum, valahogy mégis mindig az íróasztalodat hangsúlyozod. Tehát egyetemi tanári voltodban, ha nem is kényelmetlenül érzed magad, de nem vagy olyan önfeledt...

Ez valóban annak az ösztönös vagy tudatos megfogalmazása, hogy nem tekintem identitásom elsődleges részének, hogy tanár vagyok. Nem tanárként határozom meg magam, ehhez egyszerűen későn jött a tanárság, nem az egyetem után maradtam benn az egyetemen, ami egy normális akadémiai karrier, hanem húsz év után jött, és későn. Másrészt pedig tiszteletadás azoknak a tanároknak, akik az én fogalmaim szerint is igazán nagy tanárok. Magyarán az a nagy pedagógiai feladat, hogy a kisebb tehetségekből kihozzam a lehetőséget, nem vonzott. Amikor érdekes diákok jöttek, akik érdeklődtek az iránt, amivel foglalkozom, vagy

amit tőlem tanulhattak, kialakultak jó kapcsolatok, és volt – és van – néhány nagyon jó doktoranduszom. Úgyhogy vannak jó emlékeim, semmiképpen nem éreztem magam antipedagógusnak, de valóban szükségesnek érzem mindig megmondani, hogy nem elsődlegesen vagyok tanár.

JL: Mennyire hiányzik az életedből a Holmi?

Töltöttem magam rajta. Időnként azon kapom magam, ha egy könyvet olvasok, hogy az jut eszembe, kivel írassak erről. Vagy halálesetek esetén ki tudna az illetőről egy nem formális nekrológot írni. Ez még működik. De különben eltemettem, és tudomásul vettem, hogy vége van. A 2015 és 2017 között megjelent három vaskos *Holmi*-antológiában benne van...

JL: Erre akartam utalni, hogy ezt össze kellett állítani, és ez valamilyen módon alkalmat adott arra, hogy...

...elbúcsúzzam. Igen.

JL: Az a kép tükröződött vissza újraolvasva ezt a hallatlan gazdag anyagot, amit menet közben is éreztél, hogy a Holmi teljesít, vagy távlatból rá látva esetleg hiányérzeteid lettek, bizonyos témákat tekintve aránytalanságot tapasztaltál? Lát-tál-e olyan billenéseket, amelyek akkor kevésbé látszottak, de most látszanak?

Ezeket az ember egy ilyen antológiában igyekszik ki-egyenésíteni.

JL: Nyilván, de szerkesztés közben elkerülhetetlenek a saját tapasztalatok.

Akkor sem volt titok előttem, hogy voltak gyengébb évek, amikor rosszabbul teljesítettünk, amikor fáradtabb volt a *Holmi*, vagy fáradtabb volt a magyar kultúra, és voltak hirtelen fellobbanások, amelyek néha elég hosszú ideig kitartottak. Szerencsére azt gondolom, hogy ez nem folyamatos dekadálás. Bár Réz Pali azt mondta, hogy a legjobbak talán a legelején voltunk, én azt érzem, hogy voltak hullámvölgyek, és aztán a vége felé is egészen jól felszaladt. Ilyen módon nem azzal kellett elbúcsúzni tőle, hogy akár rá lehet tenni a koporsófedelet, mert már régóta nem mondtunk semmit. Egy folyóirat, mint egy élő organizmus, abban az értelemben állandóan változik, hogy van, hogy az emberhez nagyon közel kerül, amikor nagyon megfelel, és nagyon azt fejezi ki, amit az ember akar, és van, amikor jóval távolabb. Állandó vitában, gyakran feszültségekkel szerkesztődött ez a folyóirat, epidémiává vált, amit az egyik szerkesztő mondott: „Ha én szerkeszteném ezt a folyóiratot, akkor ez és ez lenne.” Átvettük, és lassan mindenki ezt kezdte mondani. Akkor tört ki a hatalmas röhögés, amikor már a főszerkesztő is ezt mondta. Ez egy bizonyos distanciát jelentett, senki nem érezte, hogy egészen arról van szó, amit ő akarna, vagy amit ő képzelt el, de mindenkinek nagyon erős köze volt az egészhez. Illetve akinek nem volt, az elment előbb-utóbb. Ki korábban, ki később. Kenedi Jancsi, aki szemmel láthatólag egy egész más folyóiratot képzelt el – a *Granta* lebegett a szeme előtt mint lehetséges minta –, hamar elment, a legelején. Eörsi Pista is valószínűleg egy egész más folyóiratot képzelt el. Akiknek össze tudott csiszolódni,

össze tudott simulni a véleménye, azok megmaradtak, de ott is volt, aki aztán később elkedvetlenedett. Domokos Matyi egy ponton úgy érezte, hogy most már túl sokszor szavaztuk le, és ebből elég volt.

NG: Azt tudjuk, hogy egy fiatal csapat vette volna át a stafétát. Az szóba se került, hogy úgy folytassák a szerkesztői munkát, hogy maga vagy valaki más jegyzi főszerkesztőként?

Nem, ezt nem akartuk, ez egy afféle hommage volt Réz Pálnak, hogy nem lépünk az örökébe. Az nagyon komolyan felmerült, hogy a lapot átadjuk fiataloknak. De hát ez nem sikerült. Ezt elszúrtuk, illetve elsúrták, akiknek átadtuk, mert nem tudtak megegyezni egymással.

NG: Két hete [2018 májusában] jelent meg Sipos Balázs tanulmánya a Holmi-antológia III., bírálatokat, vitákat és nekrológokat tartalmazó kötetéről a Műút Dűlő mellékletében. Élesen bírálja a Holmi kritika rovatának termését és szemléletét, megkérdőjelezi az ún. Radnóti-protokollt, számon kéri a Holmi felelősségét a kánon alakításában, és még sorolhatnánk. Készül-e kifejtett válasza, és mit gondol Sipos Balázs felvetéseiről?

Bár általában számárságnak tartom a céltábla nem lő vissza elvét, ebben az esetben nem készülök válasza. Sipos Balázs igen éles elméjű, és erőteljes kísérletet tett a *Holmi* marginalizálására, amely paradox viszonyban áll írása majdnem hihetetlen és rendkívül megtisztelő terjedelmével. Bár számos megjegyzése és kritikája találó – ez olyan tehetség esetében, mint amilyen ő,

majdhogynem elkerülhetetlen – , attól tartok, hogy művészet- és kultúrafogalmunk nem egyeztethető össze, aminek lehet az az oka, hogy egy korszakküszőb két oldalán állunk, vagy lehet más. Ami nem jelenti azt, hogy egyes művek megítélésében ne találkozhatnánk, s ne követném érdeklődéssel és kíváncsisággal pályáját. Mindenesetre a szellemi életnek abban a sivatagában, amelyben a létező és működő magyar kultúrát a választási eredmények logikus következményeként kívánják leváltani, s a fő jelszó a tehetség helyett a lojalitás, ki-fejezetten üdítő volt ezt a szellem- és gondolatgazdag, s persze minden politikai összefüggéstől mentes leváltási kísérletet olvasni.

JL: Alkotói pályádnak az aktuális szakaszában – ha jól tudom – a tájképfestészettel foglalkozol...

Nem a festészettel, magával a táj problémájával foglalkozom. És a munkacíme az igen vaskosnak ígérkező könyvnek az, hogy *A táj filozófiája*. Mit jelent a táj? A táj egy történelmi kategória abban az értelemben, hogy megszületett. Itt jön be a tájkép, mert az valóban megmutatja, miképpen jelenik meg független témaként úgy, hogy már a fő probléma a képben a táj. Nem a bibliai jelenet, hanem a táj. Hihetetlen gazdag és izgalmas anyag, aminek rendkívül sok ága-boga van. Külön vannak nagy elemzéseim egyes művekről, vannak filozófiai kategóriák. Most épp a fenséges fogalmával foglalkozom, és egy nagy fejezet születik erről. Illetve a kert és a táj viszonyáról. Az egyik kultúra, az, amit a természetből csinálunk, a másik, amit a természet kínál, mégis a kultúránk révén tekintjük tájnak. Ennek a kétőnek az egymáshoz való viszonya érdekel. Lesz egy

nagy giccs-fejezet benne. A Goethe-kor és a jénai romantika tájfel fogásáról már évekkel ezelőtt megíródott egy fejezet. Úgyhogy ez egy hosszú és még legalább két évig tartó munka terve, amelyből még vastagabb könyv lesz, mint a Winckelmann-monográfia. Teljes tudatában vagyok annak, hogy ez egy nagyon ómódi dolog. Ma nem ilyeneket szoktak írni, hanem folyóiratcikket. De én szeretem a molett könyveket.

NG: Képmellékletekkel.

Itt most lesznek. Winckelmann-nál határozottan nem akartam képeket, itt igen.

NG: De hogy szaladt bele egy ilyen témába?

Úgy, hogy amikor a Winckelmann-t, amin hosszú évekip dolgoztam, és egy vastag nagy könyv lett, letettem, akkor üresség és szorongató érzés támadt bennem, hogy mi fogja kitölteni az életemet. Kiszedtem belőle egy szálát, az ízlés problémáját, hogy mit jelent, és elkezdtem ízléstörténeti tanulmányokat írni. Egypárat megírtam, és arra gondoltam, hogy kellene egy nagy esettanulmány, hogy az ízlés hogyan változik. Néztam, hogy mi lehetne, és rájöttem, hogy a táj lehetne a legjobb anyaga. Hiszen például a XVI. században annál rondább dolgot, mint egy hegy, nemigen tudtak elképzelni az emberek. Kelésnek, púpnak tekintették a világ hátán, és kifejezetten nagyon rossz viszonyban voltak vele. Aztán a XVII. század második felében egyszer csak maga lett a csoda, és a fenségesnek a példája a hegység, a hegycsúcs, a sziklaorom. Előállt az egész romantikus anyag, ez a szemlélet aztán tombolt a XIX. században.

Tulajdonképpen Petőfinél is benne van fordított módon, amikor azt mondja, hogy „Mit nekem te zordon Kárpátoknak / Fenyvesekkel vadregényes tája!” Ezzel Petőfi megteremti a magyar tájat, ami lehetett volna ugyanúgy a Kárpátok is, hiszen az is Magyarország volt, de ő eldöntötte – és ez a döntés a mai napig érvényes –, hogy a magyar táj az „lenn az alföld tengersík vidéke”. Ez nagyon megtetszett nekem. Nagyon hasonló a logikája vagy a dinamikája, mint ahogy történt a Winckelmann-könyvvel, mert az meg egy múzeumkönyvből nőtt ki. Akkor a múzeumról akartam írni, és a múzeumkönyvnek lett volna Winckelmann az első fejezete. Múzeumkönyv nem lett, viszont lett egy óriási Winckelmann-könyv. Most nem ízléskönyv lesz, hanem ennek az esettanulmánynak egy nagyon széles kibontása.

NG: Hogy áll most?

Megvan a tervezett tiz-tizenegy fejezetből négy. Úgyhogy sok munka van vele, és nagyon vastag lesz. De a sötét időkben jó, ha van egy ilyen elfoglaltsága az embernek.

NG: Sötétnek tetszenek az idők?

Az idők nagyon sötétnek tetszenek. Ugyanis valóban evidens, hogy az, amit annak idején, 2009-ben csak egy politikus álmodozásának tekintettünk, Orbán Viktor kötcsei beszédének az a momentuma, amire talán kevesebb érdeklődés irányult, nevezetesen az elitcsérére, az most egyre világosabb már, hogy nagyon komolyan van gondolva. Ami az én esetemet illeti, ez már elég komolyan gondolódtott a filozófusbotrány idején is,

2011–2012-ben, ami ennek az első lépése volt. De hát, ha például ma megnézi az ember, hogy milyen pénzüsszegeket vonnak ki az ELTE-ből, és milyen pénzüsszegeket adnak a Pázmánynak és a Károlinak, amelyeket azok nem tudnak elkölteni, vagy gondolunk a Magyar Tudományos Akadémia trónfosztására, akkor ez az elitcsere komolyan, intézményesen van végiggondolva. Egyelőre a kultúra szempontjából nem jelent változást, mert még nem jött létre az alternatív kultúra magas színvonalon. Ahogy sokan mondják, Esterházyt nem lehet Jókai Annára beváltani. De előbb-utóbb, ahogy egyre jönnek az ártatlan és előítéletektől mentes – vagy ezeket nem is ismerő – nemzedékek, nyilván lesznek tehetségek, akik megjelennek a Magyar Művészeti Akadémia oldalán, ahol végtelenek az anyagi lehetőségek.

FR: Túl a néhai Holmi és az irodalom körein is, jelen van, mint sokszor hivatkozott, sokszor kért véleményformáló. Hogyan keretezhető ez a szerep ma? Értelmiségi megnyilvánulásaink mennyiben proaktívak, illetve hogyan lehetnének azok, túl a reagálás, az önisméltés, a felháborodás kultúráján? Egyáltalán létezik-e még ez a státusz 2018-ban? És ha igen, hogyan néz ki 1989-es, 1992-es, 2006-os önmagához képest, azaz képes volt-e önmaga megújítására? S nincs-e ennek is generációs kerete?

A generációs keretekre, vagy általánosabban fogalmazva az együttélő szisztematikus korok közötti különbségekre mindig gondolni kell. Legutóbb akkor jutott eszembe, amikor a párizsi gyermekmentő, falmászó

fekete menekült *majomügyességéről* és hasonlókról olvastam. Ez már nem az – egyébként az ügyben szintén megszólaló – középnemzedéki, a szélsőjobbról jövő és ma a hivatalos hatalmi álláspontot képviselő zsurnaliszták őszinte, szívből jövő fajgyűlölete. Nem, a hatalom fiatal revolverújságíróinál patikamérlegen van kimérve, gondosan kalkulálva, hogy mi vált ki a szabadelvű értelmiségből minél nagyobb hörgést, vagy ami még jobb, gutaütést. Úgyhogy én nem hördülök, hideg és néma megvetés a válaszom. Sokat gondolok arra, hogy Jan Assmann elmélete igazolódik. Most fut ki a második világháború kommunikatív emlékezete, és vele lepattan a tabu a fasizmusról. Megszűnik az antifasizmus konszenzusa, amely létrehozta azoknak az embereknek a széles körét, akikkel minden véleménykülönbség ellenére szóba lehet állni. Hát én nem akarok mindenkivel szóba állni. De ha tisztességgel megkérdeznék, s gondolok valamit, akkor válaszolok: Megvan természetesen a véleményem az alt-right nagymellényű hazai szorgalmazásának – amely tehetséget mind ez idáig nem tudott felmutatni, s jobb ötlete nincs, mint az ásatag urbánus–népies ellentét leporolása – kilátásairól, különös tekintettel arra, hogy az önálló, szabad, kritikai gondolkodás helyére, mint mondtam, a mindenekfeletti lojalitást teszi, ami tükörreflexe a legfelsőbb instancia elvárásának. A becsületnek és az emberségnek a szolgai hűségre konvertálásából akkor sem lesz eredeti és termékeny kultúra, ha akárhány választás és akármekkora világ-érzet kompenzálja frusztrációját. Az emberi jogok alapján álló – a közügyekben demokratikus, a kultúrában (művészetben, tudományban) meritokratikus – liberalizmusnak megvannak a tartalékai.

ACZÉL MÁRTA

Kevesen fogják tudni olvasóim közül, hogy kiről írok, noha életrajza szerepel az Artportal lexikonjában és E. Csorba Csilla magyar fotográfusnőkről szóló könyvében. 1993-ban Bacsikai Sándor még is interjúvolta a *Fotóművészetben*. A Vintage Galéria halála évében, 1997-ben – magas kort ért meg, nyolcvannyolc évet – kiállította a harmincas években, részben reklámcélből készített fényképeit.

Ha nem tévedek, a fényképészek első nemzedéke a festészet egy nemének tekintette tevékenységét, gyakran festőkből lettek a fotográfusok, s művészként viselkedtek, bársonykabátot és Rembrandt-sapkát viseltek a kisvárosokban, ahol üzletük volt, s életvitelükbe becsempészték némi bohémiát. Egy következő nemzedék aztán felismerte a fényképészet önálló művészi lehetőségeit, hagyomány nélküli alkotásnak tekintette a fényképezést, kerülte a festői hatásokat, s ez volt az a pillanat, amikor emancipált nők beléphettek ebbe a művészetbe/mesterségbe, vagy megfordítva, maga ez a belépés emancipálta őket. Ezért gyűjthetett össze E. Csorba Csilla csak Magyarországról huszonnégy fotográfusnőt, s ezért lett Závada Pál *Idegen testünk* című regényének egy fotográfusnő a főalakja.

Aczél Márta Schlesinger Mártának született, de apja magyarosította a nevüket, méghozzá nem a monogramok szokásos megőrzésével, hanem beszélő névként: ugyanis gazdag szerszámgépgyáros és vaskereskedő volt; azt hiszem, a magyar ipartörténet meg is őrítze az emlékét. Nem volt jó családfő, feleségét és lányát itt-hon hagyva vészelte át a vészkorszakot Egyiptomban. Aczél Erzsí – Márta édesanyja – állítólag nagy zongorista-ígéret volt, Bartók tanította, Weiner Leó baráti köréhez tartozott, és a nevét Fischer Annie-val együtt emlegették, de hát e szóbeszédnek alapjáról semmit sem tudhatunk. Mindenesetre tény, hogy 1940. január 3-án Beethoven *c-moll zongoraversenyét* játszotta a Zeneakadémia nagytermében Fricssy Ferenc vezényletével.

Fölteszem, a numerus clausus, azaz a zsidó kvóta miatt végezte Aczél Márta az egyetemet előbb Heidelbergben, majd Majna-Frankfurtban, talán Mannheim Károlyt követve mindkét helyre, akinek a felesége az édesanyja barátnője volt. Leckekönyve tanúsága szerint tanárai között volt Friedrich Gundolf, az irodalomtudós, Alfred Weber, a szociológus, Max Kommerell irodalomtörténész, Hans Naumann, a lesüllyedt kultúrjavakról szóló elmélet szerzője, Hans Jantzen, a gör-tika jelentős tudósa, s persze Karl Mannheim, a tudás-szociológia megalapítója. Csupa olyan név, amely a XX. század eleji német szellem-történet ismerőjét izgalom-mal tölti el. Hogy Márti mit tanult tőlük, azt nem tudom; mindenesetre egy Theodor Stormról szóló, megvédett doktori disszertációval tért haza, de útját nem a tudományban kereste a továbbiakban.

Unokatestvére, Kálmán Kata – a magyar szoció-fó-tó nagy neve! – és az ő férje, Hévesy Iván tanácsára fényképészeti stúdiumokba kezdett, méghozzá Pécsi

Józsefnél, a magyar fényképészet nagymesterénél, s a fotózás lett a mestersége. Munkakönyve ennek megfelelően érdekesen alakult. Benne van az 1935-ben megszerzett bölcsészdoktori oklevél, az 1937-es fényképész segédlevél, s az 1940-es mesterlevél. Újabb legendás fényképész, Funk Pál, alias Angelo előtt tette le mestervizsgáját. 1939-ben férjhez ment Kreilisheim György olasztanárhoz (apósom, Kardos Tibor közeli barátja volt, innen az ismeretség), aki 1941-ben becses kis könyvet publikált a régi magyar fényképészek-ről, amely sokáig ritkaság volt, amíg az említett Vintage Galéria (Pöcze Attila) meg nem jelentette új kiadásban.

Nem tudom, mennyi ambíció volt a harmincas években Aczél Mártában. Amikor én ismertem, semennyi. Ezért aztán az a fantasztikus ismeretségi háló, amivel rendelkezett, mindig csak mellékesen és véletlenül bukkant a felszínre. Ahogy a becsvágy, úgy a sznobéria sem jellemezte. Mindig csak véletlenül került elő a beszélgetésben ez-az, hogy férjével együtt közeli barátságban volt Bálint Györggyel, Szerb Antallal, Kerényi Károllyal, Szabolcsi Bencével is. A Magyarországon működő olasz karmester, Sergio Failoni is a baráti körhöz tartozott; Kreilisheim György fordította le *Hazugságok a művészetben* című könyvecskéjét. Előkerült egy nagyon baráti, de nagyon nyársatnyelt, s minden lehetséges ellenőrzésre tekintettel írt levél az NDK egy vezető kultúrfunkcionáriusától, akinek a nevét elfelejtettem. Emlékszem, egyszer szóba hoztam Gisèle Freundot, a híres fényképészt, s akkor kiderült, hogy Márti levelező kapcsolatban áll vele, s le is vette a polc-ról azt a kötetét, amelyben a híres James Joyce-, Walter Benjamin-, Virginia Woolf-, André Malraux-, Colette-, Samuel Beckett-, Frida Kahlo-, Giacometti-portréfotók

voltak, a fotográfusnő meleg ajánlásával. Nyilván Frankfurtban barátkoztak össze, hiszen egy év különbség sem volt közöttük, s ugyanarra az egyetemre jártak. Esküdni mernék, hogy Mártinak meg nem fordult a fejében életük lehetséges párhuzama.

A harmincas években – vizsgafeladatként, reklámfeladatként, önszorgalomból? – csendéleteket fényképezett, s ezeket 1939-ben több nemzetközi kiállításon is bemutatta. 1938-ban elnyerte az EMAOSZ, az Egyesült Magyar Amatőrfényképezők Országos Szövetségének bronzérmét. De azután majdnem hatvan évig néma csend. 1997-es kiállításáról írtam, s mivel ő megszokásból a *Magyar Nemzetet* olvasta, szerettem volna meglepni vele, és ott publikálni. Elképzeltem, hogy reggeli kávézás közben a szeme elé kerül, s ezt kedves ötletnek találtam. De – haj! – a *Magyar Nemzet* visszautasított, és így a cikk a *Népszabadságban* jelent meg. Ilyeneket mondtam róla: „Talán nem is pontos a reklámfotó meghatározás ezekre a csendéletekre, hiszen látható ugyan néhány Chocolat Gerbeaud-t, Baeder lano-linszappant, Mauthner magot, Koestlin kekszet, Maggi levesízesítőt, Pelikan töltőtollat és tintatartót ábrázoló fénykép, de a legtöbb kép csak tárgyakat mutat – szögeket, üvegeket, tojásokat, inggallérokat, zsineget, kelmét, kavicsokat tálkában, epret – minden reklámozási cél nélkül, önmagukban való hideg szépségükben. Ott állnak ezek a dolgok kemény fényben, mintegy a természet konstrukcióiként, elszigetelve a környező világtól, művilág elrendezve. Ez a harmincas évek – eltéveszthetetlenül: a »platonikus« konstruktivizmus, a festészetet felváltó fényképészet Man Ray-féle illúziója, jól látható festészeti elődökkel, mindenekelőtt Cézanne-nal, csak a kolorit humanizáló gyengédsége nélkül.

Nem tudhatom, gondolt-e erre Aczél Márta, vagy csak a korszellem gondolta ezt az ő lencséje által.”

Ma azt hiszem, valószínűleg az utóbbi. Mindenesetre, amikor én ismertem, nemcsak művészi, hanem intellektuális becsvágya sem volt. Lehet, hogy a vészkorszak ölte ki belőle. A téglagyárból – nem kevés bátorsággal és talpraesettséggel – megszökött, de férje és szeretett fivére nem maradt életben; harmincöt évesen egyedül maradt. 1950-től az Iparterv (Ipári Épülettervező Vállalat) ipari fotósa lett, onnan ment nyugdíjba, mihelyt lehetett, 1964-ben.

Az egykori gazdagságból megmaradt szerény, két-szobás nyári lakban élt a Pusztaszeri úton, előbb anyjával és annak Steinway zongorájával, utóbb egyedül. Szerette a társaságot, anyósom volt a legjobb barátnője, de figyelmét kiterjesztette a következő nemzedékre is, s így bennünket is rendszeresen meghívott, sőt barátainkat is szívesen látta. Balassa Pétert hoztuk magunkkal néha, s ott volt Failoni Donatella is, aki akkor még nem vadászatokra járt. Péter egy novellazsengéje örökítette meg a találkozást.

Mártinak volt egy Amerikába szakadt unokaöccse is, pontosabban férje unokatestvére, aki kezdetben, ha Budapesten járt, nála lakott, később azonban ismert ember lett, akkor már csak meglátogatta, s öregkorában támogatta. Tom Lantosnak hívták, én sohasem találkoztam vele. Mindenesetre Márti lakásában kétszer is láttam egy-egy Anna-báli szépségkirálynői koronát (1968, Lantos Annette; 1972, Lantos Katrina), s ez kissé megrendítette a bizalmamat e füredi vigasság megvesztegethetetlenségében.

Az én időmben Márti már nem fényképezett; mihelyt abbahagyta a munkát, túlradott fényképész-főlszerelé-

sén is. Utazni szeretett, finom ízléssel sütni-főzni, levelezőlapokat küldeni és kapni, ünnepet csinálni egy-egy meghívásból, öltözködési ötleteket adni, különös tekintettel a kiegészítőkre, kis, becses ajándékokat kitalálni, társalogni. Minden *apart* volt (csinos, ízléses, válogatott), amit csinált, s ez volt a kedvenc szava is. Magányos, de társaságkedvelő lényének nagy csapás volt, hogy megsüketült. Egyre inkább csak találgatta, hogy mit is mondunk, s ez beszűkítette a beszélgetést. Utóbb már le kellett írunk a kérdést, amire fontosnak tartottuk a választ. Amikor leesett nekem a tantusz, hogy micsoda kincsek vannak a múltjában, s elhívtam Beke Lászlót, hogy kifaggassa, sok írópapírt elpusztítottunk.

BALASSA PÉTER

„Micsoda marhaság” – morogta maga elé félhangosan, csak magának tizenegy éves fiam, amikor elolvasta Balassa Péterről írott nekrológom utolsó mondatait, és letette a lapot: „Betegsége egy pontján, amikor remény volt arra, hogy meggyógyul, e-mail-üzenetben kértem arra, hogy ne előzzön meg. De öreg barátom nem fogadott szót.”

Öreg barátom ötvenhat évesen halt meg, és ebben a hónapban lenne hetven (1947. június 3-án született). A jelzőt mégsem teljesen csak a „rég” értelmében használtam. Balassát mindig foglalkoztatta az öregség, az öregség utáni vágy. Negyvenes évei vége felé mozgáslatai megfontoltabbak lettek, taglejtése lassúbb, s hátát is meggörnyesztette kissé. Végzetes betegségek járultak ehhez hamarosan, de előbb kezdődött. Banális lélektani magyarázatot lehetne adni arra, hogy míg korunkban az emberek általában fiatalítják magukat az idő előrehaladtával – ezt először talán Thomas Mann rögzítette (*Halál Velencében*, 1911), de még csak komikus hóbortként –, ő öregítette magát. Idős apja volt; Balassa Imre már hatvan fölött járt, amikor fia született. (Kamaszkorunkban engem a „démonikus Rechtenek” nevezett, némi malignus utalással magyarosítás előtti családnevünkre. Minden szülő úgy véli, hogy gyermekét

egy barát, valaki más rontja el.) Ám bizonyos, hogy ez az apai minta nem kielégítő magyarázat. Sőt, úgy tűnik fel, hogy fordítva történt: az öregúr, akit – mi tagadás – kora ifjúságunkban kicsit kineveltünk fennen szárnyaló zsurnaliszta retorikája miatt, később éppen öreg és egyre öregebb voltában (nyolcvannyolc évet élt) lett fontos Péter számára.

Amikor Balassa halála után sokakkal beszéltem róla, akikről tudtam, hogy élete valamely pontján közel álltak hozzá, egy másik minta rajzolódott ki. Szinte mindenki arról számolt be, hogy Péter barátsága olyan magas lánggal lobogott, ami a kamaszkori barátságokra jellemző. S egyszer csak a láng hirtelen kialudt, s a barátságnak nehezen magyarázható vagy megmagyarázhatatlan sérelmekre hivatkozva véget vetett. Halott egy pletykát, félremagyarázott egy arckifejezést. Kedves tanítványaival is hasonlóképpen működött. Beszéltem olyanokkal, akiket megkinzott, olyanokkal, akik értetlenül álltak az eset felett, s persze olyanokkal is, akik a részvét nyelvén mesélték el történetüket. Az ugyanis bizonyos, hogy szerencsétlen lelki alkata, válogatatlan harca kis és nagy démonaival leginkább Pétert kínoztta meg. Komor kötelességévé vált, hogy morális karakterével minduntalan kiigazítsa pszichológiai karaktere kisiklásait.

Az én magyarázatom az, hogy Péter az öregségtől ezeknek a kínoknak és démonoknak az eltávolodását várta. Idéztem egyszer már ösrégen az öreg Kálnokyról szólva az öreg Fontanéről író Thomas Mannt, s most hirtelen emlékezéstől indítatva újra elővettem, és Balassára vonatkoztatva olvastam újra, csak persze a meg nem történt hiányjelével. Mann arról beszélt, hogy az idegesen gyötrődő alkathoz „nem illett

az ifjúság állapota, mert igazi harmóniához csak öregkorában juthatott el, mikor már mi magunk sem várunk, de mások sem követelnek tőlünk »frissességet«, s mikor az a kérdés, hogy »Mire jó ez az ostobaság?«, már természetes, emberileg megengedett, és éppen ezért rokonszenves alaphangulatunkká válik.” Ilyesmire vágyhatott Péter, hogy tragikus antropológiájában elrendeződjék, mi az, aminek súlya van, és mi az, ami „ostobaság”. Hogy maga a tragikus antropológia anti-tragikus bölcsességre cserélődjék, s ne vesződjék többet se tehetségéhez, se teljesítményéhez nem illő sérelmekkel.

Illett Balassához az ifjúság állapota? Paranoid készítése ellenére elragadó fiatalember volt, s kritikai rohamát, amely a nyolcvanas évek legjelentősebb magyar kritikusává tette, éppenséggel a frissesség jellemezte. Én sok tekintetben távol álltam kritikai irányától és törekvéseitől – az én bírálói fantáziám középpontjában nem Ottlik és Mészöly, Nádas és Esterházy állt, hanem Pilinszky, Petri és Tandori, s talán csak egyszer fordult elő, hogy Krasznahorkai pályakezdésének méltatásában teljesen egy húron pendültünk –, de méltányoltam ítéleteinek finomságát, körkörös hermeneutikájának gazdagságát, s nagyszerű minőségérzékét. Elleneztem viszont retorikájának – szavaival némiképp szembenálló – kizárólagosságát, a dialogicitást hangoztató monológot, a metafizikus túlintertartást, s azt, ami a kanonizáló szándék elkerülhetetlen velejárója, a tradíció megkritikálását. Déry Tibor például – akiért együtt lelkesedtünk Péterrel, s akihez apja ajánlásával tisztelegő látogatásra mentünk a Tamás-hegyre, hogy egy megrendítő, úgy értem, megrendítően unalmas délutánt töltsünk ott (a Mester ugyanis semmilyen érdeklődést

nem mutatott irányunkban) – kimaradt Balassa kanonikus hagyományából. Joggal? A halála után két évvel megjelent *Párhuzamos történetek* mutatta csak meg teljes mértékben Déry Nadas Péterre gyakorolt hatását.

A kritikai roham – amelynek jelentőségét nem lehet túlértékelni: egy fontos irodalmi változás elsőként való észlelése és főszereplőinek tévedhetetlen kijelölése az igazán nagy kritikai teljesítmények közé tartozik – a rendszerváltás idejére már véget ért. Ezt én úgy magyaráztam, hogy Balassa elvégezte kritikusi feladatát; észrevette, értelmezte és bizonyos mértékig meg is konstruálta az úgynevezett prózafordulatot – s ezzel beírta nevét minden leendő magyar irodalomtörténetbe –, de az elvégzett feladattal feladat nélkül maradt. Ehhez most azt is hozzátenném, hogy a rendszerváltás valamiképp prózaibbá tette az írókhoz és az irodalomhoz való viszonyt, s az a kultusz, melynek Balassa volt – Nietzschevel szólva – az aszketikus papja, kérdéssé és bírálhatóvá vált. A kritikairáshoz a kritika közönsége és megrendelői is hozzátartoznak. Balassa, aki maga is kultikus értekezővé vált, mindenütt megbecsült szerző volt, de az akkoriban induló *Holmi*, amelyet néhány más munkatárs mellett négy kritikus szerkesztett – Réz Pál, Domokos Mátyás, Fodor Géza és én –, rendszeres kritikusként nem számított rá. A rendszeres kritikairás nem is volt jellemző produkciójára – a Balassa-féle esszé-kritika ünnepélyes esemény volt, amely nagy nyomatékkal és méltósággal eseményként ünnepelt egy-egy művet vagy életművet.

Mindjárt induláskor fölkertem arra, hogy írjon a nagy angol író, Julian Barnes magyarul akkor megjelent regényéről, a *Flaubert papagájáról*, s ez egyszerre volt Balassa kitűnő Flaubert-disszertációjának

hommage-a, s egyben üzenet. Más kritika lebegett a szemünk előtt, mint amelyet Balassa írt. Hogy úgy mondjam, szekularizáltabb. Nem azoknak akartunk írni, akik már olvasták (vagy esetleg írták) a művet, hanem azoknak, akik még nem. Nem az íróknak és az irodalmi világnak, hanem a beavatatlan – hipotetikus, fiktív, ideális – művelt nagyközönségnek. S végül nem *egy* nagy kritikussal akartuk fémjelezni lapunkat, hanem sok nézetet és véleményt akartunk bemutatni. Vagyis a kritika prózai szolgáltatásjellegét akartuk erősíteni. Ám ez nem jelentette azt, hogy időről időre ne kértünk és kaptunk volna Balassától írást, nekrológot, vitacikket, levelet, kommentárt és kritikát is. Amikor Nadas Péter Thomas Mann naplójáról szóló bírálatáról (ezzel indult 1989 októberében a lap Figyelőrovata) Nemes Nagy Ágnes hagyatékában megtaláltak egy csípős reflexiót, s azt 1993 júliusában megjelentettük, Balassát kértem meg arra, hogy kommentálja a siron túli ellenvetést. Ragyogó írást küldött, amelyben annak is megtalálta a módját, hogy éleselméjű kételeyeit fejezze ki a lap modernségtradicionalista irányával szemben.

A *Holmi* abban a tekintetben is fordulatot akart, hogy szakított az igent mondó kritika korábbi kizárólagosságával. Balassa sem írt negatív kritikákat. Pályakezdő bírálata Fejes Endréről, s későbbi elutasító bírálata Csalog Zsolt *Parasztregényéről* inkább kivételnek mondható, legélesebb, s legérdekesebb negatív kritikáját (Spiró György regényéről, *Az Ikszeokról*) nem publikálta – csak posztumusz jelent meg. A diktátúra körülményei között érthető volt ez a tartózkodás, de a szabadságban már nem. Csakhogy az írók egész nemzedékei szoktak hozzá, hogy a nem hivatalos és

mértékadó kritikusok vagy hallgatnak róluk, vagy dicsérik őket. A negatív bírálat botrány volt.

A független kritika affirmatív formájának késő Kádár-kori eluralkodása politikailag jól magyarázható: mivel az első nyilvánosság, ha lazán is, de irányított volt, minden élesen bírált szerző politikai támadásnak vélelmezhetette a bírálatot, magára adó kritikus pedig kétszer is meggondolta, hogy ilyen látszatba keveredjék. (Juhász Ferenc a rendszerváltás után is minden évtizedben elmondta, hogy az én 1984-es kritikám érzése szerint Aczél György megrendelésére készült.) Balassa retrospektív kritikai ars poeticáiban az igent mondásnak elkezdett metafizikai jelentőséget kölcsönözni; a kritikai kritikát hatalmi aspirációkkal vádolta, és sarkalatos jelentőséget tulajdonított a szolidaritással azonosított szeretetnek. Vitakoztam vele, és azt írtam, hogy a szeretet nem tartozik a tárgyhoz.

A *Holmi* magát komolyan vevő kritikarovata és annak szerkesztője (e sorok írója) Balassának sem spórolhatta meg – éppen jelentősége okából –, hogy független szellemek elmondják munkásságáról kritikai véleményüket. Életében három kritika jelent meg róla a lapban: Babarczy László írt színházi könyvéről, Bányai János és Farkas Zsolt a *Halálnaplóról*. Ezek közül Farkas Zsolt írása keltett botrányt, mert az éles polémiauktól elszokott olvasó összetévesztette az elfogulatlan, és – megengedem – tiszteletlen, parodizáló érvelést a sértéssel, övön aluli ütéssel, sőt elhallgattatási szándékkal.

Farkas Balassa írásmódjának szemantikai túlterheltségéről írt, s ezt a kifogást nem lehetett félvállról venni, mert az, ami a szépprózához közelítő esszéjében kimutatható volt, kritikai esszéiben sem volt ismeretlen:

az alternatív értelmezések *lehetőségének* helyettesítése egy olyan dialektikus, komprimált utalásokra építő stílussal, amely gyakran egymást kizáró állításokat egyesített, s rögzített paradoxonként, és ebben a formában tartott autoritásra igényt. A kritikák utáni korszakban egy ellentmondás olyannyira kiéleződött, hogy retorikai eszközökkel már nem lehetett egyesíteni. Létrejött a tragikus, katasztrofista, apokaliptikus, látnoki beszédmód (számos publicisztikai és személyes regiszterű írás mellett ennek fő dokumentuma a *Halálnapló*), és az antitragikus, humanista *Bildung* beszédmódja. Az ellentét egzisztenciális feszültséget is hordozott, amit az öregség talán föloldhatott volna. De az nem adatott meg.

2003. június elején meglátogattam Pétert, és elbúcsúztam tőle. Rég nem láttam ilyen feszültségmentesen, nyugodtan, békésen, és szinte derűsen időzni a létben. Néhány hét múlva a firenzei Pitti-palota előtt álltam Andris fiammal. Judit hét-nyolc méterrel arrébb, amikor megszólalt a telefonja. Fölvette, és belekapott a hajába. Balassa Péter meghalt, mondtam Andrásnak.

Bálint Endrét nem ismertem, de kaptam tőle egy síron túli üzenetet.

Fiatalabb koromban néha kapcsolatot kerestem azokkal, akikkel foglalkoztam, akikről írtam, s különösen akiket nagyra becsültem. Azt képzeltem, valami párbeszédet kezdeményezek velük írásaimban, s néha megpróbáltam alkalmat teremteni arra, hogy bekapcsolódjanak a beszélgetésbe. (Ma már írásaimat nem tukmálom tárgyukra, nem próbálom tapintatlanul kikényszeríteni a dialógust, de ma is örülök, ha létrejön.) Valamiképp az az érzésem is volt, hogy ajándékot küldök. Így akartam Pilinszky-könyvem kéziratát eljuttatni a költőnek, s közös ismerősünket, Bíró Yvette-et kértem meg, készítené elő Pilinszkyt, hogy fel fogom hívni. Yvette azonban elfeledkezett kérésemről, úgyhogy kölcsönös zavarban zajlott le első telefonbeszélgetésünk, s ez folytatódott első találkozásunkkor is (a költő tízpercenként megkérdezte, hogy nem kérek-e kávé, én mindig kértem, s hazafelé a trolibuszon aztán csodálkoztam, és a *numen adestnek* – az istenség, a zseni jelenlétének – tulajdonítottam, hogy remeg a lábam).

Bálint Endrének is eljuttattam azt az írást, amely *Életrajzi törmelékek* című könyvéről szól. 1985-öt írtunk.

Bálint Endre piktúrájának tisztelője voltam – módjával. Vagy nem is tudom, hogy ez a megszorító határozószó nem későbbi eredetű-e. Mindenesetre ma úgy gondolom, hogy Bálinttal elcsaphatja az ember a hasát (mint ahogy ezt érzem Egon Schiélével is), s ha ezért sokáig elkerüli a képeivel való találkozást, s egyszer csak megint találkozik velük, akkor megint gyönyörűnek találja. Lehet, hogy egy időben ő volt az élő magyar festészet egyik, ha nem a legnagyobb alakja, ahogy kritikámban írtam, s szép történet, hogy Kassák, amikor végignézte a Párizsban készült Biblia-illusztrációit, azt mondta, hogy „Ná, Bálint, mágá akár már meg is hálhát”. Néhány évvel ezelőtti retrospektív kiállításán megértettem, hogy az öt év párizsi emigráció (1957–1962) csak egy kihelyezett műterem volt, ahol szentendrei motívumait szötte tovább. Kapcsolatai nem voltak, a nyelvet nem beszélte, s elképzelem, amint fiatalabb kollégái hazajövele után tőle várták, hogy beavassa őket a nyugati újításokba. Ő kései, kiérlelt szürrealizmust művelt, és saját művészetének problémáira a megoldást – legalábbis kritikámban így láttam – a motívumok vándorútjában, a sorozatszerűségben találta meg, amiből – kockáztattam meg – egy gyönyörű, szentimentális regény kerekedik ki. Így hatott: egykori barátom, Karátson Gábor korai festészete teljesen az ő sugallata alatt állt.

A valóban törmeléken életrajzban az önkínzó frusztráció, az állandó kudarcélmény, megfosztottság minden önsajnálata nélküli leírása ragadott meg. *L'Idiot de la famille*: Sartre nagy Flaubert-könyvének címét adtam recenziómnak, s valóban, volt valami hasonlóság „Bandi” és „Gustave” között, ha másban nem, az örök ifjúkori megszégyenülésekben. Szerb Antal – Bálint nővéreinek férje – egy közös reggelinél azt mondta: „Tudod,

ilyen széles és mély műveletlenséggel ritkán találkozunk az ember, mint a tiéd, Bandikám.” Ezt Bálint Endre visszaemlékezéséből tudjuk. Volt azonban a szégyennek egy másik rétege, a túlélése, mindenekelőtt a nagy baráttal, Vajda Lajossal szemben, akinek – úgy érzi – mindent köszönhet, de ez nem akadályozza meg abban, hogy egyetértőleg idézze Ámos Imre bizarr soraait a harminchárom évesen meghalt festőről: „Munkásságával kapcsolatban azt mondhatnám, hogy a legjobb időben ment el” – értve ezen művészetének továbbfejleszthetetlen, befejezett egész voltát. S ki ne látná ennek összefüggését a legnagyobb dicséretnek tartott Kassák-mondattal.

Küldeményemre nem kaptam választ, el is felejtettem, hogy elküldtem. Tanítványom, Kiss Dóra azonban 2013-ban talált egy levelet, amelyet Bálint a budakeszi kórházban a feleségének diktált, aki soha nem adta postára, s így csak huszonnyolc év késéssel jutott el hozzám:

Kedves Sándor,
egy nagyon távoli időből egy veled való találkozás emléke süt át, amit most nagyon közel hozott valóban remek írásod könyvemről, ami végül is befogja egész szellememet, és meglepett, mennyire azonosulni tudtál velem. Mindezért most csak nagyon rövid köszönetet tudok tolmácsolni feleségemen keresztül, mert én magam e „pillanatban” akadályozva vagyok ebben, ui. kórházban fekszem tüdőgyulladással.

Örülök, hogy rövidesen nyomtatásban láthatom írásodat.

Szeretettel üdvözl
Bálint Endre

Törtem a fejemet, hogy mikor találkozhattunk, s végül kiokumláltam, hogy ugyancsak Budakeszin, ahol Bretter Györgyöt látogattam, 1977-ben. Ő Bretter szobatársa volt. Nem emlékeztem, hogy szót váltottunk volna, még arra sem, hogy bemutatkoztam. Előkerült tartózkodó kísérőlevelem is:

Tisztelt Uram, elküldöm kis bírálatomat, mely valamikor a *Kortársban* megjelenik majd (korrektúrát kaptam már belőle). Remélem, nem bántom vele és örülni fog neki. Híve: Radnóti Sándor. 85/3/7.

Volt nekem egy fémből készült, farzsebbe illő whiskyskulacsom. Sok helyen lehet ilyesmit kapni. Ennek az volt a különlegessége, hogy e sorok voltak belegravírozva: „Mad, bad and dangerous to know”. Híres mondas ez, Lady Caroline Lamb mondta Lord Byronról, amikor megismerkedtek. Ám fölteszem, hogy a kulacsra vésvé annak tartalmára értették – örült, gonosz, és veszedelmes megismerni. De hiába: Lady Caroline is sokat pertraktált szerelmi viszonyba bonyolódott a költővel, s én sem vetettem meg a kulacs tartalmát. Békés Palitól kaptam, s kirándulások alkalmával hordám, míg széjjel nem szakadt, azaz ki nem lyukadt.

Békés Pállal való barátságom egy véletlenül alapult, hogy ugyanis tíz év különbséggel ugyanazon a napon születtünk. Sőt, még Pali Bálint nevű fia is (Dorkával, lányával együtt megörökítve a *Báldor* című könyvben) március 27-én látta meg a napvilágot. Volt is egy anekdota, hogy egy rádióriporter afféle kis helyes színtest akarván megkérdezte az öt-hat éves Bálintot a jelles napon, hogy kinek van még ekkor születésnapja, és ő rá is vágta – nem az apjáét, hanem az én neveimet. Mindenesetre könnyű volt megjegyeznünk egymás születésnapját (nem tudom, más hogy van vele, nekem megragadt a fejemben, hogy például II. Rákóczi

Ferenc, Csurka István vagy Kulcsár Szabó Ernő is ezen a napon született), s nem is mulasztottunk el soha aznap, vagy a környező napok egyikén találkozni a Dunapark Kávéházban.

Pali szép férfi volt, szép tehetségekkel megáldva. Író, meseíró, színpadi szerző, fordító, televíziós, mindenben sikeres, de talán nem teljesen elégedett a sorsával. Honlapját egy kis szöveggel indította, amely arról szól, hogy *néha* találkozik a Magyar Irodalommal, s olyankor elbeszélgetnek. „Korrektek vagyunk, barátságosak, és némileg távolságtartók. Elváláskor enyhén, derékből meghajolunk és lassan, tagoltan, látványos udvariassággal köszönünk: – A viszontlátásra. – Mert azért sejtjük: előbb-utóbb újra összeakadunk majd valahol.” Ebben az ironikus modorban Pali egy problémát jelelt meg, mely részben az övé volt, részben a magyar irodalomé.

Előfordul, hogy az önértékelés, képességeink fölmérése nem zárul le a fiatalkorral, s ilyenkor a mindenkinek fontos elismerés valamiféle igazolássá válik. Ismerjük ennek riasztó példáit az irodalmi életben (is), embereket, akik képességüket a „hányadik vagyok a sorban?” méricskélésére, díjak kunyerálására, öszeesküvés-elméletek fabrikálására vesztegetik. Pali mindettől távol állt. Komoly sikerei voltak gyermekkönyveivel és színpadi műveivel, s még ma is vannak: *A dzsungel könyve*, amelyet Dés Lászlóval és Geszti Péterrel írt, 1996 óta nem került le a színpadról, s előadásszáma ezerháromszáz fölött jár. A siker minden percét élvezte; de külön fiókban őrizte kis prózairó-fájdalmát. A kérdés, hogy mi a helye a magyar irodalomban, ott motoszkált a fejében. Amikor a *Holmi* második évfolyamában egy fiatal kritikus tartózkodó kritikát írt

Törzsi viszonyok című kötetéről, némileg fájdalmasan mondta Csáki Juditnak, hogy a *Holmi* beárazta őt. Nekem pedig sokszor beszélt arról, hogy a posztmodern, amely elárasztotta a magyar irodalmat, a világban – hiszen világlátott ember volt – múló divatnak bizonyult.

Ebben alighanem tévedett, de az kétségtelenül a magyar irodalom és általában a kis kultúrák dilemmája, hogy egy-egy irányzat sikere csökkenti az érdeklődést más törekvésekkel szemben. A posztmodern nagyon is mély aggálya a történet egységes hangnemű és nézőpontú, közvetlen és „naiv” elbeszélhetőségével szemben egyetlen nagy kultúrában sem gátolta meg az ilyesféle nagy történetek további áradását az irodalomban.

Békés Pál műfaját a kis történetek jelentették. Bal-szerencséje – de csak annyira, amennyire annak érezte –, hogy pályája elején ez nem tűnt korszerűnek. Pali mindenekelőtt történetmondó volt, s történetei még a nagyobb formákban is megőrizték erős kapcsolatot az élőbeszéddel. Volt valami rokonságuk a „próza-fordulat” előtti magyar novellisztika harsány, színes és tarka sztorijaival (Császár István, Csörsz István, Gere-lyes Endre, Marosi Gyula, Moldova György). Az érdeklődés ekkor fordult Tandori és Esterházy prózája felé – teljes joggal érzékelve azt rendkívüli áttörésnek. Békés első regénye, a *Darvak* egyazon évben, 1979-ben jelent meg, mint Esterházy *Termelési-regénye* és Tandori remekműve, *A meghívás fennáll*.

A magyar irodalom egy másik dilemmája, hogy a *highbrow* és a *lowbrow* között nem ismeri a *midbrow*-t vagy *middlebrow*-t. Hogy mennyire nem, azt az is mutatja, hogy angol szót használok rá. (Még hozzá olyat, amely a nyelvben őriz egy XIX. századi tudományos tévedést a koponya – ez esetben a homlok – formájának a

személyiséggel való összefüggéséről.) Mindenesetre a „komoly”, a „nehéz”, a „magas” irodalmat és az elsődlegesen szórakoztató szándékú lektúrirodalmat, „tömegkultúrát” ügyyel-bajjal meg tudjuk különböztetni (én ezúttal nem értékelő, csak leíró szándékkal teszem ezt), de a kettő közötti széles mező nincs kijelölve, s aki ott mozog, az állandó bizonytalanságban van, hogy hova is tartozik. Megint csak ellentétben a nagy kultúrákkal, ahol léteznek a határok (noha nyitottak), s nemcsak siker, hanem öntudat és tekintély is járulhat mindegyik területhez. (Gondoljunk például arra, hogy az életrajz műfaja mennyire hiányzik a magyar irodalomból, s a néhány kitűnő kivételt nem szépírók írják, hanem publicisták vagy történészek.)

Pali irodalma valóban a mesélésből származott. Annak alapján, hogy kiket említ „bélyegeiben”, mindenekelőtt Kardos G. Györggyel, valamint Örkény Istvánnal és Mátyás Ivánnal érzett rokonságot. Saját emlékei, ismerősök történetei, világesemények, történeti események mind erősen kipoentírozott, remek sztorikká váltak a kezében. Ezért volt talán legsikerültebb műfaja a „bélyeggyűjtemény”, azaz a rövidnél is rövidebb rövidtörténet, a csevegő anekdota, *aperçu*, példázat, ötlet irodalmilag kidolgozott mása. Mindig frappáns, mindig szórakoztató, mindig elgondolkodtató, fanyar humorú. Nagyobb formái is ezekből épültek, s ezek közül a legjobbat, a 2006-os *Csikágó (gangregény)*-t is ilyen történetek remekül összeillesztett *patchwork*jeként olvassuk. Írásaiban kevésbé az alakok jellemrajzára emlékezünk, mint inkább arra, hogy mi történt velük, hová vetette őket a sors.

A *Holmi* nem árazta be. Több novelláját közöltük, miután a folyóirat 1990/91-es jellegű novellapályázatán

második díjat nyert. S ez nem volt akármilyen, mert az első díjat Bodor Ádám nyerte a *Sinistra* egy fejezetével, s Pali Bor című novellája mellett második díjat kapott még Parti Nagy Lajostól a *A hullámzó Balaton* és Tandori Dezső egy novellája. Nem álltam meg, hogy augusztus végén, amikor már meghoztuk a döntést, és felbontottuk a borítékokat, de még nem jelent meg a szeptemberi szám, benne Domokos Mátyás pályázati beszámolójával, a Tokaji Írótáborban el ne áruljam neki a jó hírt. Emlékszem, vérvörös lett a hirtelen örömtől.

Győre Gabriella Békés Palival készített *Litera*-nagyvizitjét olvasva arról értesülök, hogy egy másik jó hírnök is én voltam a hozója. Megkérdeztem tőle, tudja-e, hogy Fodor Géza nagy terjedelmű, komolyan méltató életműkritikát írt róla. Nem tudta, s mindjárt fel is akarta hívni Gézát, amiről sajnos lebeszéltem, mondván, ha nem küldte el neki, nyilván azt akarja, hogy a *Holmiban* olvassa majd. Egy hét múlva azonban már késő volt, és a kritika 2008 októberében néhány nappal Géza halála után jelent meg.

Fodor Géza is foglalkozott azzal a kérdéssel, amit én az imént *midbrow*-nak neveztem. S ő is egy angol kifejezést használt, *well-made play*-ről beszélt és hollywoodi mozdramaturgiáról, inkább kritikai hangsúllyal. Ő is kiemelte az életműből a *Bélyeggyűjteményt*, s a maga klasszicista modorában így jellemezte: „Jó és hatásos könyv, és mindig van abban valami szépség és valami megragadó, amikor azt látjuk, hogy egy határozott tehetség megtalálja azt a frappáns módot, amely a pálya adott pontján minden fontos témájának formát tud adni.” Majd ő is eljutott a *Csikágóig*, amely arra készítette, hogy újra- vagy végigolvassa az életművet, s megváltoztassa a véleményét. Amit eddig egy kissé

mesterkéltn kombinatorikával megszerkesztett kisrealizmusnak olvasott, s zavarta, hogy a realista történetek túlzottan művi, túlzottan jól megcsinált módon vannak összeillesztve, az most zárt és elveszett világok mitológiájaként tűnt fel számára, s talált is egy szót az eredményre, azt, hogy Békés a „kismítoszok” írója.

Pali örült a nagyra becsült dramaturg és esztéta posztumusz véleményének, de az ő életéből sem volt már sok hátra. Kurta másfél év. Férfikora delén alattomos, lassan progrediáló, gyógyíthatatlan betegség támadta meg, amely ritkasága okán, meg hogy talán Paul Klee is ebben szenvedett és ebben halt meg, témája lehetett volna Pali egy „bélyegének”, de a lassan merevedő, élénk mimikáját elvesztő arcot látni, az orvosok növekvő tanácsalanságáról hallani rettenetes volt.

Debrecenben kezelték, s mikor már nem vezetett, barátok hozták-vitték; többször Závada Pál, egyszer én is. Odafele menet udvariasságból szóval tartott, de köztem és a nálam egy évtizeddel fiatalabb férfi között abszurd módon ott lebegett a nem távoli jövőből az, amit Goethe így fogalmazott meg *A szenvedély trilógiájában*: „Zum Bleiben ich, zum Scheiden du erkoren” (Szabó Lőrincnél: „nekem maradnom kellett, menni néked”). Bevittem a kórházba, leültem a Piac utca egyik teraszán, és vártam a telefont. Rossz híreket kapott, rossz eredményeket. Visszafele már főleg hallgattunk.

A Magvető volt az első munkahelyem. Sorra jártam bemutatkozni. Kezeltem Bor Ambrussal – vele aztán egy szobába is kerültem –, az íróval és kiváló német műfordítóval. Meg mertem volna esküdni, hogy egy rövid ideig a nagyon tapasztalt és kitűnő szerkesztő, Márványi Judit is a kollégám volt, sőt arra is emlékezni véltem, hogy az ő ellesett arckifejezése, amikor kifordult Kardos György igazgató szobájából, sejtette meg velem először, hogy nem találtam meg az eszményi munkahelyet, ahol bónuszként még történelmi leckéket is vehetek a direktortól. De olvasom a könyvében, hogy az ő és Székely Magda kirúgása 1968-ban, egy évvel korábban történt. Sohasem fogok memoárt írni.* Megismerkedtem Imre Katalinnal, aki a radikális, akkoriban szektásnak, olykor maoistának nevezett kommunisták védangyala volt (ő írta 1957-ben Eörsi István *Ütni az ördögöt* című kötetéről az *Élet és Irodalomban* az *Ütni az ördögöt* című fulmináns kritikát – a könyvet bezúzták, szerzője pedig a forradalom miatt már amúgy is tömlöcbe volt vetve). A kiadóban töltött három évem alatt csak akkor láttam föloldódni, amikor mi, fiatalok,

* Márványi Judit utóbb, halála előtt nem sokkal szóbeli üzenetben valószínűsítette, hogy én emlékeztem jól.

vállalati bulikon mozgalmi nóták gajdolásába kezdtünk; abba ő is bekapcsolódott. 1989. október 23-án öngyilkos lett. Köréhez tartozott Csala Károly a kiadóban. Ki volt még? Vilmon Gyulára emlékszem, a fiatal írók szerkesztőjére, finom ember volt, kicsit megtört, rémlik, hogy az apját hurcolhatták meg. Kristó Nagy Istvánról csak azt tudtam, hogy édesanyja volt a modellje Németh László Égető Eszterének; s bár ő maga akkoriban már – ahogy mondani szokták – dekonspirálódott, én csak a rendszerváltás után szereztem tudomást szerteágazó besúgói tevékenységéről. Szalay Karcsi nyájas és kedélyes volt; sem a képességeit, sem a jellemét nem tartották sokra, elannyira, hogy galád módon föl is cserélték két neve első hangzóit. A Geiger nevű főkönyvelőről annyi emlékem maradt, hogy mindenki Geiger–Müller-számlálónak nevezte. A főszerkesztőről, Sik Csabáról hasonló tapasztalatom volt, mint amiről Márványi mesélt. Én is arra számítottam (három évvel később, amikor rám került a kirúgás sora), hogy ha nem is áll ki mellettem, de nyilvánosan nem fogja az ellenkezőjét állítani, mint amit négyszemközt mondott. Hát nem így történt. Amúgy irodalomban, képzőművészetben művelt ember volt, mestere, Bóka László bővöletében; jól lehetett vele beszélgetni.

A nálam egy vagy fél generációval idősebb kollégák közül egyvalakivel kötöttem barátságot, Csanádi Imrével. Ő mint megbecsült költő kissé kívül állt a kiadó belharcain. Alaposabban a megismerkedésünk után keztem el foglalkozni a verseivel, s találkoztam rejtett és nyilvánvaló értékeivel. Mert Csanádi – ezt ma már talán csak Alföldy Jenő, Fábri Péter és én tartjuk számon – nagyon jó költő volt, és nagy formaművész. Értékelésének, befogadásának, „kanonizálásának” sorsát mélyen

befolyásolta a népi–urbánus ellentét, de a maga oldalán, ahol a vátesz-költő hagyománya még elevenen élt, ő bizony rühellte a prófétaságot. S volt még egy különös oka hátrébb szorulásának: egy olyan kis falu, mint a Fejér megyei Zámoly, nem bírt el két híres költő kultuszával, s a tiz évvel fiatalabb Csoóri Sándor alkalmasabb volt arra, hogy szülötte-fia legyen. Csoóri persze nem volt érdemtelen, de versei értékét nemegyszer lerontotta valami nyafogó panaszkodás. Csanádi palettája, költői eszközei gazdagabbak voltak.

Megragadott egy rövid verse, amelyet most emlékezetből idézek. „Legyek *kismester* inkább, dolgaértő, / ki ha-mit tesz, tisztességgel csinálja, / mintsem titánok zagyva, pofatépő, / ál-egekig sötétlő / paródiája.” Ezek a dühös, gögös sorok nagyon rávallottak Imrére. Ott volt mögöttük a kiadói tapasztalat, az elbírálásra százával kapott verseskötetek, amelyeknek túlnyomó többsége Juhász Ferencet, vagy még inkább Nagy Lászlót próbálta majmolni. Messze volt még az a fordulat, amely mindenekelőtt Vas István propagandájának, majd Tandori és Petri költészetének hatására gátat vetett a titanizmusnak a magyar költészetben – annak a „lírai fényűzésnek”, amelynek végét ugyan Nagy László jelentette be *A Zöld Angyal*-ban, de tette ezt a magyar irodalom egyik legfényűzőbb versében.

Am a *kismester* szó nem kevésbé érdekes. Ha nem tévedek, a német klasszikus filológia vezette be a XVIII–XIX. században a *poetae Latini minores*, tehát a kisebb latin költők, s egyáltalában a kisebbek elnevezést. A kisebbek dicséretében Csanádi véleménye meglepően összecsengett Bertolt Brechtével, aki azt mondta: lehet, hogy Siegfried Lenz nem tudta megcsinálni azt, amit Goethe, de Goethe sem azt, amit Lenz. Csanádit

elragadta a kisebbek mesterségbeli tudása, alázatos bibelődése a szakmával és a valósággal. Lelkesedett a középkor végi miniaturistákért, a budavári leánykafes gyámköért, amit a mi „kicsi donnánk”-nak nevezett, a holland aranykor kismestereiért, és „a magyar valóság verseiért”, amelyből két kötetre valót kiadott, és rengeteg kiadatlan dossziét láttam még a lakásán. Petőfivel is foglalkozott, nem a naggyal, az esztétikailag kiszelektálttal, hanem a kisebbel, időrendben gyűjtve össze verseiből és prózájából egy válogatást. Összeszedte 1843-tól 1971-ig, Bajzától Spiróig a legfontosabb Petőfi-reflexiókat, köztük Tompa panaszát a költő elkapottságáról, hogy „azzal sem isten, sem ember nem beszél”.

A magyar valóság versei váltották ki az egyik utolsó nyílt népi–urbánus vitát a hatvanas években, Somlyó György és Csanádi Imre között. Meg nem mondom, miről szólt a vita, mi volt a tétje, de az ilyen vitáknak általában kimondatlanul két kulcsszavuk volt, a zsidó és a paraszt. A Kádár-korszak lefojtott antiszemitizmusában – amelyről Király István naplójában olvashattunk legutóbb (Czine Mihály és Kis Ferenc bundás indulatáról) – Csanádi nem osztozott, de a „paraszti” érzékenységben annál inkább. Emlékszem egy mondatára a vitából, amelynek élveztem retorikai erejét, miközben persze abszurdnak találtam: Valahogy úgy kezdődött: És ha valaki kezdedbe nyom egy sztaniolérmet, amelyre az van írva, jeles költő, netán jeles paraszt...

Imre fortzogott. Tele volt görccsel, indulattal. Szép férfiarcát állandó feszültségek szabdalták. Hogy barátjává fogadott, annak talán az volt az oka, hogy egy jóval fiatalabb ember (huszonhat év volt közöttünk) közeledett hozzá őszinte megbecsüléssel és érdeklődéssel.

Mivel életkori okokból nem voltam része a „kontextusnak”, és jószerivel nem is ismertem, megnyílt előttem. Nem kellett védekeznie és támadnia. S ilyenkor az életben is előtűnt, ami verseiben nem volt ismeretlen – a humora. Elmesélte például azt a maga nemében rettenetes történetet, hogy gyanútlanul igyekezett be a Magvetőbe, amikor kitárult egy házkapu, kijött rajta egy kislány, s azt mondta: „Ez volt az a bácsi!”, és a mögötte levő tömeg elkezdte kergetni. Bemenedült a Vörösmarty téri könyvesboltba, ahol nem akarták befogadni. Azt mondta, hogy ha a könyveit árulják, akkor már hadd telefonálhasson a rendőrségnek, akik ki is jöttek, és mutogatós ügynek kezelték az esetet. Valahogy eljutott Sós Györgyig, a Budapesti Rendőr-főkapitányság akkori vezetőjéig, s akkor következett a legrosszabb felvonás. Sós ugyanis kedélyesen megnyugtatta, hogy az ügy el lesz rendezve, de egy pillanatnyi kétséget sem hagyott afelől, hogy meg van győződve róla: van ügy, amit el kell rendezni.

Nem ártott persze az sem, hogy foglalkozni kezdtem munkásságával. Első, ma is vállalt hosszú irodalomkritikámat róla írtam 1973-ban. Nála figyeltem föl először arra, hogy a vallási civilizáció még a vallástalan vagy vallását nem gyakorló költő kultúrájában is milyen meghatározó. Hogy a XIX. század magyar líráját egyáltalában nem tudjuk megérteni, ha nem tudjuk, hogy ki volt katolikus, és ki protestáns. Hogy nemcsak Ady protestantizmusa és Babits katolicizmusa jelentős, hanem Kosztolányi katolicizmusa is, noha megírta, hogy „nincsen mibe hinnem”. S nemcsak Pilinszky katolikus misztikája, hanem Nemes Nagy Ágnes és Csanádi Imre protestantizmusa is.

Innen indult az is – noha Pilinszkyvel már korábban is foglalkoztam –, hogy belemélyedjek a misztika és a líra viszonyába, s megpróbáljam megérteni Pilinszky misztikus gondolkodásának természetét. De azt is akkor tanultam meg, hogy lírai költővel lehetőleg ne beszéljünk másik lírai költőről. Történt ugyanis, hogy egy padon ültem Csanádival a Vörösmarty téren. Megjelent már róla szóló dolgozatom a *Kortársban*. Meglehetett vele elégedve, mert utóbb egy hosszabb passzusát tétette összegyűjtött verseinek fülére. S kérdezte, mivel foglalkozom most. Lelkesen elkezdtem mesélni neki újabb tervemről, hogy Pilinszkyről írok. Hallgatta, hallgatta, és egyszer csak azt mondta: „Hát, mondatsz, amit akarsz, Sándor, én nem leszek misztikus költő!”

1979. október 27-i naplóbejegyzésében írja Csoóri Sándor, hogy „Délután Radnóti Sanyiék jönnek hozzám. Szépen, finoman kíséri őket autóval négy belügyes: vegyék észre. Észreveszik.” Előző napi bejegyzés a Charta aláírásáról: „Nem térhetek ki. Nem is akarok. Az aláírogatásokat nem szeretem. Nem nekem valók, de mit csináljak. Balczó, Lugossy, Kósa elhúzódik. Indokot mindig talál az ember magának.” Ezen a napon én vittem Csoórinak kora reggel az aláírási ívet, amelynek ötlete előző este fogant meg, amikor Dalos György és Dalos Rimma nálunk töltötte az estét. Hogy az Elnöki Tanács elnökének írunk a csehszlovák chartások ügyében, szolidaritásunkat kifejezve, és tiltakozva. Elsőnek Donáth Ferencet kerestem föl, majd útba esett Ludassy Mari, s harmadiknak Csoórihoz mentem. Nem tétoztam, azonnal aláírta, de arra kért, keressem föl másnap is, hogy elhívhasa barátait. Másnap reggel hasztalan ültem be az autómbe, gondos kezek az éjszaka elrontották (valóban, amikor az akció végén, két nap múlva szerelőt hívtam, kiderült, hogy kárt nem okoztak, csak működésképtelenné tették, és megszerelése hosszú órákba telt). Délután négyéves lányommal mentem vissza Csoórihoz – hiába –, s az ablakból utánunk tekintve észlelte a fent leírt jelenetet.

A dilemma, amely itt megfogalmazódott, végigkísérte Csoóri életét a kádárizmus utolsó évtizedében. Őt évvel később (1984. augusztus 24.) ezt írta: „A barátaim régóta nézik fejcsóválva kézzsorításomat a »radikális fiúkkal«: Kis Jánossal, Bence Gyurival, Hamburger Mivel, másokkal. Becsülik őket, de dűnnyögve emlegetik »szerencsésüket«: mögöttük ott az egész zsidóság, ott van az egész nyugati sajtó, tehát könnyen vitézkedhetnek. Ez az előny csábítja őket arra, hogy a tiltakozásaikat világgá kürtölgjék, mindenekelőtt nyugaton.

Fekete Gyula, Bíró Zoli és Für Lajos is a hazai terepet, a körön belül maradást tartja fontosabbnak, s ezért is határozta el, hogy égető politikai ügyeinkről Kádárnak kellene levelet írni. Egyszerű neve ennek: a lojális taktika. Ez a gondolat kissé – kimondatlanul – hadüzenet volt ellenem is, hiszen én lógok ki legjobban a magyarok sorából, és parolázok a zsidókkal. Senki se gondolja ezt ilyen meredeken, de a gondolat árnyéka azért az előzményekbe igencsak belejátszott.

A levélírást magam se elleneztem. Annál inkább nem, mert az a véleményem, hogy nekünk a lojalitástól kezdve a követelődzésig minden ürügyet és alkalmat föl kell használnunk a dolgok előrelendítésén.

Nem hiszem, hogy túlérzékenység lenne e sorok tartalmát rossz néven venni („mögöttük ott az egész zsidóság”: ez egyértelmű változat a zsidó világ-összeesküvésre; „kilógok a magyarok sorából, parolázok a zsidókkal”: tehát a magyar zsidók nem magyarok). Persze érezhető, hogy Csoóri mentegeti a barátait, s magára veszi a kiélezés ódiáját („Becsülik őket, de...”, „Senki se gondolja ezt ilyen meredeken”). Csoóri meggyőződése szerint személyében távol állt az antiszemitizmustól – ellentétben a karikatúra-antiszemita

Csurkával, vagy évfolyamtársammal, Bíró Zoltánnal, akinek későbbi uszító dolgozatait méltán nem vette észre senki –, de állandó nyomás alatt volt, amelynek végül – már szabad környezetben – nem tudott ellenállni.

Csoórit becsültem és kedveltem a nyolcvanas években, bár – mit tagadjam – a „felirati” és a „határozati” párt közötti állandó ingadozása miatt sűrűn neveztem Bagarja uramnak, a béke barátjának. Azt nem sejtettem, hogy a határozati, azaz radikális ellenzéki álláspontnak van-e politikai perspektívája (elkötelezettség kizárólag morális jellegű volt), de azt tudtam, hogy a „lojális taktika”, a felirati kamarillapolitizálás – Kádárral, a jó királlyal, az Aczél Györgyöt esetleg fölváltható Pozsgay Imrével, és hasonlókkal – nem vezethet valami nagyszabású kiegyezéshez, csak száználmas látzatengedményekhez, vagy azokhoz sem (lásd Csoóri reménytelen küzdelmét a saját folyóiratért). Egyetértettem az utódállamok magyarságának jogaiért vívott harcával. Jó lenne emlékezni, hogy 1983 őszén, amikor Csoórit és Durayt csúnyán megtámadták (Csoórit azért, mert előszót írt Duray könyvéhez), milyen jelentéktelen véletlenül feneklett meg az a tervünk Tamás Gáspár Miklóssal, hogy fölkeressük Duray Miklóst). Más nemzeti kérdésekben azonban (a szociális probléma, az esélyegyenlőség, a joguralom, a cigánykérdés, az utazási szabadság, a közveszélyes munkakerülés, az érdekvédelem, a cenzúra, a környezetvédelem, az egyházügy, a szomszéd országok többségi társadalmának dilemmái, az '56-os forradalom, a nemzeti függetlenség, önrendelkezés és a szovjet befolyás ügyében) nem emlékszem Csoóri markáns állásfoglalására, s ha meggondoljuk, ezek többségére nem is térhetett ki, ha a lojális kártyát is meg akarta tartani a kezében.

S nem is volt köteles mindezekkel foglalkozni. A közéleti költő szerepében nem érezte jól magát, erkölcsi kényszernek tekintette, visszatérő motívuma, hogy elbujdokolna verset írni, a természetet szemlélni. Köre ugyanazért, amiért kimondatlanul hadat üzent neki – „túlzott” intranzigenciájáért, „veszedelmes” bátorságáért –, máskor vezérének tekintette, s Illyés halála (1983) után kimondva-kimondatlanul arra kötelezte volna, hogy vegye át szerepét. Ekkor még világosan látta, hogy ez lehetetlen: Illyés nagy tekintélyének aranyfedezete hatalmas életműve, amelyhez az övé nem mérhető. S bár Illyés politikája – legalábbis a létező szocializmus különböző korszakaiban – felirati volt, azzal senki nem vádolhatta (bár félek, volt, aki mégis), hogy magának keres életteret, nem pedig nemzetének. (S még meg is írta a történelmi határozati párt magára maradt vezérének, gróf Teleki Lászlónak a tragédiáját, *A különöcot*.)

1987-ben az ohioi Lake Hope nemzeti parkban megtartotta éves konferenciáját az Itt-Ott nevű emigráns magyar kulturális szervezet. Gondolom, neve Adytól származott („Itt valahol, ott valahol, / Esett, szép, szomorú fejekkel / Négy-öt magyar összehajol / S kicsordul gúnyos fájdalomkiből / Egy ifjú-ösi könny, magyar könny: / Miért is?”), de mindenki csak ajtiti-otiti-nek nevezte, mert így ejtette ki ezt az a szenátor vagy képviselő, aki az első találkozót megnyitotta. Csoóri diszvendég volt abban az évben, s engem is – éppen Washingtonban voltam – meghívtak. A Reménység Tava a honvágytól mardosottak vigasza lehetett, mert mind hegy- és vízrajzában, mind fölszereltsége kissé lerobbant állapotában az óhazára hasonlított. A záróünnepségen a konferencia szervezője tartott beszédet, s

mindent nagyon dicsért, külön kiemelve a kamasz fiatalokat, akik itt megtanulhatták, hogy jó magyar apák és anyák legyenek. Kivéve egy fiút és egy lányt – mondta –, akiket rajtakaptak egy bokorban, és így méltatlannokká váltak... A kijelentés grotesksége csak később jutott eszembe, akkor éktelen dühbe gurultam, s harsány székborogatások közepette kivonultam a teremből. Néhányan követtek. Kisvártatva hívtak, hogy jöjünk vissza, mert már Csoóri beszél. S valóban, szépen, méltósággal szólt, s végül még erre a kis incidensre is kitért, mondván, hogy értsük meg X. bátyánkat is.

Ez is Csoóri béke-barátságáról tanuskodott. S bár akkor tőle is indulatosan kérdeztem, hogy mit is kelle-ne itt megérteni, ugyanez a tulajdonsága tette vonzóvá karakterét; a tolerancia, a jóindulatú közelítés, a barátságosság. Puha és némileg körvonalazatlan fogalmisággal, emberileg kivételesen hitelesen nyitott volt és befogadó.

A rendszerváltás után súlyosan megsértettem. Igaz, ez csak hallgatással lehetett volna elkerülhető. Bukolikus-töprengő naplójegyzetében, a *Nappali holdban* ugyanis béke-barátságról egyáltalában nem tanuskodó módon állította, hogy a Szabad Demokraták Szövetsége mint a liberális magyar zsidóság pártja fordított asszimilációra törekszik: a magyarságot akarja a zsidósághoz hasonítani. A nagy hírre vergődött mondat nem volt tréfabeszéd, hanem egy tekintélyes író – aki a szabadság körülményei között soha nem tudta eldönteni, hogy státuszférfi-e vagy magánszemély – malignus, vihart arató állítása, egy legális magyar politikai irányzat és képviselői megbélyegzése és kivetése a magyarságból. Ma már jól látható – éppen most megjelent naplóját olvasva –, hogy mi minden készítette ezt

elő (a fent említettek mellett például a szabad demokraták abszurd, s szinte Tormay Cécile nyomdokaiban járó hasonlítása a '19-es „zsidó” tanácskormányhoz, Németh László elsőpró hatása, és sok minden más), de akkor még hökkenően álltam az eset fölött. Az is világos, hogy Csoóri nem találta helyét a demokráciában, s nem is értette azt. A „megácsolt parlamenti dobantó” mögött ugyanis magyar választók szavazatai álltak.

Etnosz és démosz címmel írtam tisztelettel, de hátrázott bírálatot Csoóri politikai és nemzetkaraktrológiai nézeteiről, s ezek irodalmi formájáról. 1992 júniusában jelent meg a *Holmiban*. Nem akarom rekapitulálni; legtöbbször publikált írásom ez. S noha nincs okom megbánni vagy tagadni, de meggondolkodtat, hogy amit ott elemeztem: valaki beavatkozik a politikai akaratképzésbe abban a hiszemben, hogy a nemzet összakaratát képviselheti, pártot fog egy párt mellett, hogy elutasítsa a „pártoskodást”, elutasítja a pluralizmust holmi ködös monolitizmus nevében – szóval azt, amit ma talán helytelen kifejezéssel populizmusnak neveznek –, akkor *valaki* képviselte, ma pedig *senkik*. Az eltévedt gondolat, ami a hatvan évvel korábbi magas színvonalú Németh- és Illyés-eszméket utánozta, azt híven, hogy a népiség általuk teremtett fogalma – melytől egyébként ők folytonosan búcsúztak – még aktuális lehet, s a paraszti kultúra hagyományaiból, s remélt nyomaiból, valamint a helyesen használt nyelv ősi mélységeiből rekonstruálható és megeleveníthető a sajátosan magyar ízlésrend, stílus, gesztusvilág... és politika, maga is még színvonalat képviselt. Baljós volt, de nem alantas, őszintén átélt, nem hazug. És ami az ominózus mondatot illeti, az tűrhetetlen volt, de nem

ádáz, gyűlölettel vagy gonosz, amilyen mondatokat Csurkától garmadával lehet idézni.

Kritikám nagy sebet ejtett, s nem várhattam, hogy érveimen Csoóri elgondolkodik. Inkább tulajdonított alantas motívumokat nekem, és úgy érezte, hogy erkölcsileg akarom megsemmisíteni. Váratlanul előkerült az osztálykülönbség az első generációs népfí és a sokadik generációs polgár között; „kényelmes, úri értelmiségiként” nyilatkozóknak nevez, mint most naplójában olvasom. Szavaiból kétségbeesést olvasok ki: „Teljesen elvakult irántam. Annyira, hogy már gondolkodni se tud. Vagy annyira eltompult benne az »értelmiségi jellem«, hogy észre sem veszi, mit művel?”* Egy Réz Pálhoz írott 1998-as levelében (amit csak Réz hagyatékában ismertem meg) cikkemről mint gyomorszájütésről beszél, s azt mondja, hogy „levitézlett madárijesztőnek” állítottam be. Ezért aztán súlyos erkölcsi kifogást emel az ellen, s leleplezésként tárja elő, hogy korábban csatlakozását kértem az 1991-es Demokratikus Charta mozgalmához; fölteszem, azért, mert képzeletében írásom a kérés elhárítása miatti bosszúként tűnhetett föl. Elfelejtette korábbi jó viszonyunkat,

* Ha jól értem, Csoóri 1992. szeptember 25-i bejegyzése csak közvetve vonatkozik három hónappal korábban megjelent tanulmányomra, s közvetlenül egy *Magyar Hírlap*-beli nyilatkozatomra utal, amelyben állásfoglalását sürgetem a Csurka-dolgozattal kapcsolatban. A megjelölt napon és környékén ennek nincs nyoma a *Magyar Hírlap*ban, s én sem találok sem följegyzéseim, sem emlékeim között. Ettől függetlenül nyilván van alapja, csak nem tudom, mi. Csoóri naplójegyzeteit és töredékeit bizonyára nagy szeretettel, de annál kevesebb hozzáértéssel publikálták. – A dilemmát végül Murányi Gábor oldotta meg. Eszerint Csoóri egyértelműen a *Magyar Hírlap*ban 1992. november 24-én megjelent „Irodalmi dolgok” című cikkemre reflektál; ám hogy ezt miképpen tehette két hónappal korábban, arra a napló szerkesztőinek kell válaszolni.

amikor nemegyszer kértem tőle hasonlót, például a csehszlovákiai Chartával való 1979-es szolidaritási nyilatkozat aláírását.

Csoóri naplójának utolsó másfél évtizede szívszorítóan szomorú olvasmány, egy, az áhított szabadság körülményei között eltévedt boldogtalan emberről. Én ekkor már nem ismertem, s noha olvastam, és híreket is hallottam felőle, tragédiájának nagyságát csak most, naplójából tudom felmérni. Kultúrnacionalizmus, amely a diktatúrában ellenzéki tartalma miatt a progresszió része volt, tovább örölve, helyét már nem találó provinciális tartalommal vált. Nem szűnt meg, csak a nemzeti szubsztancia, a homogén nép ködképét – amelynek meglétében ha nem is bízott, de forrón reménykedett – hideg manipuláció eszközévé változtatták és teljesen kiüresítették. Akikbe reményét vetette, az ő önvédő önmegkülönböztetéséből, amely nem zárkózott el idegen hatások baráti befogadásától, bezárkózó idegengyűlöletet faragtak, a kultúrát kilúgozták, a nemzeti örökségvédelmet beszüntették, s mindabba, ami hasonlított arra, amit ő mondott vagy gondolt, a hit helyére a cinikus kalkulációt illesztették. Csoóri azt hitte, hogy a határon túli magyarság bőkezű támogatásával életének fő követelése talált visszhangra – hálából felesége unszolására még polgári kört is szervezett –, s nem vette észre, hogy amit ő önzetlen gyámolításnak hisz, az egyszerű fölvásárlás, megvesztegetés. Átláthatatlan cselszövényekbe bonyolódott a Magyarok Világszövetségének élén, amelyet – mint minden közfeladatot – csapdának és tehernek érzett.

„Tőkés László Püspök úr arra hívta fel a figyelmemet, hogy ha nem egyezem Patrubánnal, akkor az erdélyi magyarság ellensége vagyok.” Ki érti ezt a mondatot?

Politika- vagy intrikatörténetileg bizonyára van, aki ér-
ti, de hogy történhetett meg ez Csoóri Sándorral? Egy-
re kisebb és szűkebb körök, amelyekből kitörni próbál
rég, átérzett, őszinte, de egyre üresebben kongó gon-
dolataival, panaszaival. Mi sem jellemzőbb: ragasz-
kodik hozzá, hogy polgári körének a „Nekünk Mohács
kell” nevet adja.

DONÁTH FERENC

„A Rákosi, kérem, az egy pertliárus volt”, mondta ne-
kem egyszer Lukács György, s ez, lássuk be, *egy kicsit*
igazolta Tamás Gáspár (1914–1978) mondását, hogy
többen vannak az antiszemiták, mint ahányan a nem
zsidók. Lukács a trojkában (Rákosi Mátyás, Gerő Ernő,
Farkas Mihály) Gerő Ernőt vélte az észnek. Ám amikor
megkérdeztem erről Donáth Ferencet, csak elnézően
mosolygott. Ha valaki, ő tudhatta: 1948-tól 1951-ig, le-
tartóztatásáig a Rákosi-titkárság, az úgynevezett Fő-
titkársági Iroda vezetője volt.

Donáthtal 1970-ben barátkoztam össze. Ekkor jelent
meg recenzióm a második világháború utáni magyar
földreformról írott, *Demokratikus földreform Magyar-
országon 1945–1947* című könyvéről, s annak *Közvetlen
demokrácia Magyarországon* című első részéről. Hogy
ezt a címet az első mondatban meglepőnek minősítettem,
abban – úgy hittem – valami radikális társadalomkriti-
kai üzenetet fogalmazok meg, körülbelül azt, hogy mivel
ma nincs közvetlen demokrácia, következésképpen de-
mokrácia sincs Kádár Magyarországon. Ezt némiképp
ki is bontottam az írásban, amely nem is a recenziók kö-
zött, hanem a vita rovatban jelent meg a *Kritikában*. Ma
nyilván érzékenyebb lennék a Donáth által híven bemu-
tatott és általam is leírt jogtiprásokra, a kettős hatalomra

és az önkényeskedésekre, de azt hiszem, helyesen rekapituláltam Donáth – haláláig megőrzött – '45-ös és '56-os forradalmi álláspontját. A képviseleti demokráciával szemben mindig is erős fenntartásai voltak, és sokat gondolok arra, hogy mit szolt volna annak helyreállításához, ha nem hal meg három évvel korábban.

Mindazonáltal teljesen hiányzott belőle a fennálló, vagy ahogy akkoriban mondták, a létező szocializmus öncsaló elfogadása, amely például az ötvenhatosok közül Fekete Sándort jellemezte, és sok mindenkit, aki szabadulása után megkötötte a maga magánalkuját Kádárral. Köztük Déry Tibor. Noha Donáthot a későbbi főtitkárral közös perben ítélték el a Rákosi-korban, s azon kevesek közé tartozott, aki tegeződött Kádárral, a róla elnevezett rendszer hajlíthatatlan ellenfele maradt az után is, hogy letöltötte a maga idejét a Nagy Imre-per másodrendű vádlottjaként. Nem tudom, hogy végső soron ki kezdeményezte az ötvenhatosok és a demokratikus ellenzék szövetségét, de az bizonyos, hogy Donáth az egyik főszereplője volt, s utólag meggondolva az én lelkes recenzióm és utána megkötött barátságunk is ennek előzménye volt.

Persze erre a történelmi összefüggésre akkor nem gondoltam. Ám hogy Feri sem, abban nem vagyok bizonyos. Amivel egy pillanatig sem akarom kétségbe vonni, hogy őszinte rokonszenvvel és barátsággal fordult a Fény eszpresszóban ahhoz a huszonnégy éves fickóhoz, akit aztán történelmi múltja és egyénisége egy életre lekötelezett. Feri kedvéért – noha mindig is éjszakai ember voltam – hajlandó voltam lejárni hajnalban a Sportuszodába, ahol Vásárhelyi Miklóssal, Andorka Rudollyal, s néha Rajk Júliával üsztünk együtt.

Feri tömört bajusza, lódenkabátja, vadászkalapja azt a jázsági dzsentrit idézte, akivel már 1934-ben, hu-

szonég éves korában, amikor belépett a kommunista pártba, szembefordult. (Lukácsnál is a klasszikus polgári tisztesség volt a háttére annak, hogy kifogástalanul viselkedjék a Lubjanka kihallgatósobájában, amint ez kiviláglik a megmaradt jegyzőkönyvekből.) A kommunista múltból az eredendő emancipációs pátosz mellett megmaradt a konspirációs hajlam. Feri nagyon pontosan meggondolta, hogy mit mond a telefonban, mint mond a lakásban, s mit mond kirándulás közben. Egy hónappal korábban jelezte, hogy bizonyos napokra ne csináljak magamnak programot, de azt, hogy Monorierdőn ellenzéki találkozó lesz, csak az utolsó nap árulta el. Óvatos megfontoltság, sztoikus nyugalom jellemezte. Barátságunk nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a helyén kezeljem nemzedékünk megpróbáltatásait, és benne a sajátjaimat. Néhány személyi követés, néhány kihallgatás, de még az állásvesztés és a hivatás gyakorlásának tilalma, vagy a publikációs tilalom sem volt mérhető az ő kötéllal fenyegető pereihez és hosszú börtönéveihez. Aczél György szellemesen nevezett bennünket földszintes *Dugonics* Tituszoknak (bár azt azért meg kell jegyezni, hogy amikor ugrottunk, nem tudhattuk, milyen magasról ugrunk), s alighanem mindannyiunknál jobban utálta azt az embert, aki félhangosan – talán önkéntelenül – kijavította: *Dugovics*.

Donáth történelmi szerepei nagyon fontosak voltak nekem és más fiatal barátainak, ám neki magának csak annyira, mint amennyire az ember igyekszik karban és rendben tartani az élettörténetét. Nem a maga utókorában élt, semmiképpen sem arra került a fő hangsúly, hogy történelmi idők tanúja és fontos szereplője volt. Memoárt sem írt. Aktívan politizált, s két fontos vállalkozás fűződik a nevéhez (mindkettőben Kenedi János

volt a segítőtársa). Az említett monorierdei találkozó, amely kísérletet tett a különböző irányzatú elégedetlenség összefogására – lényegében sikertelenül. A *Bibó-émlékkönyv* viszont maradandó emlékmű – egy nagy ember fölötti gyász összetoborozta azokat, akik nem értettek szót egymással.

A hetvenes évek elején egyszer meghívott néhányunkat Bibó Istvánval. Bibó ironikusan mesélt arról, hogy a cellában csak ő és a tábornokok takarítottak, a kommunisták – köztük Donáth – pedig a lábukat lógázták. Az este azonban – talán és remélem, már Bibó távozása után – a fiatalok ordítózásába torkollott – egymással. Ingerültségünket színezte a Lukács-iskola és -óvoda skizmája. Pontosabban ez volt az oka. Március 14-e lévén azon a teljesen teoretikus kérdésen vesztünk össze, hogy kimenjenek-e a diákok másnap az utcára, vagy ne. Én nem láttam forradalmi helyzetet, s jobbnak láttam, ha nem veretik össze magukat. Erre a vitára írta Petri nekem ajánlott széljegyzetét: „Túl az Oderán, innen az Uralon / szerveződik a rémönuralom.” Hazafelé menet a villamos egyik peronján álltunk Könczöl Csabával, a másikon Ludassy Mari és Petri. Donáth nem avatkozott be ebbe a vitába, s a skizma ügyében sem fogott pártot; mindannyiunkkal barátságban maradt. A frontok csak néhány évre merevedtek meg, s később nem egy estét töltöttünk együtt Donáthtal Ludassynál, akit ma nemcsak szeretek, hanem azok egyikeként tartok számon, akiket a leginkább tisztetek a magyar kulturális szcénában.

Feri közeli barátom volt – találkoztam vele Szigleten és Münchenben, lakásainkon, kávéházakban, uszodában, másoknál –, az '56-os rabkolónia tagjai közül a legközelebbi. Litván Györgyöt nagyon nagyra

becsültem és sokat tanultam tőle, de nem voltunk intímusok, Vásárhelyi (Mikipressz, ahogy neveztük) végtelenül kedves volt és az információk ugyancsak beláthatatlan tárháza, Göncz Árpádról s Eörsiről megírtam, hogyan alakult a kapcsolatunk. Rengeteg mindenről beszélgettünk, és nem csak politikáról. De nem mindenről. Barátként szeretett unokatestvérééről, Donáth Györgyről tudtam (nem azonos a Magyar Közösség 1947-ben kivégzett vezetőjével: ő 1944-ben munkaszolgálatosként halt meg), s talán Feri javaslatára olvastam is a mágikus és logikus világképről írott füzetét. De arról csak nemrég, minden szereplő halála után évtizedekkel szereztem tudomást, hogy édesanyám igazgató főorvos főnökének, dr. Szívós Annának, akit jól ismertem, Donáth György volt az első férje. S azt is, hogy Szívós Anna kitartott a család mellett a legnehezebb időkben is. Ami egy másik orvos barátról, Pikler Emmiről nem volt elmondható. Szívós bizonytalan, minden váratlan helyzettől pánikoló személyiség volt, anyám sokat bosszankodott miatta; jó lett volna tudni, hogy bátor és határozott is tudott lenni.

Amikor Feri meghalt, a család engem küldött, hogy kérjem föl Csoóri Sándort az egyik gyászbeszéd megtartására. Én nekrológot írtam a szamizdat *Beszélő*-be. Abban idéztem először Lucanus sorait a *Pharsaliából*, hogy jellemezzem vele barátom magatartását: *Victrix causa diis placuit, sed victa Catoni* (Az isteneknek a győztesek ügye tetszett, de Catónak a legyőzötteké). Nem tudtam még, hogy Hannah Arendt kedves idézete volt ez, s *A szellem életéről* című művének tervezett harmadik kötetéből csak ez a mottó maradt fenn egy *Faust*-részlet mellett. Ha életemnek jeligét kellene választanom, magamnak is ezt választanám.

Eörsiről írott nekrológomat a következőképpen fejeztem be: „2005. szeptember 25-én találkoztam Eörsi Istvánnal. Nyilvános beszélgetésen vettünk részt többedmagunkkal mint ez évi díjazottak. Üggyel-bajjal lépett föl a pódiumra. Áttetszően, törekenyen, magas lázzal ült mellettem. Húsos arca – amelyen még nemrég is átütött a szakáll ellenére az életen át viselt óriáscsecsemő-fizimiska – megfonnyadt, összeaszott. S mégsem járt messze, nem zárta körül a halálos betegek szolipszizmusa. Egy kortársa azt találta mondani, hogy ők szerencsés nemzedék, s ezen azt értette, hogy még megkaphatták az elismerést. Pistát ez végtelenül föl paprikázta. Magához vette a mikrofont, és elkezdte sorolni generációjuk szerencsejait. S eljutott a fél évszázada beforratlan sebhez, a magyar írók a forradalom ellen hitet tevő 1957-es nyilatkozatához. – Mindenki aláírta, akit felkértek rá! Mindenki! – mondta. – Kivéve egyet – s ekkor nagy nehezen felállt, mélyen meghajolt, és utána mondta ki a nevet: – Tersánszky Józsi Jenő.*

* Tábor Ádám tudni véli, hogy még valaki visszautasította a felszólítást: Justus Pál, a ma már kevesek által ismert szocialista teoretikus és műfordító (1905–1965). Vö. „Kivéve kettőt” című írásával, *Élet és Irodalom*, Visszhang – LXII. évfolyam, 37. szám, 2018. szeptember 14. Ezt igen nagy örömmel olvastam. Egyetemista, sőt felsőbb gimnazista koromban

Eörsi mestere, Lukács úgy gondolta, hogy a jelentős élet konzekvens. Én ekkor úgy éreztem, hogy egy Nagy Valakivel élhettem egy időben. Talán nagyobb, mint bármelyik műve.”

Szeretnék magyarázatot fűzni ezekhez a sorokhoz. Maga az esemény, amelyet föl idéztem, a Petőfi Irodalmi Múzeumban történt, s a friss Kossuth- és Széchenyi-díjas írókat, irodalmárokat ültették ki egy pódiumbeszélgetésre. Eörsi is megkapta ezt a kitüntetést – a lehető legkésőbb; gúnyolódott is rajta, Leukémia-díjnak nevezte. Az utolsó alkalom, amikor találkoztam vele, a várbeli köztársasági elnöki palotában volt, ahová Sólyom László hívta meg azokat, akik támogatták jelölését.

A kulcsszavak Adytól származtak („Rám néznek és minden rendben van: / »Nagy valaki ez, vagy nagy senki.« / Csupán azt nem kérde senki sem: / Gyűlölni kell-e vagy szeretni?”). A probléma, amelyet megfogalmaztam ezzel a kifejezéssel, régóta foglalkoztatott. 1986-ban, a szamizdat *Beszélő*-be írott Eörsi-kritikában azt írtam, hogy „minden művében érezhető, még ha nem is »jó«, az, hogy ezt *egy jelentékeny ember csinálta*. Ennek hatásaképpen válik Eörsi munkája sok nagyobb művésznél jelentősebb kulturális eseménynyé.” Eörsi akkor eljött hozzám és a következőt mondta:

nagy tisztelője voltam Justusnak, s mivel közel laktunk, gyakran találkoztunk is imitt-amott, máig emlékszem szuper-mély hangjára. Megszólítani azonban nem mertem, s mire mertem volna, sajnos már nem élt. Lányát azonban megkértem, hogy átnézhessen iratait, s írtam is egy publikációs szempontból teljesen reménytelen tanulmányt *A szocializmus útja* című brosrájáról. (Justust ugyanis trockistának, elhajlónak tekintették.) Ez a dolgozat 45–46 év csipkerózsikaálmából egy kicsit föltámadt, amikor K. Horváth Zsolt írt róla 2016-ban.

– Mi nem ismerjük nagyon közélről egymást. Miből másból tudhatod, hogy én egy jelentékeny ember vagyok, ha nem a műveimből? S ha így van, akkor ez nem a műveim dicsérete? – De hát – mondtam – azt is írtam, hogy a műveidből tudom. De ez a tudás nem azonos a művek jelentékenységével. – Amivel megismételtük, ha nem is annyira frappánsan, Weöressel való beszélgetését, amit Eörsi emlegetett, s azt hiszem, meg is írt. Weöres azt mondta neki, hogy mindig elolvassa a verseit az *Élet és Irodalomban*. Eörsi meghatottan fejezte ki örömét, hogy Weöres szereti a műveit. – Azt nem mondtam, hogy szeretem, csak azt, hogy olvasom – mondta Weöres.

De hogy a kérdésre most válaszolhassak (mert aki-ről mondja az ember, annak nem lehet megmagyarázni), nagyobb kitérőt kell tennem.

Úgy képzelem, hogy Eörsi életének két mozzanata igazi sorseseemény lehetett. Az elsőt mindenki emlegeti, az 1956 utáni bebörtönzésének napján arcára került vigyort, amely majdnem élete végéig kitartott. Megölhetnek, de ártani nem tudnak nekem – mondja egy antik történet. Bármit tesznek velem, nem rendítheti meg a kedélyemet. Optimizmusomat, amely életszeretemből, vitalitásomból ered, de célja, hogy provokáljak. „Reggelenként – írta Litván György – a szemközti zárkaajtóból széles vigyorgással köszöntött, ez azonban, mint később ironikusan elmagyarázta, nem nekem, hanem a smaszereknek szólt, hogy lássák, nem adunk fel semmit.”

Eörsi nyolc évet kapott, négyet le is töltött. Amikor kijött, találkozott egy jeles kor- és pályatársával, aki örömét fejezte ki, hogy kiszabadult, majd egy idő múlva távozott, mondván, hogy várják a barátai a Belvárosi

kávéházban. Nem privát programja volt: a Belvárosi kávéház szinte informális intézmény volt, ahol összegyűltek a kor izgatott, fiatal, független szellemei, Eörsi régi ismerősei. Nem voltak a rendszer elkötelezett hívei, egyikük sem tekintette '56-ot ellenforradalomnak, de a kisebb-nagyobb kompromisszum, modus vivendi, amire egyikük-másikuk készült, a kádári – a Rákosi-korszakhoz képest igen nagyvonalú – ajánlat elfogadása (szabad magánélet, megszorított közélet) nehezzé tette volna az érintkezést egy frissen szabadult és nem bűnbánó vagy beilleszkedni kívánó ötvenhatossal. „Nem jutott eszébe, hogy odavigyen, mert olyasmire emlékeztettem őket, amire nem akartak emlékezni.”

A minden történelmi katasztrófa után, s így most is újrainduló irodalmi élet sok sebet ejtett Eörsin, mert kimaradt belőle. Társaságát nem ott találta meg, hanem más, kiszabaduló és intranzigens ötvenhatosok között, majd a demokratikus ellenzékben, és a *Marat/Sade*-ot előadó kaposvári színházi közösségben. Mesterének pedig Lukácsot fogadta, akinek nagy esztétikáját ő fordította magyarra, és nem csak azért, hogy – Tandori tréfájával – legyen mit a tejbe „aprioritania”.

Az 1960-as amnesztiával szintén szabaduló Vásárhelyi Miklósnak egy régi ismerőse a mozgalomból, Szirmai István, akkor a Magyar Szocialista Munkáspárt agitációs- és propagandaosztályának vezetője megüzente, hogy ne csak hirdesse, hogy ez egy rendőrállam, hanem vegye is tudomásul. Üzenhette volna Eörsinek is.

De nem a hatalom repressziója jelentette az igazi bökkenőt, hanem a társadalom, az értelmiség, a művészvilág ingerült közönyössége, vagy éppen ellen-

ségessége. A „szélárnyékot”, a köznyugalmat, a *pax Kádár*-cát féltették a békebontóktól; ezt magam is megtapasztaltam egy évtizeddel később. De volt a mérlegnek másik serpenyője is: sokan úgy érezhették, hogy az ötvenhatosoknak, a Lukács-iskola tagjainak, a demokratikus ellenzéknek a hajlíthatatlansága vád ellenük – a megalkuvás vádja. Hogy ez kinél és mennyire lett volna jogosult, az minden egyes esetben egyedi megítélést kíván, de az bizonyos, hogy a nyílt politikai ellenzékiesség magatartásformájánál jóval szélesebb volt a független és erkölcsös szellemi magatartásformák lehetősége. Ahogy haladt előre az idő, egyre minimálisabb politikai kompromisszummal, egyre minimálisabb politikai hallgatással, vagy a fiatalabb nemzedék esetében már ironikus fölénnyel lehetett tartalmas, jelentős értelmiségi és művészi munkát végezni. (Bár ebben a szamizdat megjelenésének is lehetett némi szerepe. Kovács András híres filmjének metaforájával élve, a falak elmozdíthatónak bizonyultak.)

Az is kérdés, hogy képzelték ezt a vádat, a megalkuvás vádját; afféle frusztráció volt-e ez, vagy alapja volt. Én általában tapintatosan kerültem az összeütközést, nem akartam senkit megalázni. Aláírásgyűjtő körútjaimon nem vitatkoztam azzal, aki elutasított. Eörsi offenzív volt, harcias, s nem állt távol tőle, hogy megszégyenítse, akit opportunistának vagy gyávának tartott. Vas István, Nemes Nagy Ágnes, Orbán Ottó politikai magatartásáról például igen rossz, s fennen hangoztatott véleménye volt, s Orbánról írott kritikája (vagy kritikái) – lehet, azért is, mert pályáját sok tekintetben párhuzamosnak tartotta a sajátjával – némi komizságot sem nélkülöztek. Ugyanakkor a hűség vagy a tisztelt még akkor is előhívta belőle a fiúi tapintatot, amikor

lett volna ok a fölháborodásra. Börtöntársa, Déry Tibor, egyszer azzal védte a Kádár-rendszert, hogy csak nagyon kevés mű marad kéziratban cenzurális okokból. Ő felejtethetetlenül elegáns riposztban azt mondta, hogy a Horthy-korszakot az is minősítené, ha csak *A befejezetlen mondat* nem jelenhetett volna meg.

Voltak – például Nemes Nagyék –, akik harsány ifjúkori sztálinista intermezzójára emlékeztek, amikor ők el voltak hallgattatva, s ezt elegendőnek tekintették ahhoz, hogy az egész Eörsi-jelenséget elutasítsák. De a lényegesebb és általánosabb vélemény az volt, hogy nem jó, vagy nem elég jó író.

Ez mélyen bántotta Eörsit, noha ezt is a vigyor mögé rejtette. De azért megírta: „Igyekszem erényt / csinálni a muszájból, s bejelentem: / nem is szeretnék magyar karriert, / bárhogy vágyom rá.” Ugyanakkor fölvette a kesztyűt, s Ady-kultuszával – noha Ady költészetéhez vajmi kevés köze volt – fellépett az irodalmi írókkal szemben, egy olyan irodalomeszmény nevében, amelynek a kultúrában, a magyar életben betöltött szerepe messze túllép az esztétikai kultúrán.

Előbb-utóbb újra elő kell venni majd műveit, hogy érvényes ítélettel próbálkozhassunk. Az én sejtésem az, hogy egy vagy két nem nagyon vastag kötet verseiből, drámáiból, prózájából (beleértve publicisztikáját is) maradandónak bizonyul majd. A metsző okosság költészetének helye van a magyar panteonban. De félő, s ez a múlt időnek, az aktualitások kioltódásának következménye is, hogy ez az elképzelt magas irodalmi színvonalú válogatás már nem fogja olyan mértékben és olyan közvetlenül megmutatni a jelentős egyéniséget, a nagy figurát, mint harmincöt kötete, hiszen ehhez az alakhoz hozzátartozott a mértéktelenség, a habzsolás, az élet

habzsolása, a szüntelenül újrakezdett önmegértés, önmagyarázat, a hedonizmus és a moralitás, a tiszteletlenség és a férfibáj, a komizsáig menő kiméletlenség és az áldozatkész szolidaritás, minden szentimentalizmus és önsajnálát elutasítása és az ironián és önironián átderengő pátosz, s mindenekelőtt a szabadság, a bátorság és a hűség.

Eörsi nem volt a barátom, s viszonyunk hullámzó volt. Én tiszteltem '56-os áldozatát és hűségét '56-hoz, ő pedig talán respektált valamelyest, ami csak azt jelentette, hogy nem talált rajtam fogást, azaz nem talált kifogást az ő mércéjével közéleti magatartásomon. Volt, hogy glosszát írtam ellene, mert Lukácshoz való hűsége – szerintem – igazságtalanságba kergette egyes tanítványaival szemben, akiket opportunistá hűtlenséggel vádolt. Említett kritikám egy mondatára („De mintha mindig minden újra kezdődne a 0 pontról”) versben válaszolt *E. I. önkéntes R. S. műkritikus ledorongolóan elismerő vagy elismerően ledorongoló bírálatát olvassa egy némelyest kinőtt iskolapadban* címmel. De azért sokszor és sok helyen találkoztunk. Bécsben, ahol egyszerre voltunk ösztöndíjasok, egy helyen laktunk, s néha lementünk a sarki kocsmába (amely már nincs meg). New Yorkban, ahol hármasan Ács Jánossal – akivel 1981-ben megcsinálta a legendás *Marat/Sade* előadást – kerestük föl a Squat Színházat. Fellbachban, ahol mindketten részt vettünk egy nagy magyar irodalmi kivonulásban. Berlinben, ahonnan egyszer Kocziszky Évát és engem elfuvarozott Wolfenbüttelbe, ahol valaha Lessing volt a könyvtáros. És persze Budapesten, a lakásán, ahol gyakran megszállt mindkettőnk közeli barátja, Végel László, vagy éppen konferencia volt

'56-ról. Egy rövid ideig a *Holmit* is együtt szerkesztettük, amíg ki nem vált a szerkesztőségből. Ám mindig sokszor publikált ott, s amikor egyik utolsó számunkban megemlékeztünk legfontosabb szerzőinkről, akkor egyik legközelebbi barátját, Kis Jánost kértük meg, hogy írjon róla.

1988-ban a baden-württembergi Fellbachban nagy magyar irodalmi kivonulás volt. Ott volt Mándy Iván, Galgóczi Erzsébet, Eörsi István, Mészöly Miklós, Petri György, Nádas Péter, Esterházy Péter és én is. Esterházy és Nádas egyik nap mögöttem baktatott. Megfordultam, és azt mondtam nekik: – Most már tudom, kik vagytok ti. – Kik? – kérdezték. – Hát a „példamutató nagy ikerpár”! Illyés versét idéztem, ahol Bartókról és Kodályról beszél így a költő. Egyikőjük – nem Esterházy – előreugrott, rám irányította mutatóujját, és azt mondta: – Melyikünk a Kodály?

A kulturális képzelet gyakran rendezi kettősökbe főszereplőit. Táplálták ezt ők maguk is; gyakran hivatkoztak egymásra. „Egy idő után, nagy multság, azt vettük észre, hogy talán az előbbiek [bizonyos egymásnak ugrasztási kísérletek] visszahatásaként itt-hon és külföldön állandóan egymásról beszélünk nyilvánosan” – írta Nádas Esterházy halála után az *Élet és Irodalomban*. Írása megütöztetést keltett, mert az összemzeti megrendülésben hűvösnek, analitikusnak tűnt fel; nem a veszteséget mérte meg és éreztette szokás szerint, hanem tárgyilagos kettős portréval jellemezte az eltávozottat. És ezt tárta föl részletesen a Jánosy Lajossal folytatott beszélgetésben a *Literán*, amely

megmutatta Nádas gondolati erejét, amikor nem me-revít meg az absztrakció, hanem valamilyen konkrétum – és mi lehet konkrétabb egy elvesztett barátnál? – bontakoztatja ki. Mind ez idáig ez a nyilatkozat kínálja a legmélyebb kiindulópontot Esterházy írásművészetének és személyiségének együttes megértéséhez.

Ezt a jellemzést az teszi lehetővé, s ez talán barátságuk alapja is lehetett, hogy szinte nem volt érintkezési felületük. Egymás irodalmát úgy nézhették, hogy semmi nem volt a másik számára felhasználható, eltanulható, urambocsá, irigyelhető. Az újabb magyar irodalom szimbolikus pillanata, amikor 1986-ban egyszerre jelenik meg két sarkalatos jelentőségű prózai mű, amelynek semmi köze nincs egymáshoz, a *Bevezetés a szép-irodalomba* és az *Emlékiratok könyve*. Még választani sem kellett közülük, akkora volt a távolság. S ugyanígy a két ember: hívő és hitetlen, főrangú sarj és zsidó polgár (bolsevik szülőkkel és rokonokkal), egyetemet végzett és egyetemet nem végzett, életörömrre és életteherre szánt, ironikus és nem-ironikus, s ami talán a legfontosabb: antitragikus és tragikus szellem.

A szó komolyabb értelmében én nem voltam Esterházy barátja. Egyszer jártam a lakásán, amikor csatlakozását kértem (és kaptam) valamilyen aláírási akcióhoz, s ő egyszer járt a lakásomon, ugyanebben az ügyben. Mindazonáltal amíg még szokás volt szélesebb körben könyvet küldözgetni, elküldtük egymásnak könyveinket, sok közös barátunk is volt, s gyakran nyaraltunk egy időben a szigligeti Alkotóházban, s ültünk együtt esténként annak teraszán. Feldúltan rohant ki egyszer onnan, s az ajtóban beleütközött a lányomba, aki kérdezte tőle, hogy – Mi van, Péter? – Mi van, mi van – válaszolta –, apád átsütve szereti a bélszint.

Véletlenül megmaradt a fejemben, hogy miképp ismerkedtünk meg. Bata Imre, az *Élet és Irodalom* későbbi főszerkesztője mutatott be bennünket egymásnak a Széchényi Könyvtárban. Tudtomon kívül egy fiatal kollegina is tanúja volt e jelenetnek, Szapor Judit, aki egy levelében nemrég ironikusan fölidézte, hogy ő milyen megilletődötten nézte beszélgetésünket. Én arra emlékszem, hogy mivel akkor már megjelentettem róla első hosszú kritikámat (1980), mindkettőnkben volt egy kicsit feszengő „Aha, szóval te vagy az”-érzés.

Nádas így ír a *Termelési-regény* sikerének titkáról az említett nekrológban. „Egy regénynek alig mondható avantgardista szövegkonstrukció, amely nemcsak detronizálta a diktatúra uralkodó nyelvét, azaz nemhogy halálosan nevetségessé tette a Moszkvából irányított magyar nyelvű halandzsát és a halandzsázás addigra bevett szokásait, hanem kész nyelvet adott legalább két nemzedéknek, s ezek boldogan fel is kapták, vitték, használták, azóta is ennek a nyelvnek a dialektusain beszélnek és pötyögnek a masináikon.” Valóban páratlan stíláriis hatást keltett ez a könyv, amelynek egyik markáns tünete az volt, hogy még a róla szóló kritikák is elkezdtek a nyelven beszélni. Olvasói életstílusára is hatott.

Ami engem illet, észleltem a könyv gráciáját, és el is ragadtam, nem hiszem, hogy alábecsültem volna Esterházy művészi súlyát, de volt bennem egy politikai-esztétikai természetű aggály, amely kitartott még a *Bevezetés a szépirodalomba* olvastán is. Ezért adtam utóbbiról írt kritikámnak *Az ambivalens műbíráló* címet. Röviden arról volt szó, hogy a bámulatos könyvnyedség nem válthat-e át egy – persze igen magas ní-vójú – könnyűségbe, amely az élet minden szépségét a magánéletbe tereli. Nem külső szempontot erőltettem,

Esterházy maga építette föl Kádár-kori műveiben a privátnak és a publikusnak ezt az ellentétét, s éppen ezzel detronizálta a diktatúra uralkodó – pontosabban hivatalos – nyelvét. Kimondott egy titkot, amit mindenki tudott, hogy ez a közéleti nyelv komolytalan. S mivel kimondta, felszabadította a tabut, s amit eddig lefedtek, zárójelbe tettek, az hirtelen nevetség tárgya lett. Maga a közélet vált nevetség tárgyává.

Az, hogy lehet a fennálló hatalmi rendszert termelési regénynek, vagy kis magyar pornográfiának olvasni, '56-ot és '68-at tréfás dátumnak látni, engem is fellanyozott és mulattatott, de fiatakoromban marxista voltam, amiből a kilépést '68 tragikus kudarc indította el, később pedig a demokratikus ellenzékhez csatlakoztam, s ezért a kor izgatott, drámai és patetikus közéleti (történelmi-társadalmi) olvasata fontos maradt a számomra. Persze nem csak a saját világlátásomhoz közel álló olvasmányok érdekeltek (például Nádas emphatikus félmondata az *Emlékiratokban* '56-ról, „...tudhattam és tudtam, hogy ez forradalom, benne vagyok, forradalom...”). Mégsem volt közömbös, hogy saját tapasztalatom mennyire értelmezhető az új keretben. Az anti-tragikus szellemnek két formáját különböztettem meg: az egyik, amely innen van a tragédián, a másik, amely túl: belátja és túllép rajta. Amit ambivalenciának neveztem, az az volt, hogy hol az egyiket, hol a másikat véltem fölfedezni Esterházy munkáiban. Amikor az utóbbi – a *Fuvarosokban*, *A hely, ahol most vagyunkban*, *A szív segédigéiben*, s paradox módon a *Daisyben* –, akkor feltétlen híve voltam. A *Kis Magyar Pornográfiának* kevésbé.

Mindennek esztétikájáról sokat írtam a nyolcvanas években. Most nem ezt rekapitulálom, hanem egy

földhözragadtabb szempontot említék. Abban az év-tizedben engem a hivataltól való eltiltás sújtott, po-litikai okokból elveszítettem lektori állásomat. Ar-ra törekedtem, s azt hiszem, sikerrel, hogy semmiféle *ressentiment* ne fejlődjék ki bennem azokkal a pálya-társaimmal szemben, akik – megtartva maguknak vé-leményüket a közéletéről – becsületes munkával építet-ték a karrierjüket. De óhatatlanul kialakult valamiféle érzékeny figyelem arra, hogy ki az, aki – akkor hasz-nálatos szóval – bezupál. Ugyanebben az évtizedben Esterházy legnagyobb sikereit aratta, s olyan privilé-giumokat kapott (no, azért nem Kossuth-díjat, hanem kiadói kedvezéseket), amelyek – noha mind piaci, mind művészi okokból tökéletesen indokoltak voltak – meg-hökkentettek, hiszen ki hallott akkoriban olyat, hogy a piac vagy az érdem, és nem a kultúrpolitika diktál. „...a döglött rendszer akkor már azzal is elégedett le-hetett, ha valaki adta a kisujját” – írja Nádas a *Literán* megjelent interjúban. De, ami az érdekes, hogy Ester-házy a kisujját sem adta. „Az ő családi nevét a rend-szer a diktatúra legsötétebb éveiben mumusnak hasz-nálta, aztán ki akarta használni őt, hogy lám, nem is a rendszerek leggonoszabbika, hiszen van neki egy Es-terházyja, ő ezt engedte, anélkül hogy egyetlenegyszer, egyetlenegy kisujját vagy elhullajtott haja szálát adta volna.”

Nádas szerint ellenállásának eszköze a férfibáj volt, s igaz, Esterházy rendelkezett ezzel a ritka tulajdon-sággal. De valójában művének politikai-stiláris fordú-latát hajtotta végre szerzőként is, magánemberként, bebizonyítva, hogy stílusa életstílussá válhat. Egysze-rűen nem fért bele a nyelvébe a kisujjnyi engedmény, áldozat, kompromisszum; maga a nyelv vétette volna

ki magából, vagy tette paródiává a „szívünknek drága szocialista hazát”.

„De ameddig fennáll a világnak ez a skizoid felosztá-sa hivatalos és nem hivatalos, nyilvános és magán, va-lódi és nem valódi valóságra...” – kezdődik egy mon-dat a *Kis Magyar Pornográfia*ban, s ez szűnt meg egy időre a rendszerváltás után. Esterházy levonta a követ-keztetést; meglepetésre közíró, azaz publicista is lett, és szépprózájában is megszűnt az én és az ország ko-rábban jellegzetes polarizációja. Ezzel az „ország” ho-rizontális „itt és most” helyzetét a maga csalárd hazug-ságba menekülésével felváltotta vagy kiegészítette a vertikális, történelmi ország képe. Annak a véletlen-nek, hogy nevének és fölmenőinek évszázadok óta sze-repe volt az ország történetében, költőileg kiaknázható jelentősége támadt.

Ambivalenciám egyik forrása okafogyottá vált, de megmaradt egy másik. Az a fantasztikus stiláris hatás, amely Esterházy sikerének fő oka volt, saját magára is hatott, s nagy művei mellett esterházyadákat is írt. Hogy igazam volt-e, amikor például az *Egy nőt* ilyen-nek gondoltam, azt ítélje meg más – ez a kritikus koc-kázata. Esterházy mindenesetre követte róla szóló írá-saimat – mint másokét is (erről beillesztett idézetek, ironikus replikák tanúskodnak műveiben) –, s egyszer, még a nyolcvanas években, kajánul megjegyezte, hogy most először neveztem nagy írónak.

A nagy író természetesen legjobb művein méretik. De minden művére jellemző volt, amit Nádas szeretet-tar-talomnak nevez, s amit most úgy fordítanék le, hogy a jóindulat, a jóakarát retorikája. Ereje akkor mutatko-zott meg leginkább, amikor ellenállásba ütközött. Es-terházy világában volt helye a gonoszságnak, de nem

volt helye a nagy gonoszoknak. Ezzel győzött pályája első félidejében, s ezzel találta szembe magát a másodikban is, amikor a szabadság kitermelte a maga színe-sebb, változatosabb gonoszságait. Esterházy műveiben is, életében is azzal az eleganciával szállt szembe ezekkel, amely olykor heroikus eleganciává magasztosult.

Mindig drukoltam Esterházynak, s halála első évfordulóján vigasztaló arra gondolni, hogy egyik utolsó könyvével, a *Márk-változattal* újra makulátlan remekművet tett le mindannyiunk asztalára.

*

Szégyen, nem szégyen, gyerekszájjal fejezem be ezt a tárcát, s mivel ez a gyerekszáj unokámhoz tartozik, még a kérkedés bűnébe is esem. Esterházy nemcsak a legokosabb emberek egyike volt, hanem – ami nem mindig jár együtt – rendkívül gyors észjárású is, és ezért ritkán veszített vitákban. Ha nagy ritkán vesztesre állt, volt egy formulája, amellyel döntetlenre hozta ki a partit. Népmesei fordulattal zárta le a beszélgetést: Jól feleltél, kicsi gazdám! Egyszer azonban elállt a szava. A Balaton-felvidéken együtt voltunk meghíva közös barátainkhoz. Az ötéves Panna homoksüteményeket gyártott, mindenkit megkínált, mindenki jóízűen megkóstolta, s dicsérte a cukrászt. Péter azonban azt mondta: – Panna, hiszen ez nem is sütemény, hanem homok! Mire Panna: – Persze hogy homok, de játékszásiból sütemény. Vagy nem akarsz velem játszani?

FEHÉR FERENC

A fiatal postás – aki sokáig találgatta, hogyan szólítson, tanár úr, Radnóti úr, professzor úr, de nemrégiben megtalálta a megoldást: „Sanyi bácsi! Meghoztam az Erzsébet-utalványt!” – most is jött, és könyvet hozott külföldről. A Routledge kiadó jelentetett meg tanulmánykötetet a Budapesti Iskoláról. Két magyar szerző van benne: Kis János Márkus Györgyről írt, én Fehér Ferencről. (A legtöbb tanulmány Heller Ágnes filozófiáját elemzi.)

Fehér bizonyára az a férfi volt, aki apám mellett a legnagyobb hatással volt rám. A köztünk levő tizenhárom év nem tette lehetővé, és szükségem sem volt rá, hogy pótapám lehessen – pótbáty annál inkább. Egy fogorvosi váróban ismerkedtünk meg, ahová osztálytársam, Gubi Anna, a doktor lánya azért vitt be a kisházából, hogy bemutasson az ott várakozó három embernek, Heller Ágnesnek, Hermann Istvánnak és Fehér Ferencnek. Előbbiek házastársak voltak, de már nem sokáig. Amikor hamarosan elkezdtem látogatni őket, Heller és Fehér együtt éltek. Ma is bámulattal és hálával gondolok arra, hogy volt türelmük rendszeresen egy-egy estét eltölteni egy tizenhat éves fiúval (néhány év múlva aztán későbbi feleségemmel, Kardos Julival együtt), aki ott tanulta meg, hogy az estéket kitölthetik

a teoretikus beszélgetések. Ebből mit sem von le, hogy ők is magányosak lehettek. Baráti körük politikai okokból, és gyaníthatólag a válások miatt is, szétesett. Fehér még hosszú évekig egy csepeli technikumban tanított. Egy nyolcvan felé közeledő öregembert látogattak, aki maga is persona non grata volt.

A magányt kompenzálta a fontosság-tudat, az pedig Feri képzeletének a műve volt. Részben reális elemekből állt: a század egyik legnagyobb gondolkodójának jelenlétéből, saját tehetségükből, hitükből, munkaképességükből, erkölcsi integritásukból. De a Budapesti Iskola nincs az ő képzelete nélkül (mint ahogy szét-esésében is kulcsszerepe volt). A fontosság lesugárzott rám is, Feri nyomán úgy éreztem, hogy egy világáramlat része vagyok. Nagy erénye volt, hogy ki tudta szabadítani az embert a – hogy úgy mondjam – „kis pont”-tudatból, és meg tudta világítani gondolatainak, megírt vagy tervezett dolgainak összefüggését „a nap követelményével”, méghozzá világméretű összefüggésekben. Kikerestem, ezt írtam róla szóló nekrológomban: „Fehér kezében a világ dolgai ügyekké váltak. Ez talán ijesztően hangzik, s volt is, akit megijesztett. Voltak, akik lerázták az erkölcsi kényszert, amely Fehér elánjában és retorikájában testet öltött, s nem tagadom, lehettek olyanok is, akiket megroppantott.” Rám felszabadítólag hatott, de ez afféle mérlegserpenyős dolog volt, a másokban szerénységet éreztem, amit megint ellensúlyozott, hogy nem magát állította a középpontba; mindig többes számról vagy Ágiról volt szó. Az érzelemelméletben Arisztotelész óta Ági hozta az első igazi nóvumot – mondta egyszer nálunk, amikor négyesben voltunk. Bizott benne, hogy a közös eszmék évtizedek harcaiban át fognak törni. Egy vitánkban le

is csapott a „szerény” jelzőre, jól érzékelvén, hogy ezzel azt mondom, hogy amit ő mond, az szerénytelen. S ott egy kicsit el akartam sülyedni, amikor Lillafüreden (már emigrációjuk után) meghallottam előadása címét: Hogyan lettünk szellemi nagyhatalom?

Mindenesetre, ahogy mondtam, volt valami báty-öcs viszony a barátságunkban. Amikor kamaszkorom és tízes éveim végén melabú kinzott, egyszer kétségbeesésben telefonon föl hívtam, s ugyanazzal a „fontossági” technikával meg tudott nyugtatni. Egyrészt azt mondta, hogy „jogos ez” (magyarán nem egyedül én vagyok a teremtésben vesztes, mást is sanyargat ilyesmi), másrészt mindjárt Max Weber emlegette, aki hasonló bajokkal küszködött, s lám, mégis milyen nagy ember volt. Máskor – később –, amikor Ági valahol külföldön volt, egyszer váratlanul feljött részegen és nagyon kiborulva; akkor talán én tudtam megnyugtatni őt. Emlékszem egy adys mondatára, hogy „elbocsátom cselédeimet”.

Ez összevág Vajda Mihály önéletrajzi kötetének (*Szög a zsákból*) jellemzésével, aki egyenesen arról ír, hogy Feri szeretetével (s azáltal, hogy szerették), önfeláldozásával, azzal, hogy munkája egy jelentős részét feláldozta a baráti kör, az iskola és Heller Ágnes munkafeltételeinek biztosítása kedvéért, bizonyos értelemben a rabszolgáivá tette a barátait. Ez talán Misa jellemző túlzás (s meglepő módon Feritől származó gondolat, aki *A rabszolgaság öröme* címmel írt az *O történetéről*), de az igaz, hogy Feri hisztérikus, konfliktusokat gerjesztő, konspiratív természet volt, aki minden összecsapást szeretetpróbának fogott fel, mert gyermekkori traumái miatt úgy gondolta, hogy őt nem lehet szeretni. (Jellemző, hogy megőrizte Lukács

halálos ágyán mondott szavait, amellyel őt vigasztalta: „én nem az az ember voltam, akit szeretni lehetett.”) Másfelől pedig az egyensúly nevében elvárta, hogy ha ő aláveti magát baráta (általa megfogalmazott) közös érdekének, akkor baráta is vessék alá magukat neki mint a Budapesti Iskola – ahogy nevezte magát – politikai főnökének. Ezért dühödött fel, amikor a csehszlovákiai agresszió hírére Heller és a Márkus házaspár (Sós Vilmossal és Tordai Zádorral együtt) aláírta a korcukai nyilatkozatot, s nekem is pattogott, hogy egy mozdulattal tönkretették, amit ő éveken keresztül épített. Ugyan aligha képzelhető el, hogy Korculán másképp döntött volna, vagy lebeszélje barátait egy nagy gesztusról, hiszen a nagy gesztusok olthatatlan hive volt. S az is világos, hogy az első dühroham után belátta: Prága, 1968 „világtörténelmileg” tette semmissé erőfeszítéseit, amelyek az Iskola helyzetének konszolidálására irányultak, s ő maga is lemondott az *Új Írás*-nál kapott szerkesztői állásáról. Hanem inkább arról a tűrhetetlen dologról volt szó, hogy egy sorsdöntő elhatározásra az ő távollétében jutottak.

Feri nagylelkű volt, és követelőző. Nőkkel szeretetszombjából tolakodó. Végtelenül önzetlen és arrogáns. Maga fölé emelt és szolgált embereket, elsősorban Ágit, és parancsolgatott nekik. A terhek levétele azt jelentette, hogy Ági a munkájával foglalkozhatott, amelyet Feri többre tartott a magáénál, s gyakran még a levelezés kötelezettségét is leemelte a válláról. A barátok ezért aztán jobbra-balra dőltek az elfojtani igyekezett kacagástól, amikor Hauser Arnold a személyes megismerkedéskor azt mondta Áginak, hogy mi már levelekből jól ismerjük egymást. Ez persze bizonyos azonosulással is járt: egy vendégségben – emlékeim szerint Szalai

Sándornál –, ahol sok ismeretlennek kellett bemutatkozni, Feri egyszer csak azt hallotta kijönni a száján, hogy Heller Ágnes vagyok. Állítása szerint ekkor magába döntött egy üveg vodkát.

Heller a *prima philosophiával* foglalkozott, témaspektruma szélesebb, s mint mindenkinél, Ferinél is termékenyebb volt. Ferinek viszont erősebb volt a történelmi és politikai érzéke, miközben teoretikus érzéke is bámulatosan éles volt, s ő volt a stílusza, az író a Budapesti Iskola tagjai között. Alighanem az ő hatásából eredeztethető életre szóló kettős elkötelezettségem az irodalomkritika és a művészetelmélet mellett, miközben mindkettőben egészen másra törekedtem, mint ő.

Feri nagy kritikus volt, amikor a forgandó szerencse ezt megengedte neki. Gyönyörű bírálatokat írt Illyésről, Jancsóról, Semprúnról, Konrádról. Egy, vonalas versei és pennacsatái miatt rossz hírbe keveredett költőt, Benjámin Lászlót meggyőződéseim szerint igazságosan rehabilitált; nekem legalábbis ma is a fülemben van Benjáminnak a kiábrándulásról írt néhány nagyszerű verse. Ideologikus kritikus volt: amikor rekonstruálta a műalkotás világnézetét, azokat méltatta, akiket be tudott illeszteni a progresszióról alkotott képébe. S ehhez a feltételhez az is hozzátartozott, hogy a műveknek egyetlen hiteles olvasata van. Itt váltak el útjaink (hogy majd emigrációja utáni „posztmodern” korszakában újra összetalálkozzunk) elméletileg is, gyakorlatilag is. Én is világnézeteket rekonstruáltam, de nem abból a célból, hogy az enyémet igazolják, s rekonstrukcióimat olvasatoknak tekintettem, amelyeknek nem vindikáltam az egyetlen lehetséges értelmezés státuszát. Feri monizmusával szemben pluralizmust képviseltem. Az ő kritikusi pályája éppen akkor zárult le 1968-ban,

amikor az enyém elkezdődött, és elsősorban a történelmi kudarcélmény változtatta meg a gondolkodásom.

Feri megmagyarázta, hogy miért problematikus egy olyan, általa is jelentősnek tartott alkotó, mint Pilinszky (s ezzel a kommentárral ugyanakkor a kor rituálja szerint 1961-ben hozzásegítette a költőt *Requiem*je publikálásához, amely csak marxista eligazítással jelenhetett meg folyóiratban). Én másfél évtizeddel később megmagyaráztam, hogy a misztikus látásmód Pilinszky költői témájának és sok tekintetben formájának is a forrása. Egyikünk sem tekintette a műalkotások érzelmi és szellemi mozzanatait prestabilizált egységnek, amelyekről nem is lehet külön beszélni, de én az érzelmi tetszéstől indulva közeledtem sietős – talán túl sietős – léptekkel a mű szellemének megértéséhez, Feri pedig – mint mondom, egy eonnal korábban – harcálláspontnak tekintve ítészi székét jobbadán csak azokról a művekről írt, amelyek immanens (azaz – mert erre mindig figyelt – művészileg jelentős) szelleme összecsengett a haladás ügyével. Ő az irány lényegi egyezéseire számított, én az ellenkultúra sokféle irányú objektivációit kerestem.

De volt itt más is. A Budapesti Iskola világszínvonalú elméletet művelt egy provinciális, és alkalmazkodástól, opportunizmustól, öncsalástól és a kádári ajánlat racionális elfogadásától morálisan megroppant kultúrában. De *annyyira* nem volt ez a kultúra provinciális és amorális, amennyire Feri – a maga irányát felstilizálva – alustilizálta. Lehetett találni rajtuk kívül is független, magas színvonalú csoportokat, személyiségeket. Hogy ezekkel nem keresték a kapcsolatot, hogy magyarországi magányuk belső száműzetése szinte előre jelezte a későbbi valóságos száműzetésüket, az elsősorban

Feri döntése volt, ha nem is egyedüli felelőssége, hiszen Lukácsal és körével – különböző időpontokban különböző mértékben – veszélyes volt kapcsolatot tartani. (Egyszer Ferit három napra be is kasztlitzták „valutabüntett” – egy kézirat külföldre juttatása – miatt; tanúként én is egy kellemes napot töltöttem akkor a Fő utcában, de este hazaengedtek.) Márkus György például fájlalta, hogy semmilyen kapcsolatuk nincs az ötvenhatosokkal, és történetesen ő vitt el Lakner László műtermébe, közvetlenül a festő emigrációja előtt. (Lakner 1970-es szitanyomatán madzaggal átkötve – tehát olvashatatlanra téve – ábrázolta Lukács *Esztétikájának* egy német példányát.) Feri kihívó személyiségéből egyébként nem hiányzott az áhítatos tisztelet, de kevés embert tisztelt – Lukácsot, Illyést, Déryt –, s egyszer meghatódva mesélte nekem, hogy csöngettek, az ajtó mögött egy szerény, tanárkölsejű ember állt, aki egy konkrét ügyben kereste őt, s azt mondta: „Bibó István vagyok.” Amikor 1977-ben az első aláírási akció összegyűjtötte – egyelőre csak szűk körben – azokat a jelentős értelmiségieket, akik politikai kockázatot is hajlandók voltak vállalni, értelemszerűen Feriék csak az aláírók, de nem a kezdeményezők közé tartoztak. Amikor 1979-ben – most már sokkal szélesebb körben – megismétlődött ez a vállalkozás, ők már nem voltak Magyarországon.

Egyszer meghívtuk Ferit és Ágit Pilinszkyvel együtt. Az este jól sikerült, de folytatása nemigen lett, noha néhányszor tudomásom szerint még találkoztak.

1992 végén vacsorára voltunk meghíva Széchenyi Ágnesnél és Szále Lászlónál Göncz Árpáddal. Megemlítettem, hogy október 23-án ablakunkból láttuk azokat a buszokat, amelyekkel az ünnepi beszédét spontánul megzavaró embereket szervezetten szállították. Ő meg elmesélte, mi történt a színpadon. Amikor belátta, hogy nem tudja elmondani beszédét, odament Boross Péter belügyminiszterhez, és azt mondta: – Gratulálok. Ezt jól megcsináltátok. – Csak nem képzeled? – volt a válasza. – De, képelem – mondta, és sarkon fordult.

Gönczöt korábban is ismertem, de 1984-ben New Yorkban kerültünk közel egymáshoz, amikor véletlenül egy időben voltunk ott Soros-ösztöndíjjal. A Keleti 21. utca magasságában, a Gramercy Park Hotelben lakott feleségével, egy szép és régi (1831-ben alapított) mágnárpark szomszédságában. A szálloda szerény körülményeire csak akkor lettünk figyelmesek, amikor Göncz legjobb barátja, egy jó módú washingtoni orvos s egykori kispapja politikus, Hám Tibor és felesége (az ő jóvoltukból láthattam először a nagy washingtoni múzeumokat) New Yorkban járván látogatóban barátságából odaköltözött, de érezni lehetett rajtuk, hogy nem egészen ehhez vannak szokva. Másodszor akkor okozott baráti kényelmetlenséget Göncz Háméknak, amikor

washingtoni hivatalos látogatásakor náluk szállt meg, s az elegáns családi házat megszállta vele az FBI is. Ám ez a jövő '84-ben még az idők mélyében rejtett, s Gönczöt mint kitűnő műfordítót tüntették ki. Sokat neveltünk a laudáció azon kitételén, hogy teljesítménye annál bámulatosabb, mivel nem komputerrel dolgozik.

A szívélyes viszony megmaradt, de barátság nem lett belőle; ennek ugyanis volt egy akadálya, ami más ötvenhatosokkal, akiket szerettem – Donáth Ferencsel, Litván Györggyel, Vásárhelyi Miklóssal, s Bibóval sem, akivel csak néhányszor találkoztam –, nem állt fönn. '84-ben Göncz már hatvankét éves volt, s nem számíthatott arra, hogy a sors még megkínálja élete legjelentősebb feladatával. Abból kellett gazdálkodnia önértékeléséhez, ami rendelkezésére állt: makulátlan múlt, derekas helytállás 1945–1948-ban és 1956-ban, életfogytiglani börtön a Bibó-perben, a *Bibó-émlékkönyv* szerkesztése, részvétel a demokratikus ellenzék különböző akcióiban; a börtönének után kezdődő jelentős műfordítói munkásság és saját írói művei.

Ez utóbbiakat én nem tartottam sokra, és hát irodalomkritikus voltam. Hallgattunk erről, de mindketten tudtuk, miről hallgatunk. Rémlík, hogy egyszer átadta volna nekem véleményezésre egy irodalmi kéziratát, de hogy azzal mi történt, memóriám teljesen törölte. Amikor – ha jól emlékszem – a *Neue Zürcher Zeitung* újságírója elnökké választása után felhívott és kommentárt kért tőlem, őszintén, sőt boldogan beszéltem arról, hogy az ő megbízatása nagyszerű döntés. S amikor a következő kérdés arra vonatkozott, hogy milyen író, akkor műfordítói munkásságáról beszéltem. S amikor az újságíró újra fölvetette a kérdést, akkor elkezdtem részletezni, hogy mekkora darabját fordította

le az amerikai irodalomnak, hogy milyen mértékkel és izléssel találta el a *Nat Turner vallomásaiban* a zsiros „nigger” nyelvet és így tovább. De a riporter nem engedett, én meg dühbe gurultam, s azt találtam mondani: „Rossz.” Bizonyára helyesebb lett volna valahogy úgy fogalmazni, hogy nem jelentős, nem átütő. Amikor másnap vagy harmadnap némi lelkiismeret-furdalással megvettem a lapot, láttam, hogy nyilatkozatomból sok egyéb mellett ez is kimaradt.

Göncz nem csak a népi emlékezetben volt a legjobb elnök – különösen első terminusában –; hiába volt utódai közül az egyik kiváló jogász, a másik nagy tudós. (A svihákról és a „pártkatonáról” ne beszéljünk, de hát ők már nem is tartoznak a harmadik köztársaság történetéhez.) Az egyik, ami szeretetre méltóvá tette, civil téblábolása volt a nagy stallumban. A bokafixes zokni, a testőri kísérettel való személtlevittel az óbudai monst-rum-lakóházban, amíg még nem kellett a rezidenciára költöznie, vagy szigligeti nyári magánlátogatása, ahol találkoztunk, és ő részben gyerekes örömmel, részben magát kívülről néző hüledező göcögéssel mutogatta a nagy elnöki autót: mindez és sok minden más a modorosság, a merevség hiánya miatt volt olyan rokonszenves. De szimbolikus másért volt, azért, mert ezt a magas hivatalt most nem funkcionárius, s nem is a születő politikai osztály egy képviselője töltötte be, és semmi más nem töltötte ki, mint az emberség, és semmi más nem igazolta, csak az érdem.

Göncz nagy képessége volt, hogy meg tudta szólítani az embereket. Nemcsak demokrata volt, hanem kedély-demokrata is – mindenkivel meg tudta találni a hangot. S minden beszédében, amelyet akkor még nem beszédírók írtak, mindenki megtalálta a magáét.

Egyszerre szólt szívhez és észhez, egyszerű volt, de soha nem egyszerűsítő. Nem tudom, hogy ma, olvasva is így hatnának-e, de ez nem is érdekes: a beszéd a pillanatra műfaja volt.

De hát milyen pillanat? Alkotmányunk szerint a köztársasági elnök politikailag „felelőtlen”; nem is helyes népszerűségét együtt mutatni a politikusokéval. Gyöngé elnök, azaz hatóköre igencsak korlátozott. Cserébe két dolgot jelképez: bizonyos alapvető kérdésekben az ország egységét és a demokratikus államhatalmat, melynek őre. Ez a két dolog mára elveszett. Az ember hajlamos arra gondolni, hogy minden generáció megérdemelné, hogy egy pillanatra meglássa az ígéret földjét. S attól tartok, hogy ez a pillanat a mi nemzedékünk számára Göncz Árpád köztársasági elnök alakjában jelent meg.

Nemzedékem szexuális tájékozódását két könyv segítette, amelyeket kiskamaszként vöröslő fülekkel olvastunk. Az egyiket Hirschler Imre nőgyógyász írta patetikus címmel (*A nők védelmében*) 1958-ban, a másikat Haraszti István bőr- és nemigyógyász, jóval tárgyilagosabb címet választva (*A nemi élet kérdései*) 1959-ben. Mindenesetre mindkettő címlapján egy-egy ölelkező Rodin-pár volt látható. Ezek voltak az első modern magyar felvilágosító könyvek a tárgykörben.

Mindkét könyv jó néhány kiadást megért, s ahogy az interneten látom, ma is adják és veszik még őket. Nem ezért a könyvéért idézem föl Haraszti István emlékét, s nem is egyéb ismeretterjesztő tevékenységéért, amelyet az *Élet és Tudomány* sárgult lapjai őriznek. Kalandos életet élt, amelyet megírt emlékirataiban (*Poggyász nélkül*, 1981). Nem hiszem, hogy sokan forgatnák, pedig mai szemmel is eleven, érdekes családtörténet, kor- és önéletrajz. Apját 1919-ben fehérterroristák ölték meg; tudnivaló, fehérterror is volt, nemcsak vörös. A Munka-kör és Kassák életre szólóan hatott rá. Bécsben, majd Pécsen tanult medicinát. Ifjúkorában szelíd kommunista összeesküvő volt (a Rajkkal együtt később meggyilkolt Szalai Andrással), s egy fölfúj perben két és fél évet kapott, ami elől külföldre

szökött. Spanyolországba ment, Barcelonában átélte a katalóniai fölkelést, részt vett a polgárháborúban, azaz „spanyolos” lett, hogy végül Chilébe emigráljon, s nyolc év múltán, a háború után jó reményekkel repatriáljon. Ez az a pályáiv, amelyen oly sokan elvesztek. Futottak naiv, romantikus, ifjúkori lelkesedésük, netán hősiességük után, s be akarták szedni az élet osztalékait. Egyre több vállalhatatlan dolgot interiorizáltak, s végül kifordultak magukból. Ők lettek – ha túléltek a persze rájuk is leselkedő koholt perek veszedelmeit – a legvadabb és legvakabb szektások, az ókonzervatív sztálinisták. Ilyen volt Pedro elvtárs, azaz Gerő Ernő; igaz, ő már Spanyolországban sem volt más.

Haraszti mindettől azzal menekedett meg, hogy – kiábrándult. A folyamat nem volt előzmény nélkül való; kétszer is kizárták a „Pártból”: Magyarországon azért, mert „lebukott”, Spanyolországban azért, mert elvállalta egy dezertőr bajtársa védelmét. Megtapasztalta a köztársaságiak oldalán is dúló belső terror rémtetteit, s a fölszabadult Magyarországon újabb terrorral találkozott. Nem keresett mentséget, magyarázatot, hanem lélekben szakított a „mozgalommal”. S ez nemcsak becsületes, hanem történetesen bölcs lépés is volt. Mivel nem a párthierarchiában, hanem az orvoslásban kereste pályáját, nem leselkedett rá a sok spanyolosra lesújtó veszedelem. További életében sokat tapasztalt, kiváló orvos, művelt polgár, elragadó ember lett, illetve maradt, szenvedélyes szkeptikus, aki mindazonáltal megőrizte az emberi méltóságot – ahogy ő nevezte: a „dignidad”-ot – magában, és az iránta való érzeket.

Szüleim barátja volt, majd mi is barátságot kötöttünk. Ifjúkoromban ámulattal hallgattam tanulságos és gyakran véresen mulatságos történeteit, például

arról a dezertőr bajtársról, akit a szerelmi csalódás vetett Spanyolországba, mert tulajdonképpen öngyilkos akart lenni, csak – baloldali lévén – valami jó ügy érdekében. S valóban hőstetteket hajtott végre keresve a halált (egy baráti tűzben átrohant például a tűzvonalon, hogy értesítse a másik oldalt, hogy a sajátjaira lő), míg nem megsebesült, és egy ápolónővérrel való futó kaland kigyógyította a halálos szerelemből. Ám mit keres akkor itt? – kérdezte magát, s legott a francia határ felé vette útját. A köztársaság végóráit élte. Elkapták, statárium volt, aligha kerülhetett el a most már nem kívánt halált. Haraszi fűhöz-fához futkosott, s egy ügyvéd azt a tanácsot adta neki, hogy ő védje a barátját: a jog nem segít, csak az érzelmekre lehet hatni. Haraszi valóban szenvedélyes beszédet mondott a bíróság előtt: benne voltak a hőstettek, az otthon haldokló anya, akinek utolsó kívánsága, hogy láthassa fiát. Sikerrel járt, az ítélet fölmentés volt. Másnap reggel hatalmas zsi-bongásra ébredt: anyák, feleségek, lányok álltak ablaka alatt, s könyörögtek, hogy vállalja az ő szeretteik védelmét is.

Történeteiben gyakran jelentős vagy ismert nevek jelentek meg. Mónus Illés támogatta, Bálint György látogatta meg Barcelonában, Pablo Neruda segítette Chilébe – mindjárt elmondom, hogyan –, ott megismerte Salvador Allendét. Havas Endre, Darvas Gábor, a zeneszerző, Füst Milán tűnt fel elbeszéléseiben. Most, hogy újra átlapoztam memoárjait, föltűnt egy spanyolos német költő, akivel jó barátságban volt, s akinek neve akkoriban nem mondott semmit nekem. Ma már tudom, hogy Erich Arendt nagy költő volt.

Pablo Neruda 1933-ban chilei konzul volt Párizsban. A polgárháború véget ért, Pista Párizsba menekült, s

valamilyen közvetítéssel eljutott Nerudához, akinek előadta, hogy Chilébe szeretne emigrálni. Nem tudom, miért, talán megérezte, hogy mi következik Európában, és talán nyelvi okokból Dél-Amerikára gondolt. Neruda jóindulatúan viselkedett, de meg volt kötve a keze, azt mondta, halkonzervipari szakmunkásokat, mélytengeri bűvárokat és bálnavadászokat fogadhat be, akiket viszont nemigen talált a spanyol menekültek között. – Maga mivel foglalkozik? – kérdezte. – Nemi betegségekkel. – Rendben – volt a válasz –, mélytengeri halásznak megteszi.

1979 késő őszén tiltakozó aláírásokat gyűjtöttem, s a korai estében, szemerkélő esőben mögöttem loholtak a személyi követők. Hirtelen az a nem is olyan kényszerképzetem támadt, hogy ha most elkapnának, akkor elveszne az a több mint száz aláírás, amit összegyűjtöttem, és az aktatáskámban rejtőzik. A Balzac utca környékén jártam, s eszembe jutott öreg barátom, Haraszi Pista. Fölgyorsítottam, és beugrottam a házába (akkor még késő estig nyitva voltak a kapuk). Becsöngettem hozzá, és megkértem: hadd diktáljam be a névsort tőle a külföldön működő Szabad Európa Rádióba. Ez nem volt kicsi és nem volt veszélytelen kérés, kevés kiábrándult vagy a rendszert utáló polgár teljesítette volna. Pista szó nélkül mutatott a telefonra. Nyilván annak a „dignidad”-nak a jegyében, amely kedélyes, barátságos, szeretetre méltó jellemének elválaszthatatlan tulajdona volt.

A budai hegyekben a sváb kocsmáros ki akarta írni, hogy *pünktliche Bedienung*, s ezért a szótárban utánajárt, hogy a *pünktlich* ('pontos, korrekt, lelkiismeretes') mit jelent magyarul. Ám mivel a szó egy másik lexikai jelentését választékosabbnak találta, ezért aztán évtizedekig azt lehetett olvasni a cégtáblán, hogy *petyegtetett kiszolgálás*.

Az ilyen, valaha jól ismert – most, hogy utánanézttem, látom, hogy már Mikszáth által is köztudottként idézett –, de mára elfelejtett adomák, élcek enciklopédiája volt Hegedüs Géza. S ilyeneket faragott az életéből is. Mesélt például Sugár nevű munkaszolgálatos társáról, aki, valahányszor kis pihenőidő akadt, azzal kínoztta a többieket, hogy volt neki egy nagy szerelme, Ibolya, aki csúful elhagyta. Panaszáradata végén mindig hozzátette: „Na mindegy, már túl vagyok rajta.” El is nevezték az Ibolyán túli Sugárnak. Vagy elmesélte – meg is írta –, hogy egyszer görög tolmács volt: egy elfogott szovjet tiszttel, aki görögnek mondta magát, ógörög verssorokban beszélgetett, amit mindketten valami hasonló gimnáziumban memorizáltak. S azt is megírta, hogy a munkaszolgálatból hazatérve persze nem tudott ellenállni a könyvesbolti kirakat csábításának, ahol a saját művét látta azzal a felirattal, hogy a

mártírhaltalt halt író posztumusz regénye. Egyszer, jóval később is, a kilencvenes évek elején halálhírért költötte a *Szabadság* című lap, s amikor én rémülten felhívtam a lakását, elmondta, egy tucat hasonló esetet felidézve, Mark Twain bon mot-ját, miszerint „a halálomról elterjedt hírek erősen túlzók”.

Hegedüs Gézáékkal szüleim a visegrádi újságíró-üdülőben ismerkedtek meg (mert apám az újságírók gyermekorvosa is volt), s barátságát így tőlük örököltem. Ahogy ezt sok színész is tanúsítja, akik hallgatói voltak a színiakadémián, Géza elragadó ember volt, szenvedélyes tanár és olvasó, s íróként is főképp tanítani és nevelni akarta az embereket. Én afféle ötletheadónak is használtam, sokszor kértem tőle erről-arról tájékoztatást, s ő páratlan memóriájából mindig előbányászott valamit, amin, mint egy ösvényen, elindulhattam. Mindenféléről voltak ismeretei, és nem nagyon mély tudása.

A mélység hiányának – egyszer világnézet-nélküliségnek neveztem ezt – igen vonzó oka volt: a nyájas, barátságos, joviális, konfliktuskerülő magatartás. Ném volt kenyere, hogy ellentéteket kiélezzon, vagy valaminek a végére járjon. Ha valamit nem szeretett, akkor az a fanatizmus volt, de még a fanatikust is szívesebben nézte bolondnak, mint gonosznak. Géza ősliberális volt, azaz az egyenlő emberi szabadságot mindennél többre tartotta, de valamiképpen a liberalizmus paródiáját is megtestesítette, amennyiben kibékíthetetlen ellentéteket is jóakarattal és jó kedéllyel könnyedén áthidalhatónak tartott. Kamaszkoromban magam is ismételtén megtapasztaltam, hogy miközben becsülte tudásszomjamat és kíváncsiságomat, véleményeimet és meggyőződéseimet nem vette egészen komolyan. De

– mint véletlenül éppen most olvasom Isaiah Berlin-nél – ez is a tolerancia egy formája. Ma sem tudok jobb példát, mint húsz éve, amikor egyszer írtam erről: Géza szellemét valamiképp meghatározta (és bekapcsolta a máig tartó magyar hagyományba) a madáchi „Adjátok fel, barátim, azt az i-t”, amire a fiatal Lukács annak idején joggal kérdezte, hogy mi lehet fontosabb egy kereszténynek, mint hogy Krisztus egylényegű-e Isten-nel, vagy csak hasonló hozzá. „De Tankrédnak és vele Madáchnak itt csak egy i betűről van szó; és Tankréd és vele Madách azt ajánlják a küzdő keresztényeknek, hogy kössenek »paktumot«, hogy »függesszék fel a bihari pontokat«, alkossanak »koalíciót«...”

Ezért aztán került is azokat a helyzeteket, amelyekben ragaszkodni kellett az i-hez, vagy ragaszkodni kellett az elvetéséhez. A koalíciós időkben – mesélte – a kommunista párt valami államtitkárságot ajánlott föl neki. – Ugye egy államtitkárnak meg kell tartani az államtitkokat? – kérdezte. – Persze – volt a válasz. – Akkor nem jöhetek szóba – mondta –, mert én semmilyen titkot nem tudok megtartani. – ’56 után kapacitálták, hogy lépjen vissza a pártba. Mondta, hogy van egy kis akadály. Jól tudja-e, hogy a párt ideológiája a marxizmus? Igen. Nos, ő most olvasta Helvétíust, és rájött, hogy szenzualista. Mindenki láthatta, hogy nem komoly ember, s ez a komolytalanság volt az ő nagy komolysága.

Géza mindig szavakész volt, de ritkán goromba. Ám egyszer Tolnai Gábor akadémikus fölhívta, hogy a Tudományos Minősítő Bizottság elnökeként rábeszélje, írja meg a kandidaturáját. Akkor azt találta mondani: közlegénynek lenni mindig elegáns dolog, de hadnagynak lenni ott, ahol te vagy a tábornok, nem az. (Tolnai,

úgy látszik, vonzotta magához az anekdotákat.* Nem állom meg, hogy ide ne illesszem Réz Pali történetét, amelynek morálja örökéletű. Réz és Vas István álltak a kettes villamos megállójában az Akadémiánál egy verőfényes tavaszi napon, és beszélgettek. Jön Tolnai súlyos aktatáskával, s azt mondja: – Hogy nektek milyen jó dolgotok van! Csevegtek a gyönyörű időben, semmi gondotok! Bezzeg nekem valami unalmas akadémiai ülésre kell mennem, és egész nap ott rostokolnom! – Mire Vas István merengve, szórakozottan, távolról kezdve elmondja, hogy Piroska – Szántó Piroska, a felesége – régebben gyakran járt falvakba, és ott megismerkedett egy népszokással, hogy a menyasszony nevében a leánykórus panaszkodik, hogy jaj neki, immár el kell hagynia szeretett édesanyját, szeretett édesapját, szeretett testvéreit, mire a legénykórus azt feleli: ki az anyád picsája / kényszerített reája.)

Vas István és Hegedüs iskolatársak voltak a Berzsenyi Gimnáziumban, s Vastól értesülünk Hegedüs önképzőkori tetteiről, már akkor is meglévő ómódi modernségéről: „...ügyes hegzametereket írt, rendszerint a kacagányos ősről, akik »nem férvén kacagánnyal az ótomobilba«, nem tudnak kibékülni a prózai jelenkorral.” Kétségtől Géza kissé el volt tévedve a századok között, romantikus történelemszemlélete egy évszázaddal korábban olyan óriásokat nemzett, mint Jókai (a száz kötet ott is volt külön könyvespolc-oltáron Géza dolgozószobájában), vagy az atya-Dumas, saját korában viszont csak olyan szórakoztató, gyakran

* Írásom megjelenése után Várady Szabolcs azt írta nekem, hogy Tolnai, úgy látszik, annyira vonzotta az anekdotákat, hogy másokét is kisértően ki-sajátította, mert az ő emlékei szerint Réz Pál Mátrai Lászlóról mesélte a következő történetet.

ifjúságivá váló történelmi regények íróit, mint amilyen Robert Merle volt, vagy éppen ő maga.

Világszemléletének megfelelően nekem egyébként rossz tanácsot adott: azt mondta, menjek magyar-népművelés szakra. Megfogadtam, de aztán egy év múltán a kis ez, kis az fellelgvárából – a rosszmájú diáktársak büfé-szertár-ruhatár szaknak is nevezték – fővesztve menekültem a filozófiához.

*

Már megírtam a fentieket, amikor egy beszélgetés közben Török András véletlenül szóba hozta, hogy valahol arról olvasott: Hegedüs Géza ügynök volt. Szívszorongva kezdtem el keresni ezt az információt, s valóban, 2017. november 13-án a *Pesti Srácok* portálon Mező Gábor leplezte le (<http://pestisracok.hu/megterve-volt-ignotusek-lejaratasara-hegedus-geza-ironkent-lett-az-allambiztonsag-ugynoke/>). Azt a tény tudomásul kellettennem, hogy a belügyi iratokban Géza „Hargitai” néven 1961-től ügynökként szerepelt – 1964-ig (az utóbbi adatot már nem a cikkből tudom, hanem Ungváry Krisztián szívésségéből). Pontosan abban a négy évben tehát, amikor tízes éveimben a legnagyobb hatást gyakorolta rám.

Megpróbálom lelkiismeretesen és – amennyire lehet – elfogulatlanul újragondolni Hegedüs Gézát ennek az ismeretnek a fényében, a cikk információi alapján. Ehhez érteni kell a Kádár-korszakot, amelynek – hogy valami vad újdonságot mondjak – jóval kisebb volt a szabadságfoka, mint a mai kornak. Például minden fiatalember tagja volt a Kommunista Ifjúsági Szövetségnek, s ez önmagában nem jelentett semmit. Nem belépni viszont igen sokat jelentett, amihez erős vallási vagy politikai

meggyőződésre és kockázatvállalásra volt szükség. A „belügyi szervek” titokzatos hatalomként ott lebegtek mindenki feje fölött, s aki egy intézmény vezetője volt (Géza 1955–1957 között igazgatta a Magvető Könyvkiadót, ahonnan liberális éberség hiánya miatt bocsátották el), vagy – különösen a korszak elején – külföldre utazhatott, aligha kerülte el a velük való találkozást. A külföldi szolgálati utazások végén úti jelentést kellett írni, amelyet hivatalból továbbítottak a Belügynek. Megcsörrent a telefon, az embert barátságosan elhívták egy eszpresszóba, s akinek erre nem volt különösebb oka, annak nem jutott eszébe, hogy a meghívást akár el is háríthatná. (Én – jóval később – készültem arra, hogy kapok ilyen telefont – nem kaptam –, s akkor azt mondom majd, hogy ha akarnak valamit tőlem, küldjenek idézést, mert kávéházba a barátaimmal járok. De én ellenzéki voltam, s nem „társutas”, amiképpen Géza definiálta magát. Különben is – mondom – ritkán volt goromba.) Géza tehát időnként presszóban találkozott belügyi személyekkel – ez hatodfél évtized múltán is mély szomorúsággal tölt el –, s miként mindenki velük is szívélyesen csevegett vagy fecsegett, esetleg még pletykált is.

Természetesen nem volt ostoba, tudta, hogy kikkel beszél. De azt, hogy ő be van ezzel szervezve, hogy álneve is van, hogy ügynökként, spicliként kellene magára gondolnia, aligha tudta. Erre a bizonyítékot Mező Gábor cikkéből veszem, ahol az egyik jelentésben az olvasható, hogy „*együttműködési, illetve titoktartási nyilatkozatot nem állítatunk ki vele, ez elriasztotta volna őt*”.

Igen, de miről beszélt a belügyekkel? Fölteszem, ugyanazt tette, mint a maga kedélydemokrata módján

mindenkivel: okította és szórakoztatta őket. Alighanem ez lehetett az oka, hogy hasznos kapcsolatnak tartották: Gézával együtt lenni remek multság volt. Ő azonban nem tette jól, hogy barátkozott velük, mert még a legártatlanabb információmorzsával is árthatott valakinek, még ha – amint ebben bizonyos vagyok – senkinek sem akart ártani.

Am erről nem tudunk. Mező Gábor cikke szenzációhajhász, rosszindulatú, nem mérlegelésre, hanem skalpvadászatra törekvő írás, amely szemmel láthatólag nem hallgat el semmit, ami rossz fényt vethet a leplezettre. S mivel tud előrukkolni? Azzal, hogy Hegedüs Géza még „saját ötlettel is előállt”. Mi volt ez a saját ötlet? *„Javasolta, hogy segítsük elő különböző írók, tudósok, művészek kiutazását Angliába, akik az ott élő emigránsok felé hasznos propagandatevékenységet tudnának folytatni, helyes irányba tudnák befolyásolni a kint élő személyeket. Ehhez az ötletéhez erősen ragaszkodott és a beszélgetés folyamán erre többször visszatért.”* Ha jól értem, ez a legsúlyosabb vád, amit megtudunk a cikkből Hegedüs Gézáról. Azt javasolta, hogy minél több értelmiségit engedjenek ki Nyugatra. Ez lehetett a címben szereplő ördögi terv is Ignotusék lejáratására, mert a szövegben erre a szerző többet nem tér vissza.

A dolgok jelen állása szerint ezek az adalékok inkább erősítik, mint gyöngítik Gézának azt a portréját, amelyet én örök. Nem volt hős, nem volt ellenálló, minden helyzetből kedvességgel, jóindulattal, nagy dumával, s az ellentétek elsimíthatósága iránti végtelen bizalmával akarta kivágni magát.

HELLER ÁGNES

„Visszatekintve úgy vélhetjük, mindig is tudtuk: hozzá csak a hirtelen halál illik. És most itt a hír, hogy múlt pénteken, nyaralás közben beúszott a Balatonba – és nem tért vissza. Heller Ágnes idegenkedett volna attól, hogy egy ilyen hírt romantikus színben tüntessünk fel; én azonban könnyen el tudom képzelni, ha szabad ezzel a gondolattal vigasztalni magam, hogy ő a halál véletlenszerű érkezését kívánta” – írta Jürgen Habermás.

Am ez nem így van. Legalábbis amikor sok emberrel beszéltem arról, hogy a modern ember számára viszájárá fordult a mindenszentek litániájának könyörgése – „Hirtelen és készületlen haláltól ments meg Uram minket!” –, Heller volt az egyetlen, aki eltöprengett ezen, s azt kérdezte: „Gondolod?” S nem azért, mert erős transzcendens hite lett volna, hanem a végtelen filozófiai kíváncsiság okából, amely még a meghalás folyamataról is meg akart tudni valamit.

Mindazonáltal én is vigaszt meríték abból, hogy halála hirtelen és készületlen volt, nem szenvedett, s nem ismerte meg a hanyatlást.

A Balatonon majdnem mindig egy időben nyaralunk, Szigligeten és Almádiban. De az ő turnusa néhány nappal később végződött, úgyhogy rítussá vált, hogy hazafele vele – és Ludassy Marival – ebédelünk.

Elküldte nekem kiadatlan, új, angolul írt könyvét a két nagy európai műfajról, a filozófiáról és a tragédiáról, s szerettem volna neki már ezen az ebéden elmondani első reflexióimat. Így hát belekezdtem, s a harmincadik oldalnál tartottam, amikor szólt a telefonom és Ludassy belezokogott a készülékbe. A legrosszabbtól tartottam – de még nem volt bizonyos. Csak Ági nem jött vissza az úszásból.

Mari évek óta félt ettől. Valaha együtt úszták a délelőtti egy, a délutáni másfél órát, de most túlzásnak érezte, és féltette Ágit. Valaki emlékeztetett rá, hogy tavalyi bécsi laudációmban a Manès Sperber-díj alkalmából afféle kedélyes anekdotaként, Heller életerejének példázataként el is meséltem, Mari tavaly levelet írt nekem, hogy próbáljak meg Ági lelkére beszélni. S mivel tudtam, hogy nem hagy beleszólni az életébe, a döntéseibe, jó ötletnek tűnt a moralistára hatni, s azt mondtam neki, ne rémissze halálra a barátnőjét. Ideig-óráig használt is ez, de egy év múlva elfelejtette.

Nehéz nem romantikus színben látni: Ági átúszott a túlsó partra.

Ötvenhat évvel korábban Gubi Anna osztálytársam mutatott be apja fogorvosi várótermében – a hallban – Hellernek és két férfinak, Hermann Istvánnak és Fehér Ferencnek, ahogy ezt Fehérről szólva elmeséltem. Az egyik a férje volt, a másik hamarosan a férje lett. Ezzel kezdetét vette egy élethossziglan tartó barátság Fehérrel és Ágival. A tizenhat éves fickót egyenrangúnak tartották magukkal, rendszeresen meghívtak, teoretikus beszélgetésekbe vontak be – végtelenül sokat köszönhetek nekik.

Ági harmincnégy éves volt. Rőla vontam le a tehetőség egyszerű definícióját. Mindenről eszébe jut valami,

minden ötletet ad neki, s ami eszébe jut, az egyszerre nyitott és koherens. Ági végtelenül figyelmetlen volt – amikor emigrációjukból hazalátogattak, és én kimentem értük a repülőtérre és behoztam őket, másnap azt mondta: emlékszel, Sándorkám, tegnap a taxiban... Mesélte, hogy emigrációja első állomásán, Párizsban leszállt a repülőgépről, és megkérdezte Ferit, hogy mi is volt a pesti telefonszámuk. Idősebb korában enyhén nagyothallott, de mi mindig meggyanúsítottuk, hogy ez igencsak szelektív. Bármí, ami fölkelte az érdeklődését, azonnal rendkívüli összpontosításra készítette. Fiatalabb korában éppúgy, mint késő öregségében a társaság középpontja volt, szízségett körülötte a levegő, fáradhatatlan maradt.

Figyelmetlen volt írásaiban is. Láttam a boldogságot én, rózsaszín volt és másfél mázsa – idézte József Attilát. Hivatkozásai megbízhatatlanok voltak, Shakespeare alakjaiban ezt-azt összekevert. De még legabszurdabb tévedései mögött is villódzott az ész, s jelen volt a bátorság és a szabadság, hogy ne kövesse a trendet, amely a kontinentális filozófiából tudományt, sűrűn lábjegyzetelt filozófiatörténetet csinált, vagy összekapcsolta a szociológiával. Megmaradt a filozófia korábbi modelljénél, amely polemikusan újra és újra aktualizálta a filozófiai hagyományt.

Ezt érezte meg évtársa, Habermas. „Olyan filozófiai profil fiatal, megnyerő megtestesülésének tűnt, amelyet a tanáraink nemzedékéből ismertünk. A mi perspektívánkból az úgynevezett »keleti blokkból« érkező, érdekesebb kollégák között megőrződött a német idealizmus egyik öröksége – az a tudományok fallibilizmusától még érintetlen bizonyosságtudat, amelyet mi a nyugati országok kortárs filozófiájában már nem

ismertünk.” Ennek a korai bizonyosságtudatnak voltak komikus vonásai. Amikor 2004-ben Firenzében nagy magyar kulturális kivonulás volt (többek között Keserü Ilonával, Fejtő Ferencsel, Esterházy Péterrel), Heller valamilyen díjat kapott az egyetemről, és ebből az alkalmából levetítették egy korai interjúját, amelyben az Írók Boltjában megmagyarázta az olasz riporternek az olasz politikai helyzetet.

Aztán a Budapesti Iskola felbomlásával és az emigrációval megszűnt a bizonyosságtudat, s a filozófiai igazságkeresést elkezdte posztmodern módon variációnak tekinteni egy témára. De ez nem jelentette rendszerének komolytalanná válását, hanem mindössze annyit, hogy az élet egy lehetséges értelmezésének tekintette a magát. Ha jól meggondolom, ennek korábban is voltak nyomai. Lukács bizonyosságtudatát örökölte, de nem akart tanítványokat. Örült, ha gondolatai hatottak, de nem kívánta, hogy megvedd az egész csomagot.

Barátságunk nem is arról szólt, hogy kövessem. Teoretikus írásaimmal kapcsolatban, amelyeket mindig gondosan elolvasott és véleményezett, nagyon ritkán hivatkozott a maga elméletére. Ha azt mondta, hogy sokat tanult abból, amit írtam, nem ugrottam be: világos volt, hogy ha érdekesnek tartja, akkor a gondolatot foglalkozik. Barátom és állandó beszélgetőpartnerem Fehér, Vajda Mihály és Heller volt, de egyre inkább Márkus György kultúrfilozófiájának egyszerre elméleti és történeti gazdagsága lett a példaadó számomra.

Gondolkozójának mozgását, bátorságát, öntörvényűségét figyelni több mint fél évszázadon keresztül azonban kiváltság és élvezet volt. Emigrációjában is kapcsolatban maradtunk; New Yorkban többször meg is látogattam, baráti és teoretikus leveleket váltottunk.

Laktam is a lakásukban távollétükben (ekkor halt meg Feri Budapesten), s megtapasztaltam, hogy *két New York Timest* dobna le az ajtajuk elé: a két türelmetlen ember nem győzte kívánni a másikat, vagy megosztozni az újságon.

Valamikor az ősidőkben Feri említette meg nekem Ági egyetlen jelentősebb erkölcsi megbicsaklását, 1959-es önkritikáját. Amikor 2011-ben zsarolásból és bosszúból előbányázták és publikálták, Ági ezt írta nekem: „Az akkori magyar értelmiség nagy része önkritikázott ez időben, de azt hiszem, hogy én voltam az egyetlen, akinek ezért büntudata volt, szégyellte, bevallotta (akkor elmondtam Gyuri bácsinak és Ferinek, az utóbbinak Pista is). Ezt akartam levezekelni (csak a végére emlékszem, hogy én írtam, de ez mindegy, akkor is mindegy volt, mert azt mondtam magamban, nem az a szégyen, amit írtam, hanem hogy egyáltalán valamit írtam). Különben pedig Pista sem hitt egy szót sem abból, amit írt, más sem. Az volt az elvük, hogy Párizs megér egy misét, vagy mint Heine mondta, ez a belépődíj – a magyar kultúrába. Marrano magatartás, katolikus templomba járni, áldozni, közben titokban zsidónak maradni. De ez sokáig azért nem megy.” Eredménye nulla volt, hacsak az nem, hogy ebből a tapasztalatból nőhetett ki jóval később Heller egyik kis filozófiai remekműve, *A szégyen hatalma*.

Utolsó éveiben élesen elleneztem egy politikai elképzelését, s még nyilvánosan is nyilatkoztam róla, mondván, hogy javaslata megdőbbent, noha „csodálom hevét és tüzet”. Ennek a szövegnek és a sok, néha ordítózásba csapó személyes vitának azonban semmilyen következménye nem volt barátságunkra nézve. Heller a szabadság és az élet mellett alighanem a barátságot

tartotta a legfőbb értéknek. A szerelmet is így határozta meg: „vággyal társult barátság”. Eszménye a barátok közössége volt, amelyet kétszer élhetett át életében. Először kamaszkorában, amelyet élete legboldogabb periódusának nevezett. Annak a baráti körnek legtöbb tagját megölték. Másodszor a Budapesti Iskolában, amelynek az vetett véget, hogy az utak szétváltak, a barátok szétszóródtak. De az egyéni barátságokat hűségesen megőrizte és ápolta mindhaláláig.

KÁLLAY KRISTÓF

Az embert néha megcsapja a történelem levegője. Egy idős úrral csevegve az autóban, miközben behoztam őt a repülőtérrel, egyszer csak azt hallottam: – Apámnak azt mondta Hitler... – Kállay Kristóf volt ő, akinek apja Kállay Miklós miniszterelnök volt, fia pedig – ugyan-csak Miklós (Misi) – az én barátom. Amikor 1994-ben egy hónapot könyvtáraztam a római Bibliotheca Hertzianában, a kocsim az ő jóvoltából parkolhatott az Aventinuson, a máltaiak kertjében. A turisták általában csak e kert díszes kulcslyukáig jutnak el, amelyen keresztül a Szent Péter-bazilika kupolája látható, de belül ott van a híres XVIII. századi rajzoló, rézmetsző, Giovanni Battista Piranesi egyetlen építészeti munkája, a Santa Maria in Aventino templom.

Kállay Kristóf a Szuverén Jeruzsálemi, Rodoszi és Máltai Szent János Katonai és Ispótyalos Rendnek volt a vatikáni követe, ennek a nagymúltú, jótékonyágot és irgalmat gyakorló katolikus lovagrendnek, amelynek egykori, egymást követő történelmi székhelyeit címe felsorolja, de ma már rég nincs területe, noha továbbra is államnak tekinti magát. Engem nemcsak autóm biztonságba helyezésével kötelezett le a lovagrend, hanem azzal is, hogy segítségével Misi barátom közbenjárására eljuthattam a közönség által nem látogatható

vatikáni Cappella Paolinába, amelyet két Michelangelofreskó díszít: *Saul megtérése* és *Szent Péter keresztre feszítése*.

A máltaiak régi familiák sarjai. Amikor Kristóf felesége, Vásárhelyi Vera meghalt, s a gyászünnepeken sok résztvevőnek bemutatkoztam, sokadszor hallva, hogy visszakérdeznek – Radnóczy? –, megértettem, hogy családnevem nem szerepel a származástanokban. Nem így a nagykallói Kállayaké, akiknek őst, Ubult, 1214-ből oklevél tanúsítja, s a genealógia visszamegy a Balog-Semjén nemzetségre. Ady Endre – aki egy korai versében az akkor még befogadó nacionalizmus jegyében hív meg mindenkit, s elfogad testvéréül, „Kit magyarrá tett értelem, / Parancs, sors, szándék, alkalom” – hasonló ősiség-tudat göggyével beszél ugyanakkor a „grófokról” mint „tavalyi cselédekről”. A Kállayak köznemesek maradtak, de leszármazási rendjük akárhány arisztokratánál hosszabb volt.

Kállay Kristóf az ebből származó öntudat anakronisztikus, de rokonszenves képviselője volt. Soha nem hivatkozott armálisával, de tudottnak tekintette. Egész magatartásában volt valami non-chalance, fesztelenség, nemtörődomség, késő öregkorában is megőrzött fiús, régimódi lazaság, ahogyan a dzsentrit képzel az ember a múlt század harmincas éveiből, és látja is a korabeli magyar filmekben. Saját fiai magázása, de a fia barátjával való azonnali tegeződés, hiszen érettségizett ember. Bókolás és kézcsók a nőknek. Kora tavasztól késő őszig csokornyakkendő viselése (ezekből csokornyakkendő koromban sokat kaptam tőle ajándékba). Nosztalgia ama életforma iránt. Ezért járt szívesen egy baráti angliai kastélyba. Vadászott, s szívmengetőnek találta, hogy – amiképpen bizonyára valaha a

kállósejnéni kastélyban – a lakáj gurigába sodorva készítette elő felhúzásra a hosszú zoknit, valamint föllapozta és kissé összegyúrta a reggeli lapot, hogy ne legyen ropogós.

1946-ban német fogságból szabaduló apját követve (akinek miniszterelnök korában a személyi titkára volt) családjával Olaszországba emigrált. A FAO-ban, az ENSZ Élelmezésügyi és Mezőgazdasági Szervezetében dolgozott, és 1978-tól 1997-ig követ volt. Ekkor azonban hazaköltözött Magyarországra, mondván, hogy ha az „itt élned, halnod kell”-ből az elsőt nem is tudta teljesíteni, a másodikra van esélye. De még hosszú egészséges évek álltak előtte, s ez idő alatt megalapította a nyíregyházi Kállay-gyűjteményt, s budapesti itthona mellett sok időt töltött szabolcsi otthonában.

Egy alkalommal – talán még nem repatriált – angliai vadászatról jött Budapestre, és én hoztam be akkor is a repülőtérről. A beszélgetést igen stílusos mondatokkal indítottam, amellyel nagyon meg voltam elégedve. – Mire mentél, Kristóf bátyám? – kérdeztem. – Rókára – volt a válasz. S ekkor hatalmas bakot lőttem. Megkérdeztem ugyanis, hogy hányat lőtt le. Eszembe jutott volna Tony Richardson csodálatos filmjének, a *Tom Jones*nak a vadászata a kutyafalkával. Kis döbbent hallgatás után következett a válasz: – De kérlek! A rókát hajtják, nem lövik!

Kardos István, a Magvető Könyvkiadó igazgatójának fia mulatságot rendezett egyszer apja lakásán annak távollétében. Filozófiatörténettel bibelődött, Malebranchesal akart foglalkozni, de boldogtalan ember volt, aki hamarosan – apja fegyverével – öngyilkos lett. Barátaim barátja, nekem afféle távoli cimborám. Egyetlen komoly beszélgetésünkre emlékszem, amikor megkérdeztem tőle, mitől van ekkora hatalma az apjának. – Orosz ügynök – hangzott a lakonikus válasz.

Az este során betévedtem a fürdőszobába, ahol néhány ujjnyira nyitva volt a szekrény, és megpillantottam igazgatóm ezredesi egyenruháját. Jó ötletnek tűnt, hogy lerángassam magamról a ruhámat és beöltözzem, majd vígan bemasírozzak a szobába. Ám nagyon rossz ötletnek bizonyult: Pista vörös arcú fiú volt, és sem azelőtt, sem azután nem láttam vért így kimenni egy arcból. Nem tudom, milyen emlékeket ébresztettem, apját akkor már több mint egy évtizede nem láthatta egyenruhában, de olyan súlyosakat, hogy zavartan és szabadkozva kihátráltam, s az estének is hamarosan vége szakadt.

Az igazgató különös férfiú volt. Csámpás, kacsázó járása, egykori jampec-divatot idéző öltözködése vérbeli civilt sejtetett, de zsarnokoskodásra, önkényre,

önbíráskodásra hajló kalandortermészete háttérében ott volt a fegyveres férfi ideálja. Újságíróként kezdte a Horthy-korszakban, részt vett a kommunista mozgalomban, többször letartóztatták. A felszabadulás után az elhárítás embere lett, Pálffy György az ÁVO-val rivalizáló katonapolitikai főosztályán, majd mentora, Pálffy bukása és a „katpol” megszüntetése után automatikusan átkerült az ÁVH-hoz, de hamarosan eltávolították, s később letartóztatták. Amikor megkapta hét és fél éves börtönbüntetését – mesélte nekem igazgatói szobájában –, rabtársai azt mondták neki, hogy valamit elkövesztett, ha ilyen keveset kapott.

Lukács György ajánlásával kerültem az egyetem után a Magvetőhöz, abból a célból, hogy az induló Lukács-összkiadást szerkesszem. Kardos barátilag fogadott, mindjárt első munkának a Németh László-kiadás egyik új kötetének szupercenzúrázását bízta rám, azaz megbízott azzal, hogy a „lektorálás” alatt álló kötetben bíráljam el az egyik lektor – az akkoriban igen félénk, a rendszerváltás után radikális jobboldali nekibuzdulásokban fölbátorodó Szalay Károly – óvatoskodó, (fől)-jelentgető, felsőbb elbírálást kérő, de szerencsére ceruzával írott megjegyzéseit.

Tudtam a dolgom, óriás Hardtmuth-törlőgumit vásároltam, s végigradíroztam a vastag kéziratot. Kardos nem követte szorosan a szerkesztőségi munkát, kivéve, ha valahol harci helyzetet orrontott, így ennek a kötetnek nem esett bántódása. Szobája nyitva állt előttem (rossz megfigyelő lévén csak hónapok múltán jöttem rá, hogy ez milyen privilégium), s mesélt az életéről.

A sors iróniájának tartotta, hogy rehabilitálása után – mint utolsó érvényesnek tekintett munkahelyre – az ÁVH-hoz került, és ott érte 1956. Arról, hogy

fegyverrel „védte a néphatalmat az ellenforradalmároktól”, nekem nem beszélt, mint ahogy arról sem, hogy ’56 után katonai hírszerzőként lett ezredes. Révész Géza honvédelmi miniszter embere volt, aki viszont közvetlenül képviselte a szovjet érdekeket, és közvetítette az utasításokat – egészen 1960-ig, amikor fölmentették, és moszkvai nagykövet lett. Kádár a konszolidáció egyik eredményeképpen megfordította az irányt: eddig Révésszel üzentek neki, most ő üzent vele, Kardost pedig átirányították a kultúra területére. Hogy olvastam-e már akkor a *Kopjások*at, ezt a gyalázatos, ’56-ot nagy összeesküvés-elméletben leleplező ponyvaregényt, amelyet egykori belügyi alantasával, Berkesi Andrással írt, nem emlékszem. De Berkesi sűrűn bejárt a Magvetőbe, én is ismertem. S jóval később, már kirúgásom után beszéltem először olyan emberrel – a kispap orvos Hám Tiborral, történetesen az arlingtoni katonai temető egy napsütötte padján –, akit még a katonapolitikai osztályon Kardos saját kezűleg vert.

Akkoriban nem az egyetlen kiadóigazgató volt, akinek történeteiből a húszas évei első felében járó fiatalembert megcsaphatta a történelem levegője. A Vörösmarty téri kultúrközpontban (a nép nyelvén az Elizélt palotában) egy emelettel följebb a Corvina korábbi igazgatója, akkor a könyves egyesület főnöke, Tömpe András még érdekesebb történeteket mesélhetett volna. A Szépirodalmi igazgatója, maga is író, Illés Endre, élő irodalomtörténet lehetett. De mindenkinek más volt a helye a bonyolult hierarchiában, amelyet egyáltalában nem definiált az adott beosztás. Tömpe magasról zuhant, s nagyúr maradt, egészen addig, amíg valami intrika annyira meg nem alázta, hogy a házban – emlékezetem szerint én is benn voltam akkor – agyonlőtte

magát. Illés Endrének nagy hatalma volt az írók előtt, de semmi a politikában; magánszorgalmú gyávaságán és komizásán túl is összehasonlíthatatlanul kevesebbet engedhetett meg magának, mint Kardos. Siklós Margit, a Gondolat Könyvkiadó igazgatója, akihez a Magvető után kerültem, rendes ember volt, megbízható bürokrata, aki karrierje csúcsára ért az igazgatósággal, s nemigen hiszem, hogy bármely valamennyire is lényeges kérdésben – így az én fölvételem, vagy későbbi elbocsátásom ügyében is – önállóan mert volna dönteni.

Kardos, ha nem tévedek, a váltott fronton azonos szinten maradt, s valamilyen okból – talán abból, amit fia vélt tudni, talán abból, hogy szolidáris börtöntársa volt Aczél Györgynek, talán egyszerűen azért, mert volt hozzá fantáziája – erős, befolyásos pozíciót faragott az igazgatóságból, és sok autonómiát vont magához. Packázhatott Király Istvánnal is, mint Király naplójában olvasható. Elképzelhetetlen volt, hogy – mint a Szépirodalminál, ahol ideológiai kérdésekben külső főcenzor működött Pándi Pál személyében – a végső döntést kiadja a kezéből. Műveltsége, minőségérzéke nem volt, de brahista volt, s ezért jelenhettek meg nála Konrád György első regényei, Tandori Dezső könyve, az *Egy talált tárgy megtisztítása*, és más művek, amelyeket elutasított a Szépirodalmi. (Igaz, a *Sorsatlanság* sorsa viszont fordított volt.) Mindenféle lehetőségek nyíltak meg kiadójában a hatvanas évek végén, az *Elvek és utak* című csikos szegélyű sorozatban a Lukács-tanítványok könyveit készítették elő, Mészöly Miklóssal (és Lukácsy Sándorral) tervezte a magyar irodalmi ritkaságok nagyszabású sorozatát, fiatal embereket vett föl, Zsámboki Marit, Fekete Évát,

Könczöl Csabát, Kenedi Jánost és engem, hogy aztán a fiúkat szép sorban ki is rúgja, Fehér Ferenc kötetét már kiszedve zúzassa be, s Mészöly tervét másokkal valósíttassa meg. Mindez bizonyára egy nagyobb történet része is volt, a '68 utáni kármentésé és kulturális kompenzációé, amivel Aczél próbálkozott, mint ahogy ennek az elképzelésnek a bukása is hozzájárult ahhoz, hogy a kiadó politikája egy időre megmerevedett. De az egész ízet, stílusát Kardos adta, s lépései egy részét – úgy hiszem – Aczéllal sem koordinálta.

A mi viszonyunk nem ideológiai kérdéseken romlott meg, hanem narcisztikus sérelmen. Azon, hogy Kenedi Jancsit megpróbáltam megvédeni, s amikor nem sikerült, keresetlen szavakkal mondtam el véleményemet eljárásáról. Ajtaja azonnal bezárult, ettől kezdve csak levélben érintkeztünk; emlékszem, amikor Csörsz István *Sírig tartsd a pofád* című könyvét szerkesztettem, egy ingerült levélváltásunk során a könyv címét ajánlotta figyelmembe. Ekkoriban találta valakinek azt mondani, hogy vegyék tudomásul, a kiadót nem a Radnóti Sándor utcában szerkesztik. (Heller Ágnes és Fehér Ferenc a Radnóti Miklós utcában lakott.) Hamarosan felmondott nekem, de bosszúálló karaktere túllőtt a célon: nem átszervezésre hivatkozott, amivel simán kirúghatott volna, hanem munkám ellen emelt minőségi kifogásokat, amelyeket könnyű volt cáfolni a munkaügyi bíróság előtt, ahová nem áttallottam fordulni, s az vissza is helyezett állásomba. Minigőzelem volt ez; elég ritka 1973-ban. Ekkor került sor utolsó beszélgetésünkre. – Ezzel csak pénzt nyertél – mondta mély megvetéssel. – Elég az nekem – mondtam szerényen. Valóban, munkát nem adott, s néhány hónap múlva – most már átszervezésre hivatkozva – simán felmondott.

Amikor jó néhány évvel később egy óvatlan szerkesztő bevette tanulmányomat egy Kovács András filmjeiről szóló kötetbe, későn értesült erről, mert – mint mondtam – a kiadói aprómunkával nemigen törődött. Magvetős barátaim azt mesélték, hogy amikor mégis tudomást szerzett az egóját ért roppant bánatokról, elrendelte a kész könyv bezúzását, de – haj – elkésett: a példányok már a boltokban voltak.

Élvezte a meccseket, szeretett emelni és sújtani. Aljasságok sem álltak távol tőle: Haraszti Miklós *Darabjára* egyenesen a kiadótól került a belügyi szervekhez, és a bírósági tárgyaláson – az utolsó íróperben – a vád egyik „bizonyítéka” volt a készséges Szalay Károlynak diktált lektori jelentés minősítése Haraszti szélsőséges rendszerellenességéről. Rontott vagy javított, de nem henyélt: a nyolcvanas években Esterháznak olyan kiadáspolitikai háttérrel biztosított, amely a Szépirodalmi miben elképzelhetetlen lett volna.

Volt, akinek imponált a „fegyveres férfi”, aki polgári állását harcálláspontnak tekintette, jó vagy rossz döntéseit önkényesen hozta meg, s igyekezett saját körében teljhatalommal élni. Két legfőbb rajongója, leghálásabb szerzője egykor együtt koptatta a színiakadémia iskolapadját; más-más irányban, de a maga módján mindkettő őszinte ellenfele volt a szabadságnak és a demokráciának. Csurka István és Moldova György.

KERESZTES JÓZSEFNÉ

1956 őszén lettünk ötödikesek. Szaktanáraink voltak és osztályfőnökünk, Marica néni, szép, fiatal aszszony. A Szemere utcai iskola annalesei talán még őrzik a teljes nevét. Október 23-án délutánosok voltunk, osztálytermünk ablaka az Alkotmány utcára szolgált. Tömegek áradtak a Kossuth térre, s a zárt ablakokat rengette, hogy „Vesz-szen Ge-rő, vesz-szen Ge-ről”. Oroszóránk volt, s orosztanárunk Keresztes Kati néni. Óra közben bejött Marica néni, hihetetlenül boldogan és lelkesen magyarázott valamit Kati néninek, aki – a maga harmincnégy évével egy évtizeddel idősebb lehetett osztályfőnökünknel – jóval óvatosabban és tartózkodóbban válaszolt. Ezt a némajátékot hatvankét évvel később is pontosan le tudom játszani a fejemben.

Amikor '57-ben újrakezdődött a tanítás (vagy már decemberben?), Kati néni lett az osztályfőnökünk, Marica néni disszidált. Attól kezdve a magyart is ő tanította. Jó tanár volt, jó osztályfőnök, humora volt, ami sok komisszágunkon átsegítette. S mivel nagyon közel laktam hozzá, a kapcsolat szinte egész életünkben megmaradt; összefutottunk a sarkon, mikor gimnazista voltam, mikor egyetemista, majd később is, mindig, s olyankor beszámoltam életem fordulatairól.

Ám minden emlék közül ez az '56-os maradt a legélesebb. S különös, hogy megfejtését csak hat évtizeddel később találtam meg. Kati néninek titka volt, amit rejtetett. Közelebbi emberei biztosan tudták, de az osztály nem, anyám, apám se, akik jó viszonyban voltak vele. De 2017 végén, nem sokkal Kati néni halála előtt Falvai Márta tanárnő elküldte azt a verset, amelyben Kati néni megírta kilencvenöt évének summáját, s meg is jelent egy kerületi lapban.

Volt egy első házassága, amely két hétig tartott. Férjét ezután elhurcolták az oroszok a Gulagra. Tíz évig várta. Ez a tíz év 1955-ben járt le. Akkor jöttek haza az utolsó foglyok, akik túléltek. Apám évfolyamtársa, Nussbaum doktor, a későbbi körzeti orvos is akkor jött meg, s költözött be – milyen érdekes a sors – éppen a Markó utca 7.-be, ahol Kati néni lakott. Ki tudja, talán az ő megérkezése vagy hírei vették el Kati néni utolsó reményét.

Hogyne lett volna hát szkeptikus 1956-ban...

„Mindig volt egy titkos életem, s mindig az volt az igazi.” Kertész Imre naplói, önértelmező szövegei mindig őszinték. Ez nem föltétlenül dicséret; többször is írtam már arról, hogy az őszinteséget nem tekintem önmagában erénynek, s nem gondolom, hogy az őszinteség az ellentéte. Létezik pozitív őszinteség, amelynek erénye a bátorság, s létezik negatív is, amelynek bűne lehet a tapintatlanság, a fegyelmetlenség, az önfelmentés, a komisszág és sok minden más. Ám ha Kertész leír egy olyan mondatot, mint a fenti, méghozzá egyik utolsó könyvének (*A végső kocsmának*) utolsó mondataként, akkor nem kételkedhetünk jelentőségében. Ám ez az őszinte állítás majdhogynem a híres paradoxonra emlékeztet, amikor a krétai Epimenidész azt állította, hogy minden krétai hazudik.

Kertész ugyanis az életben igen távol állt az őszinteségtől: Inkognitóban élt, kilétét titokban tartotta, álarcot viselt (amelyet én neveletlenül – már nem tudom, hogy saját kútfőből, vagy valakitől átvéve – pincérmosolynak neveztem). Marinella D'Alessandro sokszor emlegeti, s a Nobel-díj alkalmából talán meg is írta egy olasz újságban, hogy amikor férjével, Tordai Zádorral hosszú éveken keresztül minden szeptemberben egy asztalnál ültek Szigligeten Kertésszel (gyanítom is,

hogy annak a filozófusnak a mintája, akivel a *Kaddis a meg nem született gyermekért* hőse az őszi kertben sétál, Zádor lehetett), akkor sejtelve sem volt Kertész kilétéről, mert ő soha nem ejtett szót saját irodalmi tevékenységéről. Ők ketten – Imre és Marinella – voltak a fordítók.

Tudjuk az inkognitó okát, hiszen felejtethetetlenül megírta a *Sorstalanság* végén. A jóindulatú emberek is mint valami balesetet akarták kitöröltetni az emlékezetéből alapvető sérelmét, élete tartalmát. Ez volna a holokauszttagadás jóakarató, naiv formája.

Az én családomat elkerülte a holokauszt. Kis család volt, de senki sem pusztult el. Apám munkaszolgálatos volt, s ugyan beteretelték egy pályaudvarra, de megjelent Raoul Wallenberg (a jelenetet Somlyó György írta meg *Rámpa* című regényében, s amióta olvastam, én is csak úgy tudom elképzelni), és menlevelesek kérészt. Apámnak nem volt menlevele, de volt egy elem-lámpája, azzal világított Wallenbergnek, s mondta, hogy neki is van, csak otthon maradt. Így aztán Wallenberg kimentette (apám pedig ereklüként őrizte az elem-lámpát). Óváry György jogász, apám legjobb barátja, megjárta Auschwitzot, de magas termete miatt kenyérszállító és elosztó lett, s ez nagy privilégium volt. Nem éhezett, tudott ennek-annak segíteni, s egy Tomi nevű Kertész-korú kamasznak a hóna alá nyúlt, haza-segítette. Az ötvenes években Tomi is mindig nálunk karácsonyozott Gyuri bácsi családjával együtt. Nem örököltém át a traumát, noha szüleim semmit nem hallgattak el előlem. Voltaképpen „a horogkereszt rémtetteivel” csak Lord Edward Russell e címen magyarul megjelent könyvében ismerkedtem meg kilencéves koromban. A szöveg és a képek rettenetes eseményeket

idéztek fel, de akkori szememmel nem rettenetesebbeket, mint *Az Est hármaskönyvében* látott kettős thai-földi fénykép, amelyen az első képen az ülő fogoly felett megvillan a hóhér kardja, és a második képen a feje már az ölébe hullt. Vagyis mind ez, mind az nagyon távol állt gyermeki világotól, s később mintegy szellemileg kellett utánélnem és utánéreznem.

Ez azonban Kertésznek nem lehetett elég. Aki nem élte át, vagy transzgenerációsan nem traumatizálta (mint a *Kaddis* feleség-alakja), nem értheti. Nádas Péter egyszer megkérdezte Kertésztől, hogy írhat-e valaki a holokausztról, aki nem volt maga is tanúja, s olyan gyorsan jött a válasz – Miért ne írhatna? –, hogy megértette belőle az ellenkezőjét.*

Nem emlékszem már, hogy hol és miképpen ismerkedtünk meg. Az biztos, hogy már olvastam a *Sorstalanságot*, amelynek első kiadására nem figyeltem föl. Azóta is egyik példám a kritika lehetséges hasznára, hogy Spiró György szenvedélyes írása az *ÉS*-ben keltette fel az érdeklődésemet.

* E szöveg megírása óta már nem csak Nádas intuíciója áll ebben a kérdésben a rendelkezésünkre. A *Sinn und Form* című német irodalmi folyóirat 2019/1. füzeté (Januar/Februar) ugyanis publikálta Kertész mind- eddig ismeretlen, és rendkívül érdekes 1959–62 közötti naplójegyzeteit a készülő *Sorstalanságról*, amelyben azt írja (furcsa ezt visszafordítani németről): „Értelmiségiek lépnek föl, olyan fejek, hogy ha valamit olvasok tőlük, elvörösödöm, akikkel soha föl nem vehetem a versenyt – olyanokra gondolok, mint Camus, Sartre, az eszelős Beckett, Anouilh »Médeája«, Dürrenmatt »A balesete«, Huxley, és így tovább –, de akiknél mégis minden komoly tehetség ellenére hiányzik valami: az autenticitás, amely a művet igazán naggyá teheti. Autenticitás csak ott van, ahol poézis van, és poézis csak ott van, ahol saját élmény van...” Ugyanez a szöveg megrendítő üzenetet juttatott el hozzám, amennyiben összecseng a *Sorstalanságról* adott értelmezésemmel. Kertész ugyanis 1960. március 21-i bejegyzésében arról ír, hogy tervezett regénye belső formája szerint *nevelődési regény*.

Egyszer csak a Gerbeaud-ban ültünk ketten, s Imre Jorge Semprúnt ostromozta. Semprún valaha – *A nagy utazást és Az ájulást*, valamint Fehér Ferenc e regényekről szóló kritikáit olvasva – nagyon fontos volt nekem, de következő regényének, a *Ramón Mercader második halálának* „grandezájáról” kiábrándultan írtam éppen akkoriban. Mindenesetre világos volt, hogy Semprún Imrének mindenben az ellenkezője. Kommunista ellenálló volt; nem születése, hanem többé-kevésbé saját tettei következtében került koncentrációs táborba, ahol nem akart „zsidó halált halni”, és ott is ellenállt. Íróként, egy nagy irodalmi nyelv írójaként, világsikert aratott első – Kertészhez hasonlóan harmincas évei második felében, negyvenes évei elején írott – regényével, a világ nagyjai közt egyenrangúként forglódott, miniszter lett az alkotmányos monarchia kormányában. Mindez Imre világképe, őstapasztalata szerint merő botrány. Igaz, Semprún hat évvel idősebb volt, fiatal férfiként került gyűjtőtáborba, Kertész története pedig – nem utolsósorban ez a *Sorstalanság* titka – egy kiskamasz nevelődési regénye, szocializálódása a koncentrációs lágerhez. Számára Semprún a kommunista élethazugságot jelenthette, Bruno Apitz buchenwaldi regényét, a *Farkasok közt védtelent*, vagy akár Betlen Oszkár *Élet a halál földjén* című auschwitz-i memoárját, amelyben olvasunk kommunista ellenállásról, de a zsidó szó – emlékezetem szerint – nem szerepel. Ma már tudjuk, hogy Buchenwaldban, ahol sok politikai fogoly volt, s a kommunisták voltak a legjobban megszervezve – ők lettek a kápók –, valóban volt ellenállás, amelynek súlyos erkölcsi dilemmáját Sonia Combe francia történész erről szóló könyvének címe is kifejezi: *Une vie contre une autre. Échange de victime*

et modalités de survie dans le camp de Buchenwald (Egy életet egy másikért. Áldozatok kicserélése és túlélési lehetőségek a buchenwaldi táborban).

Ez volt kevés beszélgetésünk egyike, amelyben megjelent valami az életben, és nem az irodalomban Imre igazi, titkos életéből, amelynek magányába be volt zárva. Máskülönb: harsány nevetések, vicceselés, kedélyes inkognitó. A paradoxont fokozta, hogy egész kultúrája német kultúra volt, német irodalom, zene és filozófia, a magyaron kívül a német nyelvet ismerte, legfőbb (esszéírói) mintája Thomas Mann volt. Erről írtam *Kaddis*-kritikámban, Thomas Mann nevezetes esszéjének címét – *Lübeck mint szellemi életforma* – parafrázálva *Auschwitz mint szellemi életforma* címmel, s ebben írtam meg 1991-ben először, hogy a *Sors-talanság* nevelődési regény, Bildungsroman.

Valamikor a kilencvenes évek elején Sándor András, a Washingtonban élő germanista és költő hazatérésének tiszteletére nagy vendégség volt nálunk, ahová Imre is meg volt híva. Ott volt Sass Magdi, kedves amerikai barátnőm is, aki akkoriban Illinois állam kereskedelmi képviselőjét vezette Budapesten. Az este folyamán megismerkedtek és beszélgetésbe elegyedtek, s néhány hónap múlva Svájcból kaptam egy üdvözlő képeslapot – egy század eleji karikatúra volt: „Der Kritiker” – tőlük: Albina halála után Magdi lett Imre második felesége.

Magdi szeretetre méltó asszony volt, az a típus, aki mindig a hozzá tartozó férfi véleményét hangoztatja. Chicagói otthona vendégszeretően fogadott minden magyart, világnézetre majdhogynem tekintet nélkül, ami néha furcsa keveredéseket hozott létre. Emlékszem egy alkalomra, amikor Déry Tibor jelentőségét

méltattam nála, és egy másik vendég azt mondta nekem, hogy érti, hogy Déryt nagy írónak tartom, de miért nevezem magyar írónak. Szárazon, és eléggé emelt hangon azt válaszoltam, hogy azért, mert magyarul ír, s hogy a magyar zsidó is magyar. Furcsa fénytörést kap ez a jelentéktelen történet, ha meggondoljuk, hogy Kertész saját maga (is) tett jelentékeny erőfeszítéseket, hogy ne tekintsék őt magyar írónak.

De ez – Kertész remek kifejezésével – a „szerencse-katasztrófa” utáni időszak. 2002-es Nobel-díja híre az Esztétika Tanszéken ért, s Balassa Péterrel együtt euforikus lelkesültség fogott el bennünket. Felhívtuk Berlinben, ahol éppen ösztöndíja volt, és mindenféle boldog számárságokat kiabáltunk bele a telefonba. Én például azt, hogy ki gondolhatta volna, amikor egy másik ösztöndíja alkalmából (Wittgensteint fordított) a bécsi Landtmann kávéház teraszán sütkéreztünk Csáki Judittal hármasban a januári napsütésben.

Délután *Holmi*-szerkesztőségi ülés volt. Ott más volt a hangulat. Pontosabban Réz Pál elképedt volt, és dühös. Noha ezt-azt becsült Kertésztől, de mégis csak közös ifjúságuk körüli linkje lebegett a szeme előtt, s panteonjában annyi név állt előtte a magyar literatúrából, aki mind nem lett Nobel-díjas, hogy valamiképp botránynak tekintette az eseményt. Igaz, bár ez Réz véleményét nem befolyásolta, konfliktusa is volt Kertésszel. A *Holmi* címoldalán, a valódi szerkesztők mellett föl voltak sorolva a „szerkesztőbizottság” tagjai – ez, mint sok más lapnál, szimbolikus, *hommage*, afféle üdvözlés és hódolat: a folyóirat irányvonalának illusztrálása nevekkal. A listán kezdeményezésemre Kertész is szerepelt, egészen 1997 decemberéig, amikor lemondott, mert Réz szokásos hányaveti modorában megsértette.

Amikor Kertész valami színházi előadás szünetében jelezte neki, hogy kéziratot ad, Réz azt találta mondani, hogy reméli, nem valami újabb unalmas esszét, hanem olyan novellát, mint *Az angol lobogó*. Akkor Fodor Géza és én kiengeszteltük, de néhány hónap múlva újra eszébe juthatott a sértés, mert újra lemondott, még hozzá olyan modorú levélben, ami után már nem volt kedvünk az újabb békéltetéshez.

Nemzetközi sikerének növekedésével Kertész inkognitójának új formája a nagyképűség lett, és a kritizálhatatlanság. Ez a fordulat az embernek eszébe juttatta az ő szavait a sikertelenség szégyenéről és a siker szégyenéről. Rettenetes sérelem határozta meg az életét, s most sértődékeny is lett, pontosabban sértődékenységet immár nem rejtette inkognitója alá. A Nobel-díj pedig – mint sok lottómilliomosnak a nyeremény – valóban katasztrófának bizonyult. Hosszú ideje tartó írói válság közepette érte, s mindenáron igazolni akarta valami újabb szépprózai művel, de sajnos a *Felszámolás* katasztrófálisan sikerült. Valószínűleg sújtotta a tudat, hogy első regényét soha nem tudta felülmúlni, görcs és kétely kínozza. A naplókban és feljegyzésekben – amelyekből válogatott és erősen megszerkesztett kötetek 2011-től jelentek meg – holokauszt-bohócnak nevezte magát. Hazája iránti – nem jogtalan – haragja egyre abszurdabb formákat öltött, s végül, igaz, már betegesen és megtörve a hatalom hízelgő törleszkedésének sem tudott ellenállni.

2003 őszén befejezve a *Felszámolást* csüggedten gondoltam arra, hogy nem bízhatom másra, erről nekem kell kritikát írnom, amit meg is írtam, azt hiszem, tisztelettudóan, de határozottan.

Tizenegy év múlva arra gondoltam, hogy írok *A végső kocsmáról*. Szorgalmasan jegyzeteltem, egészen a 249. oldalig. Ott ezt olvastam: „Radnóti »elvető« kritikája a *Holminak* nevezett agresszív bulvárlapban. De miért is szeretné szegény a könyvet, ha egyszer a könyv az őféle emberek csődjéről szól. Én már különben régen megértettem, hogy miért örvendenek akkor ellenszenvnek világszerte a liberális zsidók. Ez a bizonyos zsidó liberalizmus nem egyéb frusztrációnál (legalábbis Kelet-Európában), öntagadásnál, dogmatizmusnál (gyakran kommunizmusnál), gyávaságnál és – tulajdonképpen – igenis, nemzetrontásnál – bár ha én ezt mondom, mást jelent, mint amikor nyilasok mondják.” Látszik, a nemzetrontásnál Imre is meghökken, hogy őszinte indulatában mi iramodott ki a tolla alól. Nem írhattam a könyvről, de fenntartom, amit egy 2009-es interjúja kapcsán írtam róla: Egy nemzeti kultúrának el kell tudnia viselnie, sőt, méltányolni kell tudnia azokat a nagy alakjait is, akik megvetéssel vagy semmibevevéssel fordulnak szembe vele. A Swifteket, Lichtenbergeket, Thomas Bernhardokat. Érettségének tesztje ez. „Wenn ich dich lieb habe, was geht's dich an?“, „ha szeretlek, mi közöd hozzá?“, hangzik egy híres Goethe-idézet. Csak egy kis megjegyzést arról, hogy ez a sérelmi politika milyen fájdalmasan, milyen eltéveszthetetlenül, milyen jellegzetesen – magyar.

1968. augusztus 22-én reggel üzenetet dobtam be Király István professzorom levélládájába, hogy folyamatban lévő pártfelvételem, amelynek ő volt az ajánlója, immár nem aktuális. A testvéri tankok csehszlovákiai beavatkozása engem nagy tévedéstől mentett meg, attól, hogy a kritikai értelmiséginek a kommunista párton belül kell érvényesíteni véleményét. Kora ősszel Király meghívott a lakására – kétszázötven méterre volt az enyémtől, egyik része a Dunára, a másik a Parlamentre nézett –, s ott lelkész apja szatmári szilvapálinkájának mértéktelen fogyasztása közben vitalkoztunk. Huszonkét éves voltam, ő negyvenhét. Nem egyeztünk, a vita egyre hevesebb lett (igazság szerint ordítoztunk egymással), s egyszer csak felugrott és rámutatott a menyegyzet egy pontjára, ahol golyó ütötte lyuk volt látható, amelyet ő soha nem fog eltüntetni, mondta, hogy mindig emlékeztesse az ellenforradalomra. Eszembe jutott az anekdota, hogy mielőtt 1963-ban közölte volna Déry Tibor *Philemon és Baucis* című novelláját a *Kortárs*-ban, történeti és helyrajzi kutatásokat végzett, hogy fölkészülve valamely perzekúcióra, bizonyítani tudja: az öreg házaspárt nem az oroszok, hanem az ellenforradalmárok golyója ölte meg. Vajon most honnan tudja, hogy nem a Földművelésügyi Minisztérium tetejéről a

fegyvertelen tömegbe lövő katonák egyik lövedéke kalandozott idáig?

Király István magával ragadó tanár és hisztérikus ember volt, hajlamos a vértolulásra. Ma is látom vérvörös ábrázatát, amikor begipszelt lábával el kellett túrnie, hogy két kollárés, azaz papi körgallért viselő diáktársunk segítse át az utcán. S éppígy vérbe borult, amikor egy szemináriumán tapintatlanul megsemmisítő kritikát gyakoroltam Galambos Lajos regényéről az író jelenlétében. Mindazonáltal az én időmben szabadon lehetett vele vitázni.

Rendkívüli dokumentumértékű naplójából, amely 1956-tól haláláig, 1989-ig fennmaradt, három év hiányzik, s ezért nagy sajnálatomra nem ismerhetem meg konfliktusunkat az ő nézőpontjából. Imitt-amott föltűnök benne, már mint ellenség, akiről „leszakadt” az, akivel neki beszélőnivalója van, vagy aki lebeszél valakit arról, hogy hozzá írja a szakdolgozatát, vagy mindenféle tiltakozó petíciók az ő szempontjából fontos aláíróinak egyikeként. 1978. január 24-én leírja, hogy Tóth Dezső (művelődési miniszterhelyettes) az egyetemen beszédet tart, s megállapítja, hogy „A mi területünk és napjaink fő kérdése az, amit én »elontologizálásnak« nevezek. Tóth Dezső más néven emlegeti. Legfőbb reprezentánsai – mint mondja – Radnóti és Könczöl.”

Nemcsak az olvasónak, hanem saját magamnak is nehéz volna megmagyarázni, mit is jelent ez. És így vagyok sokkal jelentősebb tárgyakkal is. A tétek, amelyek Király számára élet-halál kérdések voltak, a semmibe foszlottak, s ezt élete végén maga is látta már. Kontinuitás–diszkontinuitás: ez azt jelentette, hogy a sztálinizmus „hibái” mennyit nyomnak a latban.

A mindennapok forradalmisága: ez lelkesítő célok kínálatát kereste a diktatúra körülményei között. Az individualizmus – kedvenc szavával – „tévesztett” magatartásával azokat vádolta, akik szabadságot és emberi jogokat akartak. Ha a *Mozgó Világban* (1984-ben!) cikk jelenik meg a halálbüntetés ellen, akkor ez „1958-at kérdőjelezi meg”. Mi a „fő veszély” (a bolsevizmus szótárából jól ismert kifejezés)? Vajon a nacionalizmus és a konzervativizmus, a műveletlen keleti marxizmus, vagy – mint Király gondolja – „a technokrata dezideologizáló, s az újbalos utópista gondolat”, melynek ellen-szere, hogy „Erősebbé kell tenni a határzárt a pro-western gondolatokkal szemben”?

Király – bár ez művelt és szenvedélyes egyetemi óráiból nem világlott ki egyértelműen – nacionálbolsevik volt, s ebben a szóösszetételben mindkét tagnak egyforma jelentősége van. Ezért húzott a narodnyikokhoz, akik közül azok, akik a nacionálbolsevik Rákosi-kurzus széles körű mobilitásának kedvezményezettjeiként váltak értelmiségiekké, alighanem őszintén azonosultak is ezzel a kurzussal, de '56 sokkja után Kádárral és Aczél Györggyel már csak őszintétlenül. Király viszont őrizte a kontinuitást, amelybe a nacionalizmus mellett beletartozott a védhatalmi nacionalizmus is – a Szovjetunió iránt. S így lett 1958 és 1970 között Pándi Pállal, Szabolcsi Miklóssal együtt a korai Kádár-korszak vezető közéleti értelmiségije, egyike azoknak a főtanácsadóknak, akikre Aczél György hallgatott, akiket dolgoztatott, és akiket kijátszott egymás ellen.

Nem csoda, hogy megítélése vegyes volt. Sokan szimpla karrieristának tartották, s újra meg újra felhozták ellene ifjúkori radikális jobboldali szimpátiáit. Nyilvánosan egyik fölfedezettje, Moldova György volt

az, aki 1968-as *Malom a pokolban* című regényének Noszter Németh nevű figurájában mérgezett tollal örökítette meg. Moldova rossz regényeinek alakjai mindig a lelki sivárság változatait mutatják be. Ettől szinte teljesen függetlenül azonban a regény egyik beszélgetésében íróhoz méltó, találó megfigyelést tett Királyról. Arról van szó, hogy vajon hisz-e abban, amit csinál. „Igen, hisz benne. Noszter Németh a lelke mélyén szentimentális, képtelen olyan dolgokat végrehajtani, melyeket előbb érzelmileg nem fogadtat el magával.” S hozzáteszi: „Igaz viszont, hogy bizonyos idő alatt bármire rá tudja beszélni magát.”

Az érzelmi interiorizáció állandó igénye valóban Király legfőbb jellemvonása volt. Sok mindenre rá tudta venni magát, ha összefüggésbe tudta hozni a hitével. Hitét pedig állandóan meg kellett erősítenie. Naplója tulajdonképpen ennek az öncsalásra és élethazugságra kényszerítő „dosztojevszkiji” lelki alkatnak a különös dokumentuma, amelyből az egyetemen csak a hisztéria, a minőségérzék és az abból gyakran következő minőség volt látható. Király ugyanis nem volt akárki, ezért nem lehetett leírni, amikor már elveszítette jelentős politikai befolyását. Problematikus, de megkerülhetetlen Ady-monográfia fűződik egyebek mellett a nevéhez.

Jellegetes típusa volt a politikus és a közéleti értelmiségi Kádár-kori összekeveredésének. Végtelenül nyomorúságos volt ez a hatalomközeli állapot, állandó hatalmi machinációkba bonyolódva, hol erősödve, hol gyöngülve a befolyásban. Azok az izgatottan pertraktált pletykák, hogy ki bukik, kiből mi lesz! Azok a kínos, hosszú mérlegelések, hogy most Aczél lakája-e ő, vagy a barátja, ami hosszú éveken keresztül szinte fő motívuma a naplónak!

Pár évvel ezelőtt megjelent Ortutay Gyula (egy másik befolyásos értelmiségi) nagyobb irodalmi becsvágygal megírt – halála után harminc évre zárolt – naplója, amely sok mindenben hasonlít Királyéra. De Ortutay a kanti „Suchtok” mindhármával jó ismeretségben volt, a hatalomvágygal, a bírvágygal és a kéjvágygal. Magyarán ácsingózott a címek, rangok és az azokkal összefüggő lehetőségek iránt, nem volt érzéketlen a luxus, a nagy és jó autók, és minden más privilegizált kényelem iránt, s szeretett baszni. Király naplójának írója a bírvágygal szinte negatív viszonyban van (az üzletek, a fogyasztás gyűlöletéről sokat ír), a kéjvágy lehet, hogy fiatalabb korában jellemezte, de a napló idején a prüdériaig menően aszketikus. A hatalomvágy – vagy inkább befolyásvágy – viszont nagyon erős benne, összefüggésben azzal, hogy szinte kétségbeesetten igazolni akarta az egész életét, benne az ötvenes évek első felét, amikor főszerkesztőként szintén jelentős hatalma volt. Ezért jön újra meg újra vissza a kontinuitás problémája, ezért olyan kelletlen a „személyi kultusz” bírálatában, ezért olyan kritikátlan a Szovjetunió-szeretete, ezért olyan pártszerű. Ortutay lényegében disznónak látja magát, aki feladta a tehetségét és a becsületét (mindig ifjúkori barátja, Radnóti Miklós merül föl benne, mint egykori tisztaságának mértéke), aki ugyanakkor jól él, s becsvágya egészen az Elnöki Tanács elnökségéig repitené. Király viszont állandóan marcangolja magát, újra meg újra mérlegre teszi magatartását, különböző elhatározások formálódnak benne (szakít Aczéllal, fegyelmeltebb lesz a vitákban), amelyeket aztán sorra nem tart be. Mindig újra megkérdezi magától, hogy becsületes-e, tehetséges-e. Drámai pillanat, amikor a felesége a szemébe vágja, hogy opportunist.

Nehéz magyarázatot találni arra, hogy miért nem hagyta a fenébe az egészet. Hiszen volt hová visszavonulnia, megvolt már az akadémiasság, előtte a professzúra, s megvoltak a tudományos tervei. Ő – Ortutayval ellentétben – nem adta föl a tudományt. Csak arra jutok, bármennyit is gondolkodom, hogy az a rettenetes paradoxon működtette, hogy ha nem próbálja továbbra is befolyásolni a politikát, a maga nagyon nem tiszta eszközeivel, az önfeladás volna. Nem tiszta eszközök: ez nem denunciaciót jelentett – a denunciaciókat megvetette –, hanem manipulációt és cenzúrát, egészen a cenzúráznivaló jelentéséig. Hubay Miklós egy történelmi drámáját nézve észleli, hogy „mivel a török pusztítás, a »műveletlen Kelet« ellen szól a dráma: ez a nacionalista stich a mába átjátszva szovjetellenes csengést ad neki. (Vasárnap beszélek [Gyurival], elmondom neki ezt. Kérem, hogy a legátantszóbb célzásokat – [»új kínzásokat hozott a művelt Kelet«] – húzassa ki.)”

Az az illúzió, hogy egy nagy világtörténelmi vállalkozásban vesz részt, amelynek „az oldalán van az igazság”, egyszerűen életfenntartó volt számára, s feladása a megsemmisüléssel jelentett volna egyet. Holott rendszeresen kételyekről számol be, s néha észrevétlenül is elárulja magát. Például minden tetszik és imponál neki Angliában, a Szovjetunióban viszont kedvetlen (igaz, ebben az a hiúság is benne van, hogy Angliában a „szintjén” fogadják – Frank Kermode, Stephen Spender, George Steiner találkozik vele –, a kommunizmus hazájában pedig rendszeresen arról panaszkodik, hogy mellőzésben van része).

1974. szeptember 30-án Moszkvában a *Szovjet Irodalom* című folyóirat szerkesztőségében jár. Nem sokkal korábban vállalta el a magyar változat főszerkesz-

tését. Előadja terveit, miszerint nem bürokratikus akarja másolni a szovjet lapot, hanem élő folyóiratot akar, amely a két ország közötti szellemi áramlás orgánusává teszi azt, s ehhez a „politikai munkához” némi függetlenségre van szüksége. „A propozícióm közepén tartottam, mire máris jött a válasz: totális visszautasítás. Dangulov elmondta: ez a lap a Szovjetunió Írószövetségének folyóirata, és ezért őket terheli a felelősség minden szóért, ami a lapban megjelenik. Ez azt jelenti, hogy nekem semmiféle függetlenségem nincs. Töprengtem, hogy most mit csináljak, de hát döntöttem, átvettem, csinálnom kell. Őszintén megmondtam: ott hon nem akarom elmondani, mi történt, mert a magyar írók nem fogják megérteni, hogy az én munkám iránt nincs elegendő bizalom. – Megállapodtunk, hogy nem lesz függetlenség: azt publikálhatom, amit Moszkvában már kiadtak.”

„...döntöttem, átvettem, csinálnom kell.” Miért kellett ezt a cudar megaláztatást elviselni? Az egyik lehetséges válasz megint az opportunizmus, karrierizmus, illetve gyávaság. De az igazság komplikáltabb. Király futott az elvei után, az elveiért adta föl az elveit, mert rettegéssel töltötte el, hogy azok talán már kiürültek. (Háromszoros paradoxon.) Az emberiség funkcionáriusának tekintette magát, s élete végéig nem adta fel azt az igényét, hogy képes legyen a világot értelmezni. Minden lépésének, miközben gyávasággal és pitiánerséggel sűrűn vádolja magát, egyszersmind világtörténelmi jelentőséget tulajdonít. Az önértékelés túl- és leértékelő zavarai. Minden eseménynek morális jelentőséget kölcsönöz: kamaszos moralizálás, amelynek kevés köze van a morálhoz. Maga is röstell, hogy félrészegen kibukik belőle: „a chilei ezrekhez képest egy Szaharov nem számít”, s mindjárt

elméletet farag hozzá: „A közösségcentrikus szemléletnek mindig veszélye, hogy a személyiség jogát nem érzi eléggé, míg a személyiségcentrikus látás az éhező miliókon nem háborodik fel.” Csakhogy e közösség-központúság Thomas Mann híres kifejezésével a hatalom védte bensőség falai között élt, és Király István maga építette és erősítette maga és más körül ezeket a falakat. Plebejusként a nép értelmes életére vágyott (ebbe az ideálba csak végtelenül hosszú távon fért bele a szabadság), s ha lépten-nyomon azzal szembesült, hogy a polgári demokráciák értelmesebb életet kínálnak, akkor mindig visszatért ennek árára, a harmadik világ nyomorára. Ám amit a világtérképen látott, azt nem akarta látni a magyar glóbuszon. Öt évvel szakításunk után még mindig mélyütként ért az a tétele, hogy mivel a szocializmus „lecsapolta a nemzeti nyomort”, ezért míg Móricznál forradalmi tett volt a szegények mellé állni, addig Konrád György nyomorultjai a hamis általánosítás és a dekadencia szülőttei.

Akik kiskorúságban akarják tartani az embereket, és nem cinikusak, azok arra ítéltetnek, hogy maguk is kiskorúak maradjanak. A napló talán legmegdöbbentőbb mondata Illyés Gyulától származik, aki az ötvenhat éves Királynak azt mondja: „Itt az idő, hogy felnőj! Meddig akarsz még kiskorú maradni?”

*

Király Istvánról sok rosszat el lehet mondani – antisze-mita nem volt.

Király István naplóját olvasva föltűnt nekem, hogy abban a féltékenységi drámában, amelynek egyik fő kérdése az, hogy Aczél Györgynek jobb barátja-e Pándi

Pál, mint ő, egy lehetséges magyarázat soha nem merül föl. Az ugyanis, hogy azért lehetne ez így, mert Aczél is, Pándi is zsidó. Figyelemmel kísértem – már csak saját zsidó származásom, és nyilván elkerülhetetlen zsidó érzékenységem okából – a napló zsidósággal, antiszemitizmussal kapcsolatos nem kevés bejegyzését, s ennek alapján meglepett, hogy Tamás Gáspár Miklós szokásosan magas színvonalú, Királyról szóló cikkében (*Magyar Narancs*, 2017. május 18.) evidenciaként említi, hogy Király egyre antiszemita lett – „amint ez a naplóból egyértelműen kitetszik”.

Ilyesmink a naplóban nincs nyoma. A mondat második fele igaz, hogy Király „zsidógyűlölő, egyben nacionalista (szovjet- és Nyugat-ellenes) irodalmi figurák pártfogója, vonakodó szövetségese” volt, de a vonakodás éppen ezeknek – Czine Mihálynak, Kiss Ferencnek – az antiszemitizmusára (és szovjetellenességére) irányult. Király ismételtén írja le róluk és másokról – például Béládi Miklósról, R. Kocsis Rózsáról –, hogy antiszemita, s ettől nemcsak közismert nyilvános fellépésein (például egy debreceni irodalmi tanácskozáson, ahol kikelt a zsidót jelentő „turista” kód ellen), hanem naplójában is mindig distanciálta magát.

Néha erős belátásokra jut. „Július 24-én [1978], hétfőn este volt nálam Kiss Ferenc és Czine. Nagyon szomorú este volt. Azt éreztem csak, hogy ők ketten – de legkivált Kiss – csupán hatalmat akarnak, semmi többet. És mélységes gyűlölet és antiszemitizmus él bennük.” Amikor Kicsi Sándor elmeséli, hogy Ravasz László temetésén (1975) sírtak – önmagukat siratták –, akkor ezt így kommentálja: Ravasz „nem szavazta meg a harmadik zsidótörvényt, de az is igaz, hogy mindig antiszemita volt, és felszólalt az első zsidótörvény

érdekében. Miért van az, hogy Kicsi és Czine sír ezért az emberért, önmagát siratja a temetésén. Nagyon nagy türelem kell ahhoz, hogy a baloldali gondolkodást elfogadtassuk a magyar tömegekkel. – A Ravasz temetésén zokogó magyar provincializmus és az Európát emlegető beszédek ugyanabból a forrásból erednek.”

Legtöbbször – és ez az igazi kérdés – bagatellizálja az antiszemitizmus problémáját. „És most aztán igazán mérges vagyok az urbánusainkra: központi kérdést csináltak egy provinciális kérdésből, az antiszemitizmusból. És nem vették észre, hogy közben, ezzel egy időben, megindult a revizionista támadás” – írja 1974-ben, arra reagálva, hogy a *Temps Modernes*-ben a Haraszti-perről és a Budapesti Iskoláról írnak. A nyugatos „revizionizmust” tekinti fő veszélynek, az antiszemitizmust jelentéktelen kérdésnek tartja, s egy pillanatra sem jut eszébe, hogy akár Haraszti Miklóst, akár Lukács György Budapesti Iskoláját zsidó összefüggésbe helyezze. Lukácsról magáról pedig ezt írja: „A magyarság egyik nagy büszkesége, hogy Lukács van, létezik. Az ostobaság mégis csak a zsidót s a kommunistát látja ott benne.”

Tamás Gáspár Miklós azt írja, hogy a nacionalizmus és antinacionalizmus küzdelme Magyarországon „egyre inkább a zsidókérdés terrénumán folyt”, noha ez korábban nem volt így. De a bolsevizmus és az antibolsevizmus rejtett küzdelme is szerencsétlen módon a zsidókérdés terrénumán folyt (egészen a demokratikus ellenzék megjelenéséig), s Király szerelmének tárgya, a zsidó Aczél György volt a fő ellenség. A nacionalbolsevizmust korábban Sztálin és még Rákosi is (!) össze tudta egyeztetni az antiszemitizmussal; ez a Kádár-korszakban már lehetetlen volt. „Király maga nem

volt antiszemita, csak azok egy része, akiket kedvelt, támogatott” – írja Révész Sándor. Király nem lehetett antiszemita, mert vallásos párhűsége, a Szovjetunió iránt érzett „védhatalmi nacionalizmusa” ezt kizárta. Hiába tolta a nacionalisták szekerét, nem adhatta fel bolsevizmusát sem, amely – ha olykor húzódozva is – a párt mindenkori vonalával való azonosulást jelentette.

KISBALI LÁSZLÓ: Pénzügyi és gazdasági történeti tanulmányok a Magyar Királyság gazdasági történetéről, Budapest, 1994. (A Magyar Tudományos Akadémia Kiadója.)

1994-ben az ELTE nemrég indított esztétikai doktori iskolájába kiváló fiatal tudósok jelentkeztek. Mind Pécssett végeztek, mindegyiküknek a tarsolyában egy-egy jellegzetes Kisbali-téma lapult, remekül előkészítve, a kutatás céljait, határait világosan kijelölve. Majd a sor végén egyszer csak beslattyogott a mester is, hogy doktorálna nálunk. Lacikám – mondtam –, ennek egy feltétele van: ha tanítasz bennünket.

Ez a disszertáció – noha mindvégig reménykedtünk benne – sohasem készült el. Kisbali Lászlót kényes idegzete és kényes perfekcionizmusa megakadályozta abban, hogy engedjen a teljesítménykényszernek. Győzött mindannyiunkkal, tanítványaival, barátaival, kollégáival szemben, akik ki akartuk csikarni tőle – nem is a fejéből, hanem a sok ezer, általa telerótt komputer-oldalból – az opus magnumot.

Mi sem állt távolabb tőle, mint a restség. Elméje és masinája állandóan kattogott, s ami kikerült onnan – tanulmány, előadás, teoretikus magánlevél vagy beszélgetés formájában –, az felejthetetlen volt és maradt. Az igény, amelyet ezek bejelentettek vagy a maguk helyén megvalósítottak, az elméleti reflexió és a legszigorúbb történelmi kutatás, a filozófia és a filológia totális

szintézise volt. Ez volt az a végtelen feladat, amelynek perspektívája miatt egyetlen lokális megoldást sem tartott a maga számára kielégítőnek.

Miképpen is működött ez? Hadd említsem saját tapasztalatomat. Elküldtem neki valamit, ami az autopsziának, a műalkotások saját szemmel látásának problémájáról szólt. Válaszában végtelenül szívélyesen és nagylelkűen ontotta a kész, kikutatott filológiai adalékokat, valamint olyan teoretikus megfontolásokat vetett föl, amelyek a nagy olvasók és bőkezű szellemek módjára lendítették előre a másik munkáját. Majd önironikusan hozzátette, hogy a saját szemmel látás történetében érdemes volna „kisebb fejezetet szentelni annak a patológikus változatnak is, amelyik képtelen úgy olvasni egy szöveget, hogy ne nézzen utána *azonnal* az abban szereplő legkisebb idézetnek, s kínok kínját éli át, ha ezt nem teheti”.

Ebben a kínok kínjában és persze gyönyörűségében telt el Kisbali László munkás élete. Amely tűrhetetlenül rövidre volt szabva. Kisbali szkeptikus racionalizmusa, individualista anarchizmusa nem is enged meg más vizsgálást, mint az emlékezetét. Vagy a képzelet emlékezetét. Elképzelem Lacit ötvenedik születésnapján Königsbergben, s azt remélem, hogy ott boldog volt.

A nemesen gondolkodót helyesen élvezni a legillendőbb köszönet. „[D]em Edeldenkenden recht genießen der schicklichste Dank sey.” Ezt Moses Mendelssohn mondta, Laci kedves bölcselője. Ezzel a köszönettel tartozunk Kisbali László munkáinak, törekvéseinek, szellemének, vonzó lényének.

*

2007-ben a budapesti Van Gogh-kiállításon látható volt egy litográfia, amely ülő, kopasz, szakállas férfit ábrázolt, aki arcát kezébe temeti. Címe *Az örökkévalóság kapujában*, de ez kevéssé találó, mert a görcsbe szoruló kezek, az előrehajoló felsőtest a kétségbeesést idézik fel. Kiss Ilona, a kitűnő russzista, Kisbali felesége később elmondta nekem, hogy Laci ebben a képben magára ismert. Súlyosan depressziós alkat volt, amin csak rontott, hogy képtelen volt a munkákat bevégezni. Hiszen belátható, a szövegek lábjegyzeteinek patológikus ismerni akarása már két-három könyv után is a végtelenhez tartó exponenciális növekedést idéz elő, egy valószínűtlen *mission impossible*-t.

Ami mégis kikerült a kezéből, abból egy nem nagyon vastag kötetet állítottak össze tanítványai a halála után. Címe *Sapere aude!*, azaz „Merj tudni!”, azaz merj a saját fejeddel gondolkodni, a Horatiustól származó, de Kant révén a felvilágosodás fő jelszavává váló mondat. A huszonegy szövegből három kötődik hozzám: a *Tisztelt közönség, kulcsot te találj!* című kötetem recenziója, *A piknik* című tanulmányomról írott „cédu-lái”, s végül egy hosszú teoretikus levél Winckelmann-könyvem neki kéziratban megküldött fejezeteiről.

Közös érdeklődésünk és hasonló beállítottságunk tüntetett ki. A közös érdeklődés a modernitás keletkezéstörténete, a XVIII. század, a beállítottságot pedig Kisbali úgy fogalmazta meg, hogy „a filozófiai reflexió és a »szigorú« történelmi stúdiumok szintézise”. Ez inkább rá állt, mint rám, akinek önálló filológusi ambícióim nem voltak, de azt kétségtelenül fontosnak tartom, hogy a kultúrfilozófiai megfontolások mögött szilárd kultúrtörténet álljon, a tudható legutolsó elérhető szintjén. Mindenesetre írásaimhoz való hozzászólásai

megértésben, gondolatgazdagságban páratlanok voltak – megtaláltam benne az eszményi olvasó-kollégát –, s ugyanakkor tragikusak, amennyiben már-már önkínzó módon elevenítette fel reflexióiban abortált ötleteit, termékeny gondolatait, melyek általában úgy fejeződtek be, hogy „itt a szöveg megszakad, feltehetőleg bementem a könyvtárba még egy kis Laskért, ahhoz meg csak kellett még egy kis neokantianizmus...”. Vagy: „De – amint ez várható is volt – ahogy haladtam előre, egyre jobban kezdtem belebonyolódni hol fontos, hol egészen mellékes tárgyi kérdések elemzésébe, ami nálam azzal járt, hogy sokadszorra is elkezdtem olvasni »a« XVIII. századot, metafizikáستul, fiziológiástul meg utazási iradalmastul.”

Kisbali Lászlónak komoly tanítvány-névsora volt – Szécsényi Endre, Keresztesi József, Havasréti József, Utsi Krisztina, Anghy (Nagy) András, V. Horváth Károly, Harkányi András és sokan mások. Ő maga, azt hiszem, senkinek sem volt a tanítványa. Időnként emlegette, sőt le is írta, hogy fiatalkorában hatott rá Benjamin-tanulmányom, de élete legnagyobb kitüntetésének azt tartotta, hogy zseniális évfolyamtársam, a vallásfilozófus és teológus, patrisztikakutató és Kant-tudós Vidrányi Kati (1945–1993) egy kocsmában azt mondta neki, hogy látja, jól meg van patkolva Kanttal.

KLEIN GYÖRGY

A hetvenes évek elején apósomat egy külföldre szakadt gimnáziumi tanítványa látogatta meg a feleségével, s a találkozáson én is ott voltam. A vendég Stockholmba emigrált, tumorbiológus lett, felesége is tudós. Elegáns negyvenesek, a férfi magával ragadó társalgó. Rendkívül érdekesen magyarázta el Szent-Györgyi korlátozott zsenialitását. A Berzsényi Gimnáziumban apósom nagy hatással lehetett rá. Amikor sok évvel később feleségem meglátogatta a Karolinska Intézetben, minden munkatársának úgy mutatta be, mint Kardos Tibor lányát. Valahányszor Budapesten járt, találkoztunk, hol fordítójánál és kiadójánál, Kúnos Lászlónál, hol családi barátjánál, Csallóközi Évánál, hol a Hargittai Magdolna és István tudós házaspárnál, vagy rokonánál, Kántor Péternél.

Klein a hozzátértők szerint nagy tudós volt, és az a bon mot is járta róla, hogy azért nem kapott Nobel-díjat, mert ő osztotta. Amiből az az igazság, hogy a fiziológiai vagy orvosi Nobel-díjakat a Karolinska Intézet ötven professzorából álló Nobel-fórum ítéli oda, amelynek Klein harminchat éven keresztül a tagja volt. „Munkássága – írja Hargittai István a *Magyar Tudományban* – elsősorban a kísérletes sejt kutatásra és a rákkutatásra összpontosult, és kísérleti munkái

a daganat-immunológia területén folytak. Legfontosabb felfedezésének nem valamelyik kísérleti eredményét tartotta, hanem egy felismerést. Ez a felismerés arra vonatkozott, hogy a daganatokban megfigyelhető kromoszómacsere információt hordoz a folyamatról, amelyben a normális sejtek rákos sejtekké alakulnak át.”

Bármit jelentsen is ez, Klein György nemcsak tudományáról beszélt elevenen és láttatóan, hanem megőrizte a humaniorák iránti érdeklődését. Hatvanéves kora körül tudományos munkái mellett esszéket kezdett írni és könyveket publikálni, tudományos ismerető és tudománytörténeti írásokat, memoárdarabokat, életfilozófiai traktátusokat, irodalmi elemzéseket. A *Holmi* is közölte: egy cikket az AIDS-ről, egy cikket az édesanyjáról, és szélesebben a magyar zsidóságról, egy harmadikat Orbán Ottó *A holló* című verséről. Azt a döbbenetes történetet is megírta, hogy a háza mellett a tó jege beszakadt alatta, miközben magányosan sielt rajta. Ám a tó túlvégén egy ismeretlen szomszédaszszony látta, hogy kimerészkedett, s mivel tudta, hogy nem elég kövér a jég, aggodalmasan követte messzelátóval. Azonnal telefonált a mentőknek, hihetetlen szerencsés véletlenként egy mentőhelikopter egészen közel járt a levegőben, s a baleset után egy perccel már ki is mentette.

Szuggesztív ember lévén annak a tudományos közösségnek, amelynek része volt, minden tagja hallott tőle József Attiláról. Ahogyan svéd és nemzetközi munkatársai ismerték Kardos Tibor nevét, s irodájában gyakran fölidézte Michelangelo *Dávidjának* reprodukciójára mutatva az egykor hallott magyarázatot, úgy kerített sort a konferenciák utáni vacsorákon, s a kollégáknak

megküldött könyveiben az ismeretlen kis nyelv nagy költőjének propagálására. Elmondhatjuk tehát, hogy volt egy vagy két daganatbiológus nemzedék a világban, aki ismerte ennek az ismeretlen költőnek a nevét, és ismerte néhány sorát. Klein ugyanis sok verset tudott emlékezetből (nemcsak József Attilát, hanem például Rilket is), s szívesen rögtönzött angol vagy svéd fordításokat.

Egyszer meglakoltam egy vele való beszélgetésért. Félíg komolyan, kissé Thomas Kuhn tudományelméletét parodizálva előadtam egy „teóriát” neki, hogy a dohányzással kapcsolatos paradigmák változékonyak. A harmincéves háború idején nem volt egészségesebb dolog, mint dohányozni, mert úgy vélték, hogy megóvja az embert a járványos fertőzésektől. Később összefüggést találtak a dohányzás és a tüdőrák között, s a dohányzás veszedelmessé vált. De – mondtam – talán fölvirrad a napja egy új paradigmának, hiszen olvasni lehet már arról, hogy az Alzheimer-kór ellen védelmet jelent a dohányzás. Klein rám nézett, és azt mondta: – Tudod, Sándor, ez olyan, mintha azt mondanád, hogy Auschwitzban nem voltak gázkamrák.

A kétezres évek elején valami láb-bántalom támadott meg, amelyről egy ideig azt hitték, hogy mélyvénás trombózis, de később kiderült, hogy csak vénafalgyulladás, azaz tromboflebitisz. Könczöl Csaba – még az előbbi diagnózis hírére véve – igen élénken és jókedvűen hívott fel érdeklődni. Jókedve azért volt meglepő, mert akkor már agyvérzés után, lebénulva feküdt ott-honában, s ha néha beszéltünk telefonon, mindig igen depresszív volt. Amikor kiderült, hogy nem olyan súlyos a helyzet, jókedve elpárolgott, s hamarosan le is tette a kagylót. Ezt a tragikomikus jelenetet már akkor is jól értettem: nem nekem kívánt rosszat, hanem magának bajtársat.

Könczölről mindig ezek az Ady-sorok jutnak az eszembe: „Ki magyar tájon nagy sorsra vágyik, / Lalla, lalla, / Rokkanva ér el az éjszakáig.” Nem teljesen jogos magyar fátummá stilizálni fel az ő sorsát, mert fátuma nagyon is egyéni volt. Biztos nem lesz szabatos, amit mondok, bár éppen tőle sok alkoholológiát tanultam, de soha nem láttam embert, akinek szenvedélybetegsége ennyire genetikusan determinált lett volna. Tizenhat éves korában megkóstolta, és attól kezdve alkoholista volt. De hát sok minden egyéb is volt, elragadó fiatalember, nagy *womanizer* (magyar megfelelői

– szoknyapecér, szoknyabolond, nőcsábász – mind pontatlanok lennének), hatalmas tehetség, nagyszerű stíliszta, bátor közéleti ember, az egyik legjobb magyar irodalomkritikus, remek fordító (Bahtyin és más nagy oroszok magyarországi megismertetője és propagátora).

A Szabadsajtó úton ment előttem bőrkabátban, amikor Bakos István rámutatott; mondta, hogy jó fej, majd bemutatott bennünket egymásnak. 1969-ben volt ez; egy nappal azelőtt, hogy a bölcsészkar KISZ-gyűlésen elkergettük a régi vezetést, Balogh András titkárt (aki 2010-ben mint a szocialisták köztársasági elnökjelöltje tűnt föl). Bakos lett az új titkár, Könczöl is bekerült a vezetőségbe, s még én is szóba kerültem, de mielőtt magam tiltakozhattam volna, nagy tudású, gyöngye idegzetű és jellemű ókori filozófiatörténész tanárunk, Simon Endre (Defi) jelentette, hogy én a prágai bevonulás miatt nem kértem a párttagságból, és ezért nem lehetek KISZ-funkcionárius (amivel mélyen egyetértettem). A kari gyűlés érdeménél nagyobb port vert, még Kádár is kijött kétnapos (!) látogatásra, s a Gólyavárban hallhattuk dermesztő mondatát: „Mert kérem, nálunk cenzúra nem volt; akasztás volt, cenzúra nem.”

Könczölnek hamarosan kitelt az ideje; amiképpen az új vezetők vesztettek radikalizmusukból, úgy maradt egyedül, s fonódott szorosra a mi barátságunk, s talált egy időre otthonra az én barátaim körében.

Követett a Magvetőbe, ahol jó időt töltöttünk, míg előbb őt ki nem rúgták, majd utóbb engem. 1971. május 1-jén viccből elhatároztuk, hogy felvonulunk. Előző nap azonban jócskán belehajoltunk az éjszakába, s reggel lemondtuk tervünkről. Nagy szerencse volt, mert olyan kevesen mentek el a kiadóból, hogy Kardos

igazgató pénzjutalmat osztott ki a felvonulók között, s ez azért már túl jól sikerült vicc lett volna.

Ez volt Kőnczöl fiatalkori nagy rohamának ideje. Habzó jókedvvel és munkakedvvel vágott neki az életnek, elképesztő munkabírást egyelőre nem befolyásolta a minden esti italozás. 1975-ben írta, huszonnyolc évesen *A hallgatás szinonimái* című esszéjét Juhászlól és Tandoriról, amelynek minden leendő magyar kritika-történeti antológiában klasszikusként kell szerepelnie. Szervezett, fordított, irodalomelméleti tanulmányokat publikált, az akadémiai kereteken kívül. „...remekül írt, nemzedékében talán a legjobb stílusa volt, igazi műfaja az esszé, éppen azért, mert a nyelvvel olyan fokon meghitt viszonyban volt, hogy publicisztikái és kritikái is miniesszékké formálódtak” – írta róla Kardos András. Volt szerkesztő, muzeológus, könyvtáros, sajtódokumentátor, szabadúszó. Politikai ellenálló is volt, a demokratikus ellenzék tagja.

Még tolmácsolódott is, ő volt Jevtusenko tolmácsa. A költő ellenzéki magyar fiatalokkal akart beszélni, s nálunk rendezték meg a találkozást. Az Intercontinentalban lakott és minden estéjét a Pipacs bárban fejezte be, az Aranykéz utcában, egy háztömb távolságban. Az itt töltött hét utolsó estéjén Csabát is meghívta, s rögtön taxit rendelt. Amikor Csaba megkérdezte, hogy miért kell a néhány perces sétához taxi, kiderült, hogy „Zsenya” minden este taxival ment és jött, mert minden taxis tudta a dolgát, s aki hülye (vagy külföldi), haljon meg alapon körbeutaztatták a városban.

A fényes fiatalkori roham egy évtized múltán alábbhagyott. Megjelent a betegségre jellemző és a karaktert is kikezdő szolipszizmus: az ember egyedül maga van az itálával, és mindent el akar háritani, ami a kettő

közé férközne. Egyre nehezebb volt vele együtt lenni, botránydramaturgiával ritkította maga körül a levegőt. Kerülni kezdték, ki-kihagyták a meghívásokból, mert nyitott borotvának vagy időzített bombának érezték. Ő pedig érezte ezt, és zokon vette. Közös barátunk, Gelléri András, a kémikus elnevezte székesfehérvári Sztavroginnak. S ez Csabától sem volt idegen. Egyik levelében ezt írta nekem: „...a világ kronológiája összezavarodott, Dosztojevszkij fantáziája gyenge volt, valahol találkozhattunk, esetleg Baden-Badenben egy kártyaasztalnál, ott eltöltöttünk egy estét – és így született a számomra mindennél realisabb Sztavrogin. (Ügyes skribler volt, néhány vonást egész jól elkapott. Igaz, miniszteri tanácsost orránál fogva báltermen végig még nem vonszoltam, de ennek csak egy az oka: eddig nem voltam hivatalos miniszteri bankettre.)”

A botrányok, nagyjelenetek, szesz színházi produkciók – különösen Csaba tehetségével – persze mindig súrolták az igazságot. Hogy a fenébe ne – írtam neki, mert akkoriban mindketten úgy éreztük, hogy levelekben kell leszögezünk az álláspontunkat –, hiszen *valóban* futunk érdekeink, pénzünk, pecsenyénk, időnk után, nevetségesen komolyan vesszük magunkat, unatkozunk egymás társaságában, elkerüljük a lényegét, és nem tudjuk, mi a lényeg, fölületes szemünk elsiklik tragédiák fölött, helyezkedünk. De ha sportot csinálunk abból, hogy mindezt kimondjuk, hogy mindent így lássunk, akkor elvétjük a részvétet, a sajnálatot, a szeretetet is, és eleve kizárjuk másokban a jóakaratot, jó szándékot, vagy esetleg az igaz és nyílt szívet.

Narcisztikus önutálat – találta meg a legpontosabb kifejezést magára. Tőlem is meg akart szabadulni, akit szeretett, és valamiképp mindig kivett az általános

világmegvetésből. Erre valóban dosztojevszkiji ötlettel tett kísérletet: elkezdett úgy általában zsidózni, no nem előttem, azt röstellte volna, de nem lehetett kétsége, hogy előbb-utóbb visszahallom. Ez azért volt démonikus, mert írmagja sem volt benne az antiszemitizmusnak. Éppen a gyakori zsidózástól való viszolygás tartotta távol a népiek körétől, ahol kényelmes helye lett volna (apja, a tiszteletre méltó, Márciusi Front-os falukutató, parasztpárti, majd '56-os börtönmúltú székesfehérvári, később várpalotai könyvtárigazgató a népi mozgalom peremén megbecsült ember volt). Amikor azonban már sokadszor hallottam hírét részeg tirádáinak e tárgyban, kényszeredett szakító levelet írtam neki, pontosabban ultimátumot, hogy el kell mennie elvonókúrára. Hogy nekem ez a feltételem.

1980. január 22-én írtam ezt, augusztusban „Drága Sándor” megszólítással jött levél dr. Samu István híres salgótarjáni, erősen nyitott zárt osztályáról. De nem ultimátumom volt a közvetlen oka ottani tartózkodásának. Közbejött Gelléri András rettenetes öngyilkossága, amely alapjaiban rázott meg bennünket (Kardos Juli a kollégája volt), s baráti körünket, Vajda Misut, Háber Juditot, Pető Katit, Berényi Gábort, Szalai Julit, Tamás Gazsit és másokat. Csaba egyre többet ivott, ráadásul Seduxent szedett hozzá, öngyilkossági tervekre utaló megjegyzéseket tett, s Bognár Éva, Bognár Szabolcs, Hajnóczy Péter, valamint Mátis Livia éjjel egy óraker kocsiba tuszkolta, és elszállította Salgótarjánba a Samu István féle krízis-intervenciók pszichiátriai osztályra, amely intézményhez mindegyiküknek volt már valami köze. Ez a kényszerintézkedés meglepően jól sikerült. Úgy látszik, azt várta, hogy valakik a kezükbe vegyék a sorsát. Csaba jól érezte ott magát, hat-nyolc gépelt

oldalal, lendületes önanalizáló leveleket írt nekem, tájékozódott a betegek és a város társadalmi helyzetéről, barátkozott Samu doktorral és a Szentesi–Ratkóczi házaspárral (fiatal pszichiáterekkel), valamint elkezdte foglalkoztatni az antialkoholista propaganda.* Meg is látogattam ott, emlékszem, Dalos Rimmával együtt.

„Fehér” alkoholistaként tért vissza, cikkeket írt az alkoholizmusról, monomániás antialkoholista lett. *A magyar Pimodán* címmel antológiát szerkesztett, amelyet az Alkoholizmus Elleni Országos Bizottság adott ki. A Fialat Művészek Klubjában tanúja voltam, hogy megszólította Petrit: „Mondd, Gyuri, nem gondolod...” – eddig tudta mondani, amikor Petri nagy nyomatékkel rávágta, hogy „Nem!”, és sarkon fordult.

Aztán visszaesett. Jöttek jobb és rosszabb periódusok. Szorosabb kapcsolatot alakított ki a régi *Mozgó Világ* szerkesztőségével. Előadásokat szervezett a Fialat Művészek Klubjában. Aláírásokat gyűjtöttünk (emlékszem, Karinthy Ferenc tüzetes nyugatológiai vizsgának vetett alá bennünket). 1985-ben kezdetben nagyon boldog volt New Yorkban, ahová a Soros Alapítvány segítségével jutott el. Frenetikusán vicces levelet írt a sziglieti alkotóházból, közölve, hogy Galsai Pongrác és Pilinszky János rendszeresen tőle kér időjárásjelentést,

* Pető Katalin kiegészítése: „Még egy adalék Csaba életének salgótarjáni korszakához. Ami talán a legfontosabb. Absztinenssé válva nem csak az alkoholizmussal kapcsolatos cikkeket írt. Sokat járt a helyi könyvtárba, levéltárba. A levéltárban kigyűjtötte azok adatait, akik 1956 decemberében egy napon tragikus hirtelenséggel elhunytak. Ami azonos volt a salgótarjáni sortűz névtelen, elhallgatott áldozatainak listájával. Több mint száz lemeszárolt, elfeledett ember kapott így, általa nevet. Az adatokat, mire kitért a balhé, sikerült kijuttatnia Bill Lomaxhoz. Samu doktort és fiatal munkatársait, Ratkóczi Évát és Szentesi Pétert emiatt rúgták ki a kórházból.”

mert ki nem dugják az orrukát a házból. És megemlékezett egy kissé alultájékozott veterán hölgyről, aki prominens marxistának nevezte Pilinszkyt. Kardos Andrással együtt szerkesztője lett a *Hiány* című folyóiratnak, 1986-ban megjelent első és utolsó kötete, a *Tűkőrszoba*, amelyet ennek tudatában, s ezekkel a szavakkal dedikált nekem. De a rendszerváltás, noha csak negyvenkét éves volt, későn jött számára; a kínálkozó egzisztenciális lehetőségeknek már nem tudott megfelelni. 2004-ben, ötvenhét évesen halt meg.

1980-ban, harminchárom évesen, még „szakító levelemre” válaszolva ezt is írta: „Vágó Márta írta valahol a könyvében József Attiláról, hogy egy, az én mostani helyzetemhez hasonló állapotban, végsőkéig kétségbeesetten panegirikuszt akart írni Bethlen Istvánról, és föl akarta a »hivatalosságnak« ajánlani a szolgálatait. Később, tudjuk, letett róla. Nos, nemrég valami hasonló bennem is fölvetődött. Aztán letettem róla. És a párhuzam alapján megértettem, miért tett le róla JA. Mert *ekkora* pálforduláshoz élni akaró és energikus kétségbeesés kell. Vagyis erő. Az, hogy valaki reméljen. Őbenne pedig ez *akkor már* éppúgy nem volt meg, ahogy bennem ma.” Ezek is egy dosztojevszkiji karakter sorai.

„Én megtehetném és mégsem teszem” – írta Pilinszky. Amikor kikértem papírjaimat a belügyi szervektől, nagy kő esett le a szívemről. Az nem okozott meglepetést, hogy a Keleti Károly utcai Fondue bárban, Csaba törzshelyén a kompániája egyik-másik tagja jelentget. De ő – ha megtörtén és reménytelenül is – megmaradt a jó oldalon.

MÉSZÖLY MIKLÓS

Radnóti Zsuzsával ültünk Mészöly Miklós kisoroszi házában lépcsőjén. Nádas Péter arra járt, és azt mondta: két Radnóti, pontosan egyforma színű szemmel. Zsuzsát régebben ismertem. Amikor tizenhat éves koromban „Ifjúsági problémák a második világháború utáni drámairodalomban” című országos pályázati dolgozatomra készültem – nemigen szeretném újraolvasni, bizonyára valami személyes vallomás volt a kamaszkorról, csak arra emlékszem, hogy *A tetovált rózsza* című főgiccsből is meghatódtam –, akkor a Vígyszínház könyvtárába is el akartam jutni. Botladozva éppen a színpadon sikerült kikötnöm, ahol próba volt, és emlékszem Várkonyi Zoltánnak a civilt indignáltan, de egyben röhögve leparancsoló hangjára. De aztán valahogy mégis följutottam a kupolába, ahol a könyvtár volt (és talán még van ma is); s egy sugárzóan gyönyörű fiatal nő fogadott, és amikor bemutatkoztam, rám nevetett, és megismételte a vezetékneveket, mint a sajátját. A dolgozat egyébként biztosította, hogy bejussak az egyetemre, s szegény apám, aki már általános iskolás korom elején mondogatni kezdte, hogy ez aztán már beleszámít az egyetemi fölvetelibe, megnyugodhatott: harmadikban és negyedikben is bejutottam az országos

első tizbe, s így aztán Pándi Pál, akinél fölvételiztem, csak jóindulatúan megállapíthatta, hogy fölvételem biztosított.

De hogy miképpen kerültem a kisoroszi házba? Mészölyvel egyszer együtt voltunk meghíva Könczöl Csaba és felesége, Gödrös Juli lakásába; ott ismertem meg. Valami aláírási akció után voltunk. Miklós aláírt, talán Csaba kereste föl. Látom ma a visszaemlékezésekből, hogy Nemes Nagyékhoz viszonyítva ő afféle radikális fenegyerek volt, de hozzánk – múlt nélküli emberekhez – képest igencsak meg volt illetődve a tettétől. És – ez nem mai stilizáció, hanem akkori megértés – én tiszteltem azért, hogy ha félt is, a helyét megállta, sőt éppen ezért tiszteltem. Világosan láttam, hogy nekünk nincs mit kockáztatni, neki meg van, hogy neki a szorongatásról olyan képzetek vannak, amelyeket nekünk legföljebb az irodalom közvetített. Megtörténhetett volna, hogy egy reggel becsöngetnek (mint ahogy velem meg is történt), de ez egyszerűen nem volt benne a fantáziánkban. Az övében pedig – hiszen felnőtt fejjel élte át a Rákosi-korszakot – természetesen benne volt.

Az estének vége lett, mentünk haza. „Szegény ember” – mondta Juli, a feleségem. „Miért?” – kérdeztem. „Hát mert olyan szép.” S valóban, Miklós tudatában volt annak, hogy szép férfi, és ezt viselte. Nehéz megmagyarázni, miképpen. Persze nem úgy, hogy az emberek figyelmét föl hívta volna erre a tényre, vagy egyenesen orruk alá dörgölte volna. De valamiképpen az embernek az volt a benyomása, hogy ez a tudat, hogy szépnek tartják, minden pillanatban jelen van, hol kedvező, hol bosszantó tényezőként, hol kacérságot, hol ingerültséget kiváltó elemként a tudatában. Jó lenne tudni, mióta volt ez így. Azt képzelem, hogy nem fiatalkora

óta, hanem csak később tűnt ez föl valamiféle teherként, amelyet szüntelenül hordozni kell.

Aki olvassa ezeket a portréimat, tudja, hogy nagyon meggondolom a barát szó használatát. Mészölyvel egy időben – a nyolcvanas években – kifejezetten intim barátok voltunk, méghozzá a huszonöt év különbség ellenére az apa–fiú vagy a báty–öcs viszony minden árnyalata nélkül. Olyan áldozatra voltam képes Miklós kedvéért, hogy (talán) csütörtöki törzsasztalánál ülve a Gerbeaud-ban hosszan hallgattam és nem kommentáltam Vigh Károly történész politikai fejtegetéseit. Amikor elveszítettem az állásomat, segíteni próbált, s átadta valami munkáját (egy mese átírását már nem tudom, milyen célból), de sem olyan könnyed, sem olyan jó tollú nem voltam, hogy az ilyesmi jelenthesse megélhetésem irányát. Inkább olvastam össze súlyos fordításokat lankadatlanul az eredetivel; Urs Bitterli csodálatos könyvét, a „*Vadak*” és „*civilizáltak*”-at Zemplényi Ferenc irodalomtörténész nevén, aki azt – mármint a nevét – szolidaritásból kölcsönadta nekem.

Miklóssal való barátságom kettős és nem családi jellegű volt. Valahányszor Kisorosziban vagy a Városmajor utcában a beszélgetés elfelejtette az időt, s Miklós felesége, Polcz Elaine asztalhoz invitált, valami ürüggyel menekülőre fogtam. Annál nagyobb volt a döbbenetem, amikor láttam, hogy Elaine Miklós halála után többek között szakácskönyveket publikált.

Nehéz volna megmagyaráznom barátságunk jellegét, tekintve, hogy eredete nem a fiatalabb hódolata volt; számomra Mészöly nagy könyvei nem jelentettek emi-nens irodalmi élményt, nem is írtam róluk sohasem – egyedül a *Saulusról*, előszót, olasz megjelenése alkalmából; erre barátom, a könyv fordítója, Marinella

D'Alessandro kért meg. Esszéi, s különösen aforizmái jó esetben hidegen hagytak, s emlékszem, hogy amikor a mára már szinte teljesen elfelejtett Hermann István Mészöly egy vaskos értekező prózai gyűjteményében komisz módon bírálta az önmérséklet hiányát, sajnos teljesen egyetértettem vele.

Miről beszélgettünk hát? Beszélgetéseink egy részét nyilván kitöltötte a férfi-pletyka. De tőle szereztem a legtöbb információt egy kérdésről, amely akkor és azóta is rendkívül érdekelt: hogy miképpen lehetett kulturális ismeretekre szert tenni az ötvenes évek zárt világában. Apámtól és saját gyermekkori élményeimből erre kevés választ kaphattam, mert apám tizenöt évvel idősebb volt Miklósnál, kultúrája már kialakult az ötvenes évekre, könyvtárában megvolt, aminek akkoriban az ő nemzedékében meg kellett lennie (Schopenhauer, Nietzsche, Huizinga, Ortega y Gasset, Salvador de Madariaga stb.). De hát azért az ő esetében is emlékszem arra, mekkora érték volt egy belső zsebben az országba behozott Penguin könyv, egy Skira album, vagy *A varázsfuvola*-lemez Dietrich Fischer-Dieskauval mint Papagenóval. Miklós esetében viszont az volt a kérdés, hogy miképp építhette föl egy fiatal ember a jelenkor nemzetközi kultúráját azokból a morzsákból, amelyek rendelkezésre álltak. Erről nagyon sokat mesélt. Szövegek önkéntes fordítóiról, áldozatos nőkről, akik átütőpapírra tizenöt-húsz másolatot is legépeltek egy-egy írásból. Camus-t fordítottak kalákában. Gaëtan Picon nevezetes antológiájáról, a *Korunk szellemi körképéről*, amely ritka kincs volt, s kézzől kézre járt. Továbbá a Bábszínház szellemi klimájáról, ahová akkoriban kötődött.

Meg lehetett így szerezni egy nem provinciális kulturális alapot? Sajnos nem. Miklós az 1985-ös budapesti

kulturális fórum alternatív ellenfórumára egy Che Guevaráról szóló előadással (!) készült, s jobb nem gondolni rá, hogy mit gondolhattak erről a neves meghívottak Susan Sontagtól Günter Grassig. Hiszen kell-e magyarázni, hogy ha valami nem illett a *détente*-be, az 1975-ben induló enyhülés kulturális „kosarához”, s annak a magyar ellenzék által is képviselt radikális változatához, akkor az Che politikája vagy mítosza volt.

E találkozó előkészítésében egyébként Miklósnak is volt némi szerepe, s egy értekezleten, amelyen én is jelen voltam, hallottam Miklós szájából a következő meditációt: „Milyen követelést fogalmazhatnánk meg a magyar kormánnyal szemben? – Nyilvánvalóan az utazás szabadságát! – Na de hát ez úgysem fog menni. – Hát akkor legalább az írókét!”

Azt akarom mindezzel mondani, hogy Miklós nem volt nagyon okos ember? Kétségtelen, hogy beszélgetéseinkből sok érdekes megfigyelésre emlékszem, de absztraktabb okosságra nem.

Ugyanakkor saját tapasztalatom és tudomásom szerint jól és elegánsan viselte, hogy tanítványai elnyerték azt a nemzetközi sikert, amelyet ő nem. Pedig esélye neki is lehetett volna rá. Talán túl korán jelentek meg a művei világnyelveken. (Régi gondolatom, hogy a sikeres belépésnek nemcsak a megkésetttség lehet akadály, hanem az is, ha valami túl korán történik meg. Sinkó Ervin *Egy regény regénye* című műve Szolzsenyicin Gulag-könyve kivételével szerintem messze jelentősebb minden világsikert aratott kommunizmus-kritikai szépprózánál, de már 1962-ben megjelent németül, és akkor még mindenki egyszerűen – és hamisan – jobboldali antikommunista propagandaként olvasta. Még messze csengett és hatott Sartre híres mondata:

„Az antikommunisták kutyák.” 1968 táján átütő siker lehetett volna. Hasonlóképpen, ha persze nem is ezen a tartalmi alapon, megtörténhetett volna, hogy a Közép-Kelet-Európa iránt föltámadó érdeklődés Miklós radikálisan reduktív egzisztencialista műveit nem utánzasként, hanem eredeti regionális változatként tüntette volna fel.)

Mészölyvel való barátságomnak a *Holmi* megindulása vetett véget. Volt valami ellenszenv a lap főszerkesztője és Mészöly között. Komplikált dolgok ezek: egyrészt ott vannak a baráti elköteleződések (Réznél Vas István), s másrészt a kritikai megítélés. Még valami összetűzés is volt kettejük között, ahol Mészöly odavetette, hogy ne képzeld magad Osvátnak. Mire Réz úr, amilyen szavakész volt, nyilván válaszolt valami szellemeset és megsemmisítőt, de hiába kérdeztem most körül, senki nem emlékezett arra, hogy mit. Mindez azonban engem semmire nem kötelezett, ehhez nekem semmi közöm nem volt. Viszont egy este Miklós házában Kisoroszi-ban lelkesen meséltem az akkoriban induló *Holmiról*, még azt is megemlítve, ami akkor, egy rövid ideig, igaz is volt, hogy jól fizetünk. Postafordultával kaptam egy kéziratot Miklóstól lapunk számára. De sajnos tudni lehetett, hogy ez a szöveg előbb jelenik meg könyvben, mint ahogy megjelenhetne a lapban. Hát igen: két gőg feszült egymásnak: Miklós úgy vélte, hogy legyen bármiképp, egy újonnan induló lap számára egy Mészöly-kéziratnak jelentősége van (vagy legyen!), én meg azt gondoltam, hogy csak első közlésre vállalkozhatunk, ez hozzátartozik a lap renoméjához. És – hát – ezt meg is írtam neki. Nem mondhatnám, hogy négy szemközti találkozásaink folytatódtak. Miközben kései prózáját megszerettem: ezek nem egzisztencialista redukciók

voltak, hanem gazdag anyagú történetek, amelyek feltárták azt a vidéki, kisúri világot, amelyből Miklós vétezett. A *Sutting ezrede*st fel is olvasta Zsámboki Mari irodalmi szalonjában, lelkes voltam, mindenki más is, csak Esterházy Péter említette meg, hogy befejezni valamit Miklós sem tud.

Rémlik még egy utolsó találkozás a *Lettre Internationale* vacsoráján, ahonnan hazavittük. Miklós már nem szép férfi, kiütözkönek a keselyű-vonások. S nincs szellemi erőinek birtokában, bár roppant és megrendítő erőfeszítéseket tesz azért, hogy koherensnek tűnjék. Hogy miért jutnak mindig minden ilyen esetben eszembe Arany sorai, nem tudom. „Fáj nekik a hőst véribe látni, / S nem harc mezején elomlania.”

1947 decemberétől 1948 augusztusáig, a római Magyar Akadémia fénykorában Nemes Nagy Ágnes ösztöndíjas volt. Ott volt akkoriban – csak a költőket említve – Weöres és Károlyi Amy, Pilinszky és Toldalagi Pál, Csorba Győző és Takáts Gyula. És ott volt Lengyel Balázs is, a kritikus, az *Újhold* szerkesztője, 1958-ig a költő férje, haláláig szövetségese, fegyverhordozója, beszélgető- és útítársa, titkára. Anyósomnak, Kardos Gittának mindig könnyű szökött a szemébe, amikor egy szicíliai hajókirándulást emlegetett, ahol Ágnes a hajó orrában állt, és haját lobogtatta a szél – olyan gyönyörűnek tartotta ezt a képet. De hiszen – korábban – Nemes Nagy is megírta: „mégis hajóm, magam felett / az ifjúság szökken veled, / viking-jeled kibontva, / csatogj hajam: vitorla!”

Lengyel Balázs most [2018-ban] lenne százéves. A hatvanas évek első felében – ő negyvenes évei közepén járt, én felsőbb gimnazista voltam – egy ideig sokat kellett együtt lennünk, mert ugyanannak az asszonynak udvaroltunk. Jobban örülnék, ha most azt mondhatnám, hogy tanultam tőle, de neofita lukácsista voltam, s ez nem épp alkalmas talaj a kifinomult, elmélettelles esszéizmus élvezetéhez. Később, Magvető-szerkesztőként lektoráltam méltatlanul kései válogatott

tanulmánykötetét, amelynek kezdetben valami olvasólámpával kapcsolatos címe volt, de 1972-ben *Hagyomány és kísérlet* címen jelent meg. Visszahallottam, hogy Balázs el volt keseredve, amikor megtudta, hogy kezembe került a kötete, mert meg volt győződve róla, hogy lukácsistaként keresztbe teszek majd neki. De tévedett: ami tőlem tellett, megtettem, hogy megjelenhessék. Fő műve kései, gyönyörű memoár-esszéje volt, a *Két Róma*, amelyben visszaemlékezett ifjúkoruk Rómájára, és elbúcsúzott Nemes Nagy Ágnestől.

Én háromszor kerültem kapcsolatba a költővel. Egyszer személyesen, egyszer telefonon, és egyszer levélben. 1975 őszén a Fészek klubban megszólítottam és bemutatkoztam. Augusztusban a *Kortársban* terjedelmes, ma sem szégyellendő kritikám jelent meg róla, s valaki elmondta, hogy úgy reagált rá: „Végrel!” Ami jelenthette a fiatalokat, a marxistákat/lukácsistákat; mindenképpen valami kívülről, nem saját köreiből jött elismerést. Egyetlen személyes beszélgetésünkben, amelynek tartalmából semmire sem emlékszem, természetesen szóval sem említette írásomat; nem is vártam.

Tíz év múlva az *Újhold-évkönyv* első számába kért tőlem írást Lengyel Balázs, és én – az *Újhold* hagyományára is gondolva – összehoztam ifjúkorom Pilinszky-élményét az előző, 1984-es év tapasztalatával, amikor a Soros Alapítvány jóvoltából a New York Universityn dolgozhattam négy hónapig. Újraolvastam a Sheryl Sutton-esszéregényt, ezúttal mint New Yorkról szóló könyvet, amelyet ütköztettem az én újonnan szerzett személyes New York-képemmel. Nemes Nagy felhívott – a Fészek óta nem beszéltünk –, és gratulált. Lényegében egyetlen mondathoz, amely így szólt: „Engem mindig megdöbbsentett Pilinszky misztikus

metaetikájának követhetlensége, mihelyt kilépett a lírai közvetlenség szférájából.”

Nem ugyanarra gondoltunk. Én valami „mélyre”, ő valami evidensre. Nekem Sheryl feltétel nélküli megbocsátása lebegett a szemem előtt az öt megerőszkoló fiúval szemben, amiről valaha Pilinszky tudta, hogy „a Dosztojevszkij által is mitizált »vak jószág« valóban veszélyes portéka, s bizonyos értelemben dekadens változata a jézusi szeretetnek, mely összetettségében mindig megőrzi az igazságos ítélet, a bűnössel és főként a bűnnel szemben a tett s az ítélkező szigor jogát”. Nemes Nagy Ágnes a metaetika szót egyszerűen erkölcstelenségnek értette, s ez a Pipinek becézett Pilinszkyval való barátságának súlyos nehézségeit, azt az általam akkor is csak felébe-harmadába ismert és ma már nehezen megítélhető bűnlajstromot igazolta számára, amelyet felpanaszolt. S ott volt emögött persze a protestáns-katolikus ellentét is. Ez semmilyen zavart nem okozott Nemes Nagy élethossziglani Babits-rajongásában, de a misztikát miszticizmusként értelmezve volt benne valami viszolygás Pilinszky vallási profiljával szemben, amelyet a moralista tiszta kategóriáival ellentétben gyanúsnak, zavarosnak, s talán tisztátalannak is ítélt. Hiszen a hit abszurd föltétlensége nem állt a rendelkezésére. „Én attól élek, hogy hiszek, / de hogy miben, azt nem tudom” – írta egy kiadatlan versében. S persze ott volt a szintén moralista indíttatású leegyszerűsítő szándék, amelyet Nemes Nagy néha üdítően tudott egy háziasszony tenyeres-talpas ellenvetésévé álcázni (ad Nádas: „Csakugyan? – tűnődik az olvasó. Csakugyan ezen a ponton van aláaknázva a kultúránk? Csakugyan ez – tudniillik az apák szerelme a fiuk iránt – határozná meg valamennyiünk életét? Isten tudja...”),

máskor meg ugyanabban a modorban a bántó igazságtalanságig kiélezni.

Ilyesmit tettem szóvá a szamizdat *Beszélőbe* írott kritikai sorozatomban. Nemes Nagy Ágnes jelentős Babits-esszéjéből kissé hűledezve idéztem azt a gondolatot, hogy Lukács 1970-es Babits-bírálatára annál különösebb, mert akkor *már* senki nem kívánt ilyesmit a „jeles professzortól”. Írásomat a rend kedvéért elküldtem Nemes Nagynak, aki érdekes és fontos válaszában (a levélváltást annak idején engedélyével publikáltam *Recrudescunt vulnere* című 1991-es tanulmánykötetemben) „megengedhető szubjektivizmusnak” nevezte, „ha egy írócsoport, amelyet Lukács kiradírozott a magyar irodalomból [...], nem rajong kivégzőjéért”. Nem kárhoztattam én a megbocsátani nem tudást, csak az indoklás pikírt, kicsinyes színvonalát.

Vagy mégis kárhoztattam volna? Ha igen, nem első-sorban Lukács miatt. 1986-ban már nem voltam marxista/lukácsista, s el tudtam rendezni magamban rossz korszakait, amelyekben elvi állásfoglalásainak szerepe volt mások „kiradírozásában” (bár az *Újhold* – s benne Lengyel Balázs – elleni igazságtalan támadását 1946-ban írta), azokkal a korszakaival, amelyekben őt radírozták ki, s azokkal, amelyekben zseniális műveit írta. „Megértését kérem viszont ahhoz – írtam Nemes Nagynak –, hogy nekem nemcsak ez [Lukács felelőssége az '50-es évek kulturális üldöztetésében] jelenti Lukács Györgyöt, s bűneit nem egy »jeles professzor« elfajult szokvány-karrierizmusára vezetem vissza. Amikor én szellemi örökségéhez kapcsolódtam, akkor ő nem a »vallott, akart, gyakorolt önkény jellegzetes figurája« volt, hanem elhallgattatott, egy időre száműzött *nagy* figura, akibe minden kis ideológiai denun-

ciáns beletörölhette a sáros lábát, akinek tanítványait Berufsverbottal sújtották, s nem utolsósorban, akinek szellemi odisszeáját megismerni, egyre hátrább kalandozva az időben, a saját ifjúkoromnak vált legnagyobb szellemi kalandjává.” Válaszomra már nem kaptam visszaválaszt, de Kelevéz Ágnes öt évvel későbbi, s csak 1995-ben publikált interjújának egy része nevem említése nélkül folytatja velem (és a hozzám hasonlókkal) a vitát, s még levelének egyes fordulatait is megismétli.

De – mondom – nem a Lukács-ügyről volt szó. Nemes Nagy engesztelhetetlenségét mint elvi szigort és határozottságot tiszteletre méltónak tartottam. Emlékszem, mennyire hatott rám, amikor a televízióban Király Istvánnal vitatkozott, és semmilyen megegyezésre nem volt hajlandó. Ami nem tetszett engesztelhetetlenségében, az a sértettség, a sérelmi politika volt. S talán nem is benne, aki imponáló egyéniség és nagy költő volt, hanem inkább magamat óvtam, hogy akkori, hivatástól eltiltott disszidens-állapotomban meg ne sértődjem a világra, ne kezdjem méricskélni, hogy ki mindenkinél vagyok hajlíthatatlanabb. Talán ebben az évben találkoztam – ugyancsak egyetlenegyszer, Nagy András jóvoltából – Szentkuthy Miklóssal, s noha a bemutatkozáson kívül egyetlen mondatot sem volt módom elmondani (távozáskor Szentkuthy meg is köszönte Nagy Andrásnak, hogy elhozott, csak azt sajnálta, hogy kicsit bőbeszédű vagyok), el voltam ragadtatva tőle, mint majd 1988-ban a *Frivolitások és hitvallások* című interjúkötetétől is, méghozzá éppen azért a frivol *nonchalance*-ért, ahogy az irodalmi életből való kiradirozására emlékezett. Pontosabban *nem* emlékezett, mert a vad életöröm és a féktelen kultúrahabzsolás megakadályozta, hogy a „mi lett volna, ha?” kérdésén töprengjen.

Nemes Nagy és köre – akiket erős egyénisége befolyásolt – sokat gondolt a sorsra, amely elvett tőlük nagy lehetőségeket, és arra is, hogy a sors tartozik nekik valamivel. Ezt kapták meg az évente kétszer megjelenő *Újhold*-antológiákkal. Meg is érdemelték, magas színvonalú köteteket állítottak össze. Nem gondoltam, és ma sem gondolom, hogy „bezupáltak” volna, azaz túléptek a még vállalható kompromisszumon (talán Nádas Péter és Mészöly Miklós gondolhatott ilyesmire), de leveleimben azért tapintatosan – vagy legalábbis ezzel a szándékkal – érintettem két kérdést. Az egyiket csak távolról, hogy a régi *Mozgó Világ* 1983-as és az *Újhold* 1948-as gleichschaltolása között nem láttak semmilyen analógiát. A másik az az utólag ismertté vált tény volt, hogy első számukból két közleményt akartak kicenzúrázni. Nemes Nagy Ágnes az egyik megjelenését – az én tanulmányomat – kiharcolta,* de Petri versei eseté-

* Nemes Nagy Ágnes korábban is angazsálta magát értem, amiről mostanáig nem volt tudomásom. Kelevéz Ágnes hívta fel a figyelmemet Lengyel Balázssal 1990-ben készített, 2014-ben publikált interjújára, amelyből ez kiviláglik. Bár Nemes Nagy elhárította ezt a kifejezést, amikor levelemben használtam: „...nem Magáért »angazsáltam« magam – hogy a Maga kifejezését használjam –, sem másvalakiért, hanem saját meggyőződésemet, azért, amit irodalomról, kultúráról gondolok.” 1983-ban, hivatástól való eltiltásom teljében jelentkeztem (és vettem fel végül) az Írószövetségbe. A kritikai szakosztály megszavazott, „az elnökség viszont olyan utasítást kapott, hogy lehetetlen a felvétele” – mondta Lengyel Balázs. Tudomásom volt róla, hogy a választmányi ülésre – ropant veszedelmes felvételemet megakadályozandó – Tóth Dezső miniszterhelyettes is eljött. Arról is tudtam, s jó érzéssel töltött el, hogy Mándy Iván, akit csak később ismertem meg, felszólalt ügyemben. De azt nem tudtam, hogy Nemes Nagy, aki betegsége miatt távol maradt, telefonon szavazott mellettem. Néhány hétre rá Kossuth-díjat kapott. Az ünnepségen Aczél György nem tőle, hanem Lengyel Balázstól kérdezte meg szemrehányólag – úgy látszik, Ágnestől mindenki tartott egy kicsit –, hogy Nemes Nagy miért szavazta meg a felvételemet.

ben feladta a küzdelmet, s beletörődött a tiltásba. „... ez a gyönyörű gyűjtemény – írtam – ebben az egy vonatkozásban ahhoz nagyon is hasonló kirekesztés végtelen eszköze lett, mint amiről Balázs olyan megrendítően és méltósággal beszélt az évkönyv végén. Ilyen számtalan hasonló dolgok miatt (pl. *Mozgó Világ*) érzem én, hogy az ötvenes évek nem karantén, s ha napjaink kínjai nem is mérhetők hozzá, azért még mindig nem értünk a végére.”

Nyilván belejátszottak ebbe az önmeggyőzés különböző változatai. Kelevéz Ágnes Balassa Péter-interjújából tudjuk, hogy az öregek nagy nemzedékében hányan tartották jelentéktelen, vagy éppen narodnyik orgánumnak a régi *Mozgót*, s azt is, hogy Petri jelentőségéről Nemes Nagyék korántsem voltak meggyőződve. Általános nézet volt, hogy a radikális ellenzékiiség az ugrásra kész sztálinisták malmára hajtja a vizet. És hát belejátszott az életkor sürgettetése is, hogy ha most nem ragadják meg a Kardos György és Aczél György képében megjelenő szerencsét, a lehetőséget, hogy jellel hagyjanak, többet már nem lesz módjuk rá.

Nemes Nagy kidolgozott karaktere – ez a kemény, határozott, fegyelmezett, ellentmondást nehezen tűrő, egyértelműségre és fogalmi világosságra törekvő, nem felejtő és meg nem bocsájtó, a lelki életet és a szimbolizmust elvető, gőgös, súlyos, öntudatos karakter – szerepet játszott Nemes Nagy életében publikált verseinek inszcenálásában is. Nappali költészetében mintha Schiller nevezetes gnómája lebegett volna a szeme előtt: „*Spricht die Seele, so spricht, ach! schon die Seele nicht mehr*” (ha a lélek beszél, akkor már nem a lélek beszél).

Az éjszakai költészet, a kiadatlan hagyaték terjedelme azonban – ritka eset – megközelíti a kiadottat. Ezek nagy része korántsem vázlat, töredék, verskezdemény (a szöveggondozó Ferencz Győző egy majdani kritikái kiadásra hagyta a foglalkozást a zsengekkel, és azokkal a művekkel, ahol az áthúzás egyértelműen tanúskodott az érvénytelenítő szerzői akaratról), hanem kész, gyakran jelentős, és az addig ismert életművel egyenrangú anyag, amelynek nem-publicálását nemigen indokolhatja más, mint az említett inszcenálás, a lírai színrevitel rettenetes önkontrollja. A szubjektivitás, a kitárulkozás, a gyöngének mutatkozás tilalma, a szemérem. „Rettentő ez az objektivitás. / Ez a kötél-rend, ez a láthatatlan / célzás-csomó, bujkálás a szavakban, / ez a temérdek hallgatási érdem – / megfojt a szemérem.”

Pilinszky a mellőztetés mélyén egyszer azt mondta: mi olyan ártatlanok vagyunk, hogy az már bűn. Elképzelem, hogy ez a paradoxon mennyire felpaprikázhatta Nemes Nagyot, hiszen – valóban – milyen etika is következhetne ebből. De megdöbbentő, hogy az *érzés* előtte sem lehetett ismeretlen. 1958-ban vagy '59-ben keletkezett egy verse, amelynek – persze – a költő világrendje szerint kiadatlannak kellett maradnia: „Bár megszereztem az undok jogot, / hogy úgy lássam magam: gáncstalan lovagot, / kit a világ bemocskol – / elirtózom e jogtól, / gyanús, gyanús, villámló hősi arcom: / gyanakszom. / A végeredmény: én tiszta vagyok, / s mindenki más mocskos? / Az lehetetlen. Istenem, ne engedd! / Adj más eredményt az egyenletemnek.”

1984-ben véletlenül egy időben kaptunk Soros-ösztöndíjat New Yorkba. Ekkor voltunk a legszorosabb kapcsolatban. Noha közeli barátok sohasem voltunk, de ekkor már majd' húsz év óta ismertem. Képzetelem valamiért a Balaton (akkor Pálffy György) és a Honvéd utca sarkára helyez egy ősbeszélgést akkor még csak tervezett verseskötetéről. Később föltűnik egy soproni egyetemi kirándulás, ahol a Gyógygödör-beli hatalmas vedelés után támogatásra szorult volna, de Gyuri minden segítő kezet lerázott magáról, s merev, kataton léptekkel ment a szállásig.

Költészetének föltétlen híve lettem és három nagyobb kritikát írtam róla. Három versében közvetlenül is utal kapcsolatunkra: az egyik a malignusan nekem ajánlott *Széljegyzet egy vitához* (mögötte valóságos vita volt, valóságos feszültséggel – a Lukács-iskola és a Lukács-óvoda szétválásának ideje ez, amikor az óvodista korúak közül egyedül én maradtam barátaimmal, az iskolásokkal, Petri pedig a maga barátaival tartott), a másik pedig a *Radnóti Sándornak* című vers, amely szamizdat kötetéről írott kritikámra reflektál. Az én kritikám 1982-ben a *Beszélő*-ben azzal fejeződött be, hogy „Az élet nem lett elviselhetőbb ebben a költői világban, de változott. Él, és – úgy látszik – élni akar.” Petri verse

pedig így kezdődik: „Tényleg, úgy tűnik, akarok még élni / túl- és feléldégni.” S így fejeződik be: „És hátha benézel, épp te, / s hátha továbbállunk, támad egy ötlet, / vagy – egy darabon – együtt ballagunk hazafelé.” Egy harmadik versben (*Töredék Misunak egy megíratlan regényből*) megemlékezik egy házibuliról Vajda Mihályéknál, ahol kevés volt a pia. Persze Gyuri kezében volt vodkásüveg, amit én udvariasan elkértem tőle, és galádul kiírtam az egészet. Úgy látszik, ez imponálhatott neki, mert beleszötte a versbe: „Meg azért megmaradt (emlékezetemben) / a Gül Baba utca, ahol R. S. vodkát ivott / – egy egész üveget egyetlen slukkról” Hogy aztán zokogtam volna és temettem volna a korszakot, ahogy a versben áll? Erre nem emlékszem, s azt gyanítom, hogy a költői szabadsághoz tartozik. Azért mondhatom ezt szinte teljes biztonsággal, mert – nem vagyok erre büszke – nem tudok sírni, s felnőtt életemben könnyet is csak két alkalommal ejtettem. Valójában nevettem, mert hihetetlenül mulatságosnak találtam, hogy kifeküdve a kertben azt tapasztaltam, nem tudok fölkelni. Reggelre kelve aztán egy díványon ébredtem az este másik áldozatával, felejthetetlen barátommal, Vági Gáborral.

New Yorkban sokat voltunk együtt. Várady Szabolcs távollétében egy kis kötetet is szerkesztettem verseiből, a *Hólabda a kézben*. Püski kinyomtatta, és költői estjein ezt vásárolhatták meg az emigráns magyarok. Valamivel korábban utaztak haza, mint én. Maja a repülő indulása után néhány órával telefonált „a gép fedélzetéről”. Ez ma nem volna lehetetlen, akkor az volt. Gyurit ugyanis nem engedték föl a gépre, néhány óráig józanodnia kellett, míg egy másikra föltették őket. Egy kezes székben gubbasztott, s álmodozott New Yorkról,

amelyet megszeretett, s amely leginkább Moszkvára emlékeztette.

Egy nap meglátogattuk New York mellett Király Béla tábornokot, 1956 fontos szereplőjét. Sokan voltunk magyarok, Haraszti Miklósról emlékszem. Gyuri az úton whiskyt szopogatott az autóbuszban, s mire megérkeztünk, alapos szüksége volt az ágynyugalomra. Király elragadóan fogadott bennünket, élénk beszélgetés kezdődött, melybe néhány óránként bekapcsolódott Gyuri is, aki – mint egy szellem – ilyenkor megjelent és lebotorkált az emeletről. Megint tapasztaltam, hogy alkoholbetegsége nem kezdte ki az eszét: másodpercek alatt megértette, miről folyik a szó, s elmésen, találóan hozzászólt. A tábornok és a költő között kivételesen gyöngéd kapcsolat alakult ki, amire én azt találtam mondani, hogy megképződött Bem és Petőfi viszonyának – paródiája.

*

A fenti szöveget nem most írtam, de sohasem publikáltam. Viszont kiállítottam. 2008-ban Nagy Bálint Petri-émlékkiállítását szervezett, s akkor lógott a falon, önironikus címmel: *Én* (igen nagy betűkkel nyomtatva) és *Petri* (igen kis betűkkel). Ha most hasonló modorban fűzök még ezt-azt hozzá, akkor az jut az eszembe, hogy míg Petri közeli barátai – Várady Szabolcs, Fodor Géza, mint Petrivel való levelezésükben olvasom – egy évig fontolgatják, hogy meg kellene látogatni Gyurit Berlinben, és végül nem teszik, én sebbel-lobbal meg-laktam, s egy fontos felismerés fűződött ezekhez a napokhoz. Nádas memoárját parodizálva azt mondhatnám, évtizedeknek kellett eltelnie, míg ott, Berlinben, Petritől megtudtam, hogy a dupla whisky nem kétszer

fél deci – mint addig gondoltam, s kapkodtam a fejemet a Chandler-regények olvastán –, hanem négy centiliter!

Valamit még dedikációiról. Minden idők egyik legsebbe ajánlását nem én, hanem Vajda Mihály kapta tőle: „Jelen van – jelt nem ad.” Bár nem vagyok dedikáció-gyűjtő, egyszer Biró-Balogh Tamás irodalomtörténész kérésére kigyűjtöttem a nekem szóló ajánlásait. Ilyenek vannak közöttük: „Hogy költőnek vagyok – é jobb vagy politikusnak? Ez talán döntés kérdése is. Zur Zeit a költészet fontosabb. A politikát csinálják most elegenden. Én addig politizáltam, amíg mi voltunk »meztelen eszmével jeges úrban árva legelsők« de azért most is készenlétben vagyok *Radnóti Sándornak* 1989. 04. 22. barátsággal Petri György.” „Radnóti professzornak a gigászi gigantomachernek a kreatúra: Petri György kultúrhérosz. Pest, 1991. május 31.” „Radnóti Sándornak, a roppant kritikusomnak a félelemmel teljes szerző: Petri György Bp., '93 november 27.” „Radnóti Sándornak, aki ráébresztett arra, hogy milyen nagy költő vagyok. Örök hálával Petri György (neked: Gyuri)” A nekem legkedvesebb a *Körülírt zuhanás*ban olvasható reciklált József Attila: „Mit oltalmaztunk, nincs jelen, azt most már támadóink se védik...”

A Pilinszky-konferencián a neves irodalomtörténész kalandos előadást tartott. Megtalálta egy antikvárium-ban Kempis Tamás könyvének, a *Krisztus követésé-*nek latin nyelvű példányát, amelyről bizonyítani tudta, hogy valaha Pilinszky tulajdonában volt. Különböző tulajdonosok különböző írószerekkel különb-különb aláhúzásokat, figyelemfelkeltő vonásokat eszközöltek, s ezek közül ő *lege artis* elkülönített egy csoportot, amelyet Pilinszkynek tulajdonított, s ebből vont le következtetéseket a *De imitatione Christi* és egyes versei összefüggéséről. Megkopogtattam az előttem ülő Kovács Péter – Pilinszky unokaöccse – vállát, s megkérdeztem, hogy olvasott-e Jancsi latinul. Nem – hangzott a döbbszent válasz.

Pilinszky ma már nem tartozik legkedvesebb költőim közé, mint fiatalkoromban, amikor könyvet írtam róla. Elmeséltem egyszer egy hosszú interjúban, hogy miképpen kaptam meg tanár- és barátnőmtől tizennyolc éves koromban a *Requiemet*, miképpen kezdett el szenvedélyesen foglalkoztatni, miképpen próbáltam összeegyeztetni lukácsista esztétikámmal, miképpen gúnyolt ki megsemmisítően Kovács Endre – felejtethetetlen magyartanárom –, amikor arra az állításomra, hogy nagy költő, de egyhúrú, azt mondta, lehet, hogy egyhúrú, de

azon nagyon édesen zeng. S hogy vázoltam föl egyetem-i éveimben egy nagyobb tanulmányt, amely az ebbe a költészetbe beleírt elhallgatásról szólt volna, de szerencsére nem írtam meg a *Szálkák* megjelenéséig (1972), amikor is a költő egyetlen – egyébként vékony – kötetben megduplázta életművét.

Amikor azt mondom, ma már nem..., az nem azt jelenti, hogy ne tudnám a helyét a magyar líra történetében, hogy ne jutnának eszembe gyakran sorai, s hogy még a minap is, amikor a tájtapasztalatban megjelenő elemi eufória leírására kerestem pontos szavakat, ne az övéi ötlöttek volna fel: „a lüktető öröm”, mely „dobog, dobog a forró semmiben”. De mostanában sokat gondolkodom azon, hogy a rejtvényfejtő kulcs túl olajozott beleillése a műalkotás zárjába – bökkenő.

Pilinszky egy könyvének dedikációjában azt írta nekem: „sajnos megfejtettem”, s nem voltam olyan számár, hogy komolyabban vegyem, mint egy bókot. De a megfejtés és megfejthetőség kérdése ott lebeg a levegőben Pilinszky költészete körül – saját maga számára is. „*Te: bakája a mindenségnek.* / Én: kadettja valami másnak” – írta József Attiláról, és e „valami más” rejtvénye megoldható – ellentétben a mindenséggel. Nem azért, mert kilép a mindenségből (hova is lehetne?), hanem mert egy magaslati pontot foglal el benne, ahonnan csak három végső dolog látható: a halál, az időmúlás, és az abszolút kommunikáció lehetetlensége. Mintha minden – kivétel nélkül minden – ezekhez vezetne költészetében.

Másfelől Kovács tanár úr kifejezését, az édes zengést, amelyet akkoriban csak jogosan fölényes riposzt-nak vettem, ma hajlanék szaván fogni, mert Pilinszky verseinek magával ragadó, csodálatos dallamával be

is lehet telni. Mert lehet benne színpadi kacérságot, frivolitást is érezni, mint ahogy a kadett szóban is. A költő talán maga is érezte ezt, hiszen négysorosra így folytatódik és fejeződik be „Odaadnám tisztí kesztyűmet / cserébe a bakaruhának.”

Másfélszáz éve hasonlókat mondtak – Gottfried Keller *Zöld Henrikjének* híres beszélgetésében – egy régebbi nagy, misztikus költőről, Angelus Silesiusról. Ott is fölmerült „a frivolság és szellemesség írmagja”, a „kacér sziporkázás”. S ez talán mindig újra fölmerül a modernitásban, amióta nem lehet valaki „halálos komolyan Isten embere”, mint Keller példájában Szent Ágoston vagy Kierkegaard-éban Ábrahám.

Általában visszariadunk attól, hogy az élet és a műalkotás analógiáit firtassuk, de Pilinszky különös költői redukcionizmusa alakjára is visszahatott. A mindennapi életben való csetlés-botlásában a szárnyaló költő földi gyámoltalanságának nagy szimbólumára, az albatroszra hasonlított, de olyan albatroszra, aki olvas-ta Baudelaire *Albatroszát*. A maga közegében, mozgulataiban, kéztartásában (ahogy láncdohányosként cigarettáit szívta), akkoriban divatos garbóiban mindazonáltal volt valami ünnepélyes elegancia. Amiről ő is tudott. Misztikus dandy – írtam egyszer egy fényképéről, amelyben megpillantani véltem a kettősséget, amiről beszélek. Intenzív jelenlét, amelyben az élet semmissége és komolysága keveredik, tudós tudatlanság, amely tisztában van azzal, hogy minden szó, minden mozdulat, a leghétköznapibb is, átszakíthatja a mindennapiságot, az üres ismétlődések világát. „Elég egy arc látványa, egy jelenlét / s a tapéták vérezni kezdenek. // Elég, igen, egy kéz elég amint / megkeveri a kávéját, vagy ahogy / »visszavonul a bemutatkozásból«, /

elég, hogy elfeledjük a helyet, / a levegőtlen ablaksort, igen, / hogy visszatérve éjszaka szobánkba / elfogadjuk az elfogadhatatlant.” S ezzel szemben Pilinszky törekvése, hogy létével bemutassa, teatralizálja ezt a jelenlétet, a mélypont ünnepélyét. *Úgy* keverje meg a kávéját, *úgy* vonuljon vissza a bemutatkozásból.

A szentéletrajzok olvasói tudják, hogy sokféle szent van, okos és balga, vidám és komoly, önmérsztő és életélvező, tiszta és megtért, hős és tudós, csak egy nincs, aki tudatában lenne szentségének. Pilinszky nem volt szent, és népszerűsége csúcán is csak legnaivabb olvasói vélelmezhettek ilyesmit. De a misztika reprezentációja, felmutatása és bemutatása, hogy úgy mondjam, eljátszása hasonló önellentmondáshoz vezet. Távol legyen, hogy ezt képmutatásnak nevezzem. Nem, Pilinszky mindenkiben – bennem is, aki egy generációval voltam fiatalabb nála – gyöngéd bátyi vagy nővéri érzéseket keltett, csodálat, részvét és elnézés elegyét, részvétet a sikerei teljében is nyilvánvaló szenvedései, boldogtalansága iránt, és elnézést hatásvadászata iránt, amelynek újra és újra a hatása alá kerülünk.

Katolikus költő a szocialista rendszerben. A vallási stádium embere az etikai stádium polgári világában. Misztikus a modernitásban. Ezek mind feloldhatatlan ellentmondások. Pilinszky elmesélt nekem egy jelenetet. Nemes Nagy Ágnesekkel állt valami erkélyen az ötvenes évek elején, s egyszer csak azt mondta: – Gyerekek, mi olyan ártatlanok vagyunk, hogy az már bűn. – Ez nem üres szó volt, hanem vallásos metaetika, amelyet ellentétes formában is megtalálunk nála, amikor a Sheryl Suttont többször is megerőszakoló fiút fölmenteti Sheryllel: „nem azt mondom, hogy jónak

éreztem, de sokszorta jobbnak, mint a körülötte hullámozó tömeget.” – Ez a minden elképzelhető etika szerint rettenetes (és távolról, nagyon távolról a nagy bűnös előtt letérdelő Zoszima sztarec gesztusát visszhangzó) állítás – amely négy évtizede nyugtalanít – világossá teszi, hogy Pilinszkyvel nem lehetett a köz ügyeiről, a jó társadalomról beszélni, mert az ő nézőszögéből egyedül a részvét és az irgalom érinthette meg ezeket a kérdéseket. Ezért aztán, amikor nyakamba vettem a várost, hogy politikai, tiltakozó aláírásokat gyűjtsek, tapintatlanságnak éreztem volna megkeresni és választút elé állítani. Ő hozta szóba később, hogy vajon aláírtak volna-e vagy nem, s ezt a pillanat misztikus megvilágosulásától tette függővé.

Lényének paradoxonát mutatta, hogy elragadó *causeur* volt. Megemlékezett arról az időről, amit Rómában töltött a Magyar Akadémia aranykorában, 1947–48-ban. Autóbuszt béreltek és kirándultak Orvietóba. Több utas volt, mint ahány ülőhely. Visszafele a Lukács házaspár mellett rázkódott a fogantyúba kapaszkodva. (Felállt, mutatta is.) Lukács felesége szólt neki, hogy üljön le. (Látszik, mindenkiből hasonló gyöngédséget váltott ki.) – Nincs hová, Gertrúd néni – válaszolta. – Üljön Gyuri ölébe! – S akkor – mondta Pilinszky – Lukács egy kicsit széttárta a lábát, én az ölébe ültem, s így vonultunk be az örök városba.

RÉZ PÁL

A Réz Pálhoz tapadt epithetonok között valószínűleg ez a legállandóbb: a legendás szerkesztő. Legendás szerkesztője volt a Szépirodalmi Könyvkiadónak negyven éven keresztül és a *Holminak* huszonöt éven át. De mit is jelent ez? A *legenda* szó szerinti értelme – olvasnivaló – ellentétes valódi jelentésével, amely – legalábbis elsődlegesen – szóbeli, szájról szájra terjedő. Előszóval rajzoljuk meg a legenda alakját, történeteket mesélünk róla, s továbbadjuk az ő történeteit. A rajz és a történetek soha nem lehetnek teljesen hitelesek, miközben az ember jelentőségét éppen legendája igazolja. Szóval valamiféle *oral history*-ről van szó. De miképpen kapcsolódhat mindez egy könyvemberhez, aki számára a leírt szó volt a legfontosabb?

Réz Pál utolsó könyve azokból az egykori rádióbeszélgetésekből, s a későbbi kiegészítő beszélgetésekből állt, amelyeket Parti Nagy Lajossal folytatott, aki írott formába öntötte. Ennek a pompás olvasmánynak nagy erénye, hogy a kérdező képes volt írásban felidézni Réz Pál hangját. Tudnivaló, majd negyedszázaddal korábban Parti Nagy arra biztatta, hogy tekintse nyersanyagnak az akkor még stilizálatlan interjú-leíratot, s írja meg a memoárjait. De Réz azzal háritotta el ezt az ötletet, hogy Vas Istvánhoz hasonlíthatót nem tud írni,

silányabbat meg minek. Mondhatta volna Saint-Simont is, hiszen egyszer megvallotta, hogy mindig olyat szeretett volna írni, mint az ő emlékiratai.

A szerénység gögje hallatszik ki ebből a válaszból. Ha nem lehetünk első osztályú írók, akkor állítsuk az irodalom szolgálatába egész életünket. S valóban, saját könyvei – Proustról, Szomoryról, Apollinaire-ről, Voltaire-ről, Kosztolányiról – külső formájukat tekintve alkalmi munkák, előkelően röviddek, nincs bennük a monográfusi igény, és – ahogy ő mondaná – nagyképűség. Műfordítói életművében sincsen benne a műfordítói életmű ambíciója – pedig Saint-Simon herceget, Voltaire-t, Stendhalt, Ernest Renant, Martin du Gard-t, Gide-et, Malraux-t, Maurois-t, Sartre-t, Beauvoirt, Ciorant, Semprunt, Yourcenart, Perecet, Kunderát és másokat fordított franciából, románból Georges Călinescut. Kritikáiból egyetlenegyszer, 1973-ban, állított össze gyűjteményes kötetet: *Kulcsok és kérdőjelek*. A Kosztolányi-összes sajtó alá rendezése a filológus szolgálata. A *Holmi* huszonhat évfolyamában átlag kétfévenként írt, vagy inkább kényszerítettünk ki tőle egy-egy rövid kritikát, levelet vagy nekrológot – igaz, ezzel legföljebb csak megközelítette nagy példaképe, Osvát Ernő negatív rekordját a *Nyugat*ban.

Réz Pál tehát olyan ember volt, akit nem a műve foglalkoztatott, miközben lelkiismeretes és kitűnő munkás volt. Hanem a mások művei. Ám ez a tartózkodás nem nélkülözte a becsvágyat. Becsvágya a fölfedezés és a javítás volt, alapja pedig önbizalom – a fülében és az intuícijában. Így alakította ki legfőbb műfaját, legendájának igaz fundamentumát, az orális kritikát. A csevegésbe, történetmesélésbe rejtett, vagy nyílegyenesen célba irányított bírálatot, méltánylást, értékelést.

Ha lett volna Magyarországon valamely televíziónak irodalmi kvartettje, ő ideális résztvevője lehetett volna. Mondta is egyszer, hogy ez neki való lenne. Valamit megsejtet ebből három remek televíziós beszélgetése Déry Tiborral, Vas Istvánnal és Szentkuthy Miklóssal. Mert ehhez a kritikához hozzátartozott a mimika, és mindenekelőtt a hang – Pali gyönyörű baritonja. A *Holmi* szerkesztőségében huszonöt éven keresztül hétről hétre élvezték.

A szóbeli kritika, amelyet címzettje hallott, vagy a baráti kör a New York kávéházban, a kollégák a szerkesztőségekben, s amely hallomás útján szétterjedt az egykorvolt irodalmi életben, a megszorított, cenzurális körülmények között is nagy könyvkiadói szerkesztővé tette, a szabadság körülményei között pedig nagy lapszerkesztővé. Kritikája beépült kortársai műveibe vagy recepciójába a nagy öregektől, Dérytől, Vastól, Pilinszkytől, Zelk Zoltántól, Jékelytől, Kardos G. Györgytől, Örkénytől, Mándytól Csukáson, Kányádin, Juhász Ferencen, Bodor Ádámon, Kormoson, Petrin, Spirón, Szabó Magdán, Csurkán, Galgóczi Erzsébeten, Kornison, Tandorin, Orbán Ottón, Utassyn, Várady Szabolcson, majd Závada Pálon, Kántor Péteren, Esterházyn, Nádasdy Ádámon, Parti Nagyon, Rakovszky Zsuzsán keresztül az olyan, ma már középkorú fiatalokig, mint Tóth Krisztina, Térey János, Szabó T. Anna vagy Szvoren Edina. Amikor még a legnagyobb íróknak volt némi befolyásuk arra, hogy ki írjon róluk könyvet, Illyés azt szerette volna – ez a terv nem valósult meg –, hogy Réz legyen a kiválasztott.

Kritikája ironikus volt, elfogulatlan, éles, gunyoros, tekintélyre nem adó. Egyik története arról szól, hogy Déry és Örkény odaadja neki készülő közös regényük

kéziratát, s a hírhedt ugrató, Örkény felbuztatja, hogy irgalmatlanul vágja le Déry előtt. Réz bele is kezd, Örkény egyre boldogabb, Déry háta mögött biztatja. Amikor Déry kedvetlenül elvonul, Örkény hatalmasat kacag a jól sikerült tréfán, de Réz csak tovább mondja. Örkény érti a viccet: tehát most folytatja az ugratást. És csak lassan esik le a tantusz, hogy Réznek ez a véleménye.

Ám ahogy a nagy ironikusoknál nem ritka, a mélyebb rétegekben ott volt a szentimentalizmus, az örök remény, a vágyakozás a remekmű iránt. Hogy éppen az ő idejében és az ő íróasztalán bukkan fel valami marandó. Noha az „aranykor” rajongójaként, s az „ezüstkor” kortársaként bronzkornak tekintette a *Holmi*-évek magyar irodalmát (ezért is volt olyan elegáns, hogy lapszerkesztőként érvényesítette minőségérzékét, de nem privilegizálta saját ízlését), senki nem tudott úgy örülni a szerkesztőségben egy beérkezett szép versnek vagy novellának, mint ő, senki nem védett úgy körömszakadtáig egy-egy művet, mert „jók a mondatai”.

Réz úr kényes volt a polgári tisztességre, a komolyan végzett munkára. Igaz barát volt. Hosszú és gazdag életet élt, de nem adatott meg neki a gyors távozás kegyelme. Előbb látása romlott meg végzetesen – ekkor kellett megválnia a *Holmitól*, s mivel senki nem gondolta úgy, hogy pótolható, egy évfolyamot még végigcsináltunk, s utána megszüntettük a lapot. Ettől kezdve, ahogy korábban tréfásan jósoltuk, emlékszerkesztőségi üléseket tartottunk hetente, továbbra is a lakásán, tanácskoztunk vele a készülő *Holmi*-antológiákról, s tanúi voltunk, ahogy távolodik, megy ki az életből. Végül hangját is elveszítette, magasabb lett és nehezen érthető. Véletlenül úgy adódott, hogy a kórházban barátai és

hozzátartozói közül én láttam utoljára, néhány órával a halála előtt. „Hogy vagy?”, tettem fel a hülye kérdést. „Sehogy”, mondta, s lehunyta a szemét, nem mondott többet. Ültem egy negyedórát az ágya mellett, majd csendesen kimentem.

*

Kányádi Sándor egyszer elmesélte a *Holmi* szerkesztőségében (ami Réz Pál lakása volt), hogy Csurka Istvánnal beszélgetve hirtelen rossz sejtelve támadt, és megkérdezte: „Mondd, Pista, szerinted hány román él Erdélyben?” „Nem tudom – hangzott a válasz –, talán egymillió?” (Valójában magyar él ennél valamivel több Erdélyben, és majdnem ötször ennyi román.)

Csurkát Réz Pál vitte el először Erdélybe, és ő kalauzolta Párizsban is. Országos barátok voltak a rendszerváltás előtt. Mindketten ott voltak az 1985-ös monori találkozón, amely kísérlet volt arra, hogy a sok személyes és történelmi ellenszenvtől szabdalt, sokféle tradíciójú ellenzék (a demokratikus ellenzék, az ötvenhatosok, a népi írók, a reformközgazdászok, és az olyan besorolhatatlan, de mindenképpen kritikus figurák, mint amilyen Réz is volt) együtt lépjen fel a diktatúra ellen. A diktatúra már nem volt ereje teljében (például nem ürített ki a monorierdei kempinget, ahol találkoztunk, és nem rabosította a résztvevőket), ezért is lehetett próbálkozni a közös akcióval. Ám ez – megfelelő távlatból nézve – nem sikerült, s a népieknek nevezett értelmiségiek két év múlva Lakiteleken más kombinációval próbálkoztak, a diktatúra velük rokonszenvező képviselőjét hívták meg, a demokratikus ellenzék (vagy ahogy akkoriban mondták: a kemény magot) nem, s Réz Pált sem, akit ez szíven ütött.

Réz úr hagyatékában olvastam Réz és Csurka levélváltását e tárgyban. Az író azzal érvel, s talán igaza van, hogy nem szabad összekeverni „Böhönyét”, aki nek Réz a legjobb barátja (s abban a körben, ahol most mozog, már nem is tud hasonló barátságot kötni), Csurkával, aki új Szárszót szervez, noha – teszi hozzá – az új és a régi Szárszó színvonala közötti különbség épp akkora, mint amekkora Németh László és közötté van. Az ilyesfajta önirónia kiveszett aztán nyilvános megszólalásaiból, mint ahogy azt a „kis íróvarázst” (Veres Péter) is ebből a levélből sejtettem meg, ami egykor Réz Pált megbűvölte, s aminek én alig-alig találtam nyomát műveiben. Talán néhány korai novella, és – módjával – egy-két színdarabja kivételével. Ebben a levélben ugyanis azon tanakodik, hogy mit tehet két barát, akik széttartó csónakokban ülnek, már nem szabad fürdőzők, s nem ugorhatnak ki a dereglyéből, ami – mondja – lehet, hogy lélekvesztő.

De miért fájt Réznek, hogy barátja, Csurka István nem hívta meg Lakitelekre? Valaha a Pándi Pálról szóló interjúkötetből (Csáki Judit – Kovács Dezső [szerk.]: *Rejtőzködő legendárium*) értettem meg, hogy Pándinak Király Istvánhoz fűződő mozgalmas viszonyát nemcsak a hol egybevágó, hol széttartó politikai érdekek határozták meg, hanem valamiféle öntudatlan szimbolika: befogadás vagy kirekesztés. Tudom, méltatlan dolog Réz Pált a cenzorával összehasonlítani (Pándi volt a Szépirodalmi Könyvkiadó állandó informális főcenzora), de a világháborút már kamaszként vagy fiatal felnőttként túlélő zsidók körében gyakran láttam az ilyesféle teszt működését. Amivel nem azt mondom, hogy a Hungária „mélyvizében”, azaz az egykori New York kávéház alsó traktusában szövődő

nagy barátságoknak Domokos Mátyással, Juhász Ferencsel vagy Csurka Istvánnal ez lett volna a meghatározó motívuma, de amikor Réz Csurka részéről árulást sejtett, akkor ezt zsidókérdésként fogta föl.

Annál is inkább, mert Csurka antiszemita nekibuzdulásai előtte sem voltak ismeretlenek. 1973-ban mentőtanú volt az Írószövetség etikai bizottsága előtt, ahol Csurka szigligeti részeg zsidózását tárgyalták.

Az én szememben – igaz, más korszakban – Csurka karikatúra-antiszemita volt, holokauszttagadással, s mindennel, ami kell. Mihelyt Böhönyéből tényezővé vált, s ezt el is hitte magáról, irodalma – amit én addig is inkább kellemesnek, mint jelentősnek tartottam – megrendítő romlason ment keresztül, mert elveszítette önismeretét, ironikus distanciáját. Már *Megmaradni* című erdélyi trágédiája is, amelyről 1988-ban a szamizdat *Beszélő*ben értekeztem, nagyon silány mű, amelyhez képest korábbi körüti bohóságai hegyormok, de 2012-ben megjelent két iránydrámája – az egyik a hazai zsidó irodalmi összeesküvésről, a másik a Trianont létrehozó zsidó összeesküvésről – majdhogynem hihetetlenül színvonaltalan.

A rendszerváltás évében ő szólaltatta meg a *Hitel*ben – Kenedi Jánosról szólva – a demokratikus ellenzék denunciaciójának szövegét, az *egyik* zsidó lobbiként való beállítást, amely megtartotta volna szoros kapcsolatát az Aczél György nevével fémjelzett *másikkal*. Ez ellen szót emeltem – írásom a *Magyar Nemzet*ben jelent meg, mert a *Hitel* elhessegetett. A következő években haláláig egyre nyíltabb és radikálisabb antiszemita propagandát folytatott. Bármely kedvezőtlen jelenség a zsidó körüti vagy világ-cselszövést juttatta az eszébe. Gyeheenna nyílt meg előtte, mert olykor még magának

sem hitte el, hogy az összeesküvés „ennyire szervezett, ennyire gátlástalan és ennyire fajilag meghatározott”.

Egy mai állami főméltóság 1992-ben úgy vélekedett publicisztikai tevékenységéről, hogy az az újabb keletű magyarországi nácizmus alapvetése. Ma az uralmi propagandagépezet ikonikus politikai elméledőnek tartja, akinek mindenben igaza volt. S annyiban jogos is ez, hogy ami huszonöt évvel ezelőtt megvetendő szélsőség volt, az ma hatalmi főáramlattá vált.

2011-ben bekapcsolódott a filozófusok elleni hecc-kampányba, s lapjának, a *Magyar Fórum*nak a címlapján közölte Heller Ágnes, Vajda Mihály és az én fényképemet a bilincsbe vert Zuschlag Jánossal együtt, *Zuschlag nem filozófus* címen. Ebben fölillant a humora. Nyáron a szigligeti Aranypatkóban egy közeli asztalnál ült Dörner Györggyel. Mivel kocsim csomagtartójában hanyódott az említett *Magyar Fórum*-példány, eljátszottam a gondolattal, hogy előbányászom, és dedikáltatom vele. De aztán mégsem volt kedvem tréfálkozni.

Amikor a *Holmit* elkezdtük szerkeszteni, és Réz Pállal barátok lettünk, a Csurka-barátság már ködbe vészett. De hogy ködképként jelen maradt, azt bizonyítja Réz megrázó nekrológja, amely lényegében megismétli a két Csurka gondolatát, s a „demagóg népszónok, az uszító újságíró, a malomalmi politikus” mögött felrajzolja a számára kedves egykori író és barát alakját.

Azt pedig a folyóirat szerkesztésében egyenesen küldetésének tartotta, hogy távol tartsa tőle az urbánus-népies ellentétet. Ez az ellentét a fiatalabb szerkesztőknek – Várady Szabolcsnak, Fodor Gézának, Szalai Júliának, Závada Pálnak, Voszka Évának és nekem – már semmit sem jelentett, de annál inkább jelen volt az

idősebbek – Réz Pál és Domokos Mátyás – idegeiben, s óvakodtak még a látszatától is.

Ilyen névsorok és gondolatok iramodtak ki Réz egy magánlevelében, amelyet Csoóri Sándornak írt 1998. március 30-án: „a *Holmi* megalakulása óta a spektrum minél teljesebb bemutatását vállalta, Vas Istvántól Utassy Józsefig, Nagy Gáspártól Kányádi Sándorig, Petri Györgytől Kovács András Ferencig, Orbán Ottótól Csukás Istvánig, Mándytól Lázár Ervinig, Szepesti Attilától Határ Győzőig, Rakovszky Zsuzsától Gion Nándorig, Grendel Lajostól Lator Lászlóig, Székely Jánostól Kosáry Domokosig vagy Gergely Andrásig. Remélem (sőt: tudom), hogy nem kérkedés, ha azt mondom, hogy ha volt folyóirat, amely távol maradt a gyűlölködés tam-tamjától, amely nem lőtt ki mérgezett nyilakat, amely kritikai rovatában sem követte a »klein, aber mein« művészetellenes, tisztességtelen, utálatos honi gyakorlatát, az a *Holmi* volt – aligha állítható, hogy politikai vagy személyes elfogultságok szennyezték volna kritikáinkat, amit az is igazol, hogy a Te, Konrád György, Balassa Péter vagy némely posztmodern fiatal munkáiról egyaránt tartózkodó vagy akár elítélő bírálatok jelentek meg *Figyelő* rovatunkban. (Zárójelben: egyébként a *Holmi* kritikái, mint többször is megírtam, szerzőjük véleményét tükrözik, nem a lapét – ezt már csak azért sem tehetnénk, mert szerkesztőségünkben igencsak eltérő ízlésű emberek dolgoznak, ritkán van egyetértés közöttünk egy-egy mű megítélésében. Azt azonban nem tagadom, hogy ominózus *gondolataid* bírálatával én, személy szerint, lényegében – és nagyon rosszkedvűen – egyetértettem.)”

Réz úr az én 1992-es, *Etnosz és démosz* címet viselő Csoóri-kritikámra utal, amely egy megrendülés

terméke volt, Csoórral ugyanis kifejezetten szívélyes, már-már baráti viszonyban voltam. Ami Csurkától nem lepett volna meg, az Csoóritól nagyon is, hogy a liberális pártot zsidó asszimiláló (jól értsük: a magyarságot asszimiláló) törekvésekkel azonosította, ami amellett, hogy sült marhaság volt, még mérgező, malignus is. Úgy éreztem – milyen ismerős, és hatványára emelkedett érzés ez több mint negyed évszázad múltán! –, hogy „Most hirtelen téli mesék / Rémei kielevenednek”.

Azt nem mondhatnám, hogy Réz úr fent idézett gondolataival egyetértettem volna, noha az ilyesfajta névsorolvasásra folyóiratunk minden korszakában készen állt (elzárkóztunk nagyprózák folytatásos közlése elől, de két kivételt azért tettünk: Kornis Mihály *Napkönyvét* és Illyés Gyula posztumusz regényét közreadtuk). Pontosabban nem is az egyetértés hibáztatott, hanem az ilyesmire való gondolás, ezeknek a szempontoknak a mérlegelése. De emlékszem, Palinak imponált, hogy egyszer arcizom rándulása nélkül fogadtam el egy éles, negatív bírálatot az egyik legközelebbi barátom és elvbarátom, Heller Ágnes Shakespeare-könyvéről. Ugyanakkor természetesen Réz úr szövege inkább folyóiratunk általa elképzelt ideálját, mint valóságát tartalmazta. A valóság jobb is, rosszabb is, és semmiképpen sem abban a defenzív negatívumban jelenik meg, hogy a *Holmi* elkerülte a népi–urbánus háborút. Valóban elkerülte, de nem ez volt a fő érdeme.

Mindazonáltal a sok minden között, ami feledhetetlen volt Réz Pál szerkesztési stílusában, az az elfogulatlan örök készenlét volt – jött légyen bárhonnan – a jó versre, a jó szépprózára. A *Holmi* negyedszázada alatt sohasem adta föl a reményt, s ha úgy érezte, hogy oka van rá, kigyúlt és lelkesedett. Annál is meghatóbb

volt ez, mert nem volt olyan nagyon magas véleménye a korszak irodalmáról. Bronzkornak érezte a XX. század első felének aranykorával, s ifjúsága ezüstkorával szemben, amikor Weöres és Illyés, Vas és Pilinszky, Déry és Juhász, Zelk és Nemes Nagy, Mátyás és Nagy László, Jékely és Kardos G. György, Ottlik és Kassák alkotott. Vagy imádott erdélyi írói és költői, Székely János, Bajor Andor, Horváth Imre, Bálint Tibor, s a szerkesztőségi értekezleteinken időnként megjelenő Kányádi Sándor, akinek kései, hatalmas verseit (*Valaki jár a fák hegyén, Sörény és koponya*) a *Holmi* közölte.

SOROS GYÖRGY

Abban a szótárban, amelyet a miniszterelnök használ, majd nyomában villámgyorsan elterjed politikai lakájai körében, s kötelezővé válik a kormánypárti médiák teljes spektrumában, a CEU-t Soros-egyetemnek kell nevezni, Soros György nevét pedig a spekuláns szóval kell összekapcsolni. Nem kufár, nem kalmár, nem alkusz, nem szatócs, nem tőzsér, nem üzérkedő, nem nyereszkező, hanem spekuláns. Jól megválasztott szó, amely minden pejoratív érzelmet és értelmet magába sűrít, régi emlékeket ébreszt, kinek antiszemitát, kinek antikapitalistát; a gyors és könnyű, továbbá felelőtlen és lélektelen haszonszerzést társítja magához; számít az irigységre, a gazdag emberekkel szembeni örök gyűlöltre és frusztrációra. Ezzel szemben valaha a mai magyar hatalom egyik szimbolikus, választott őse, gróf Tisza István, akinek silány szobrát vissza is állították a Parlament mellé, szárazon azt mondta: „az eladó érdeke a magasabb ár, a vevő érdeke az alacsonyabb ár – a spekuláns érdeke, hogy kitalálja az árat.” (Idézi Csáki György a *Gálamusban*, 2012. január 12.)

A magyar alja-sajtónak az utóbbi időben Soros György lett a fő célpontja. Alja-sajtó, tabloid, bulvár mindenütt van, célja a piaci célú gátlástalan szórakoztatás. Magyarországon nincsenek piaci céljai, hiszen az

állami források korlátlanul állnak rendelkezésére; célja a gátlástalan politikai üzenet, amely szemernyi sem térhet el a hatalmi központ üzeneteitől. Magyar specialitás továbbá, hogy a hatalmat megjelenítő, s egyre terjeszkedő tömegtájékoztatási eszközök világa teljes egészében alja-sajtvá vált; az abszurd hazugságok és aljas rágalmak terjesztésében nincs különbség egyetlen termékében sem. Ahogy valaha Titónak láncos kutyának, úgy kell Sorosnak a spekulánsnak lennie mindenütt.

Mindez gonosz, gyalázatos – és (legalábbis egyelőre) nevetséges. A Soros ellen fölhozott és szégyentelenül mantrázott érvanyag, mint minden összeesküvés-elmélet, cáfolhatatlan, hiszen bármely állítás hazug voltának bizonyítása nem érintheti az egészet, sőt maga is beépül az elméletbe mint az összeesküvés eleme. A hatalomgyakorlástól ma megkülönböztethetetlené váló propaganda világosan átlépett egy határt, és minden – a hatalomnak nem tetsző – törekvés, eszme vagy akció automatikusan a Soros pénzelte nemzetközi kompott részévé válik, amelynek homályos végső célja Magyarország magyar voltának, Európa európai voltának (de ugyanígy Belarusz belarusz voltának, Macedónia macedón voltának stb.) megsemmisítése. Amerikában, Romániában és másutt egyaránt terjed és terjesztik, hogy a kormányellenes tüntetéseket Soros rendeli meg. Soros démonizálása világjelenség; autokraták, radikális tradicionalisták, szélsőjobbboldaliak eszköztárának része, bár abban a hisztérikus formában, ahogy a mai magyar közéletben megjelenik, és hovatovább kitölti azt, unikum.

Mit szoktak mondani ezzel szemben? Hivatkoznak Soros élemedett korára, s megpendítik azt az érvet,

hogy visszataszító egy nyolcvanhét éves embert fő ellenségnek és fő veszélynek kikiáltani. Hivatkoznak arra, hogy Soros nemcsak spekuláns, azaz gazdasági eshetőségek sikeres mérlegelője és nagy tehetségű kiszámítója, hanem az így szerzett hatalmas vagyon visszaforgatója is a közjába, és Magyarország egyik – történelmi mértékkel is mérve – legnagyobb jótévője. Nem mulasztják el továbbá megemlíteni, hogy aki ma halálos ellenségnek tekinti, jótéteményeinek haszonélvezője volt: a Fidesz egész vezérkara, élén Orbán Viktorral, aki a Soros Alapítvány kivételes kedvezményezettje volt. (Ezt magam is tanúsíthatom. Ha volt ennek az alapítványnak *lieblingje*, akkor az Orbán Viktor volt. Nemcsak gyakran emlegetett oxfordi tanulmányait finanszírozta az alapítvány a Pembroke College-ban, hanem itthon is kivételesen magas összegű kétéves ösztöndíjban részesült, továbbá munkát is a Soros-féle Közép-Európa Kutatócsoportban talált.)

Mindezek az érvek igazak. Mindazonáltal szentimentálisak. A hajlott kor törekenysége, a jótett jósága, az enni adó kézbe való beleharapás. S figyelemre méltó, hogy ami e szentimentális érvelés centrumában kelle-ne álljon, az hiányzik. A jó ember alakja.

A jóság személyes tulajdonság, és Soros György komoly erőfeszítéseket tett, hogy személyes döntését (vagyonának társadalmi és kulturális célokra való elköltését) intézményesítse. Soros – legalábbis nyilvános ismereteink szerint – személyesen nem adakozik és jótékonykodik; ezt én is megtapasztaltam, amikor jobb meggyőződéselem ellenére, de tizenöt éves lányomnak tett ígéretemet teljesítve fölvettem neki egy beteg osztálytárs problémáját, de ő az első félmondat után elhárított. A mérleg másik serpenyőjében a sokszoros

szűrőn átmenő alapítványi rendszer független és sokféle orientációt megtestesítő értelmiségiekből álló kuratóriumai állnak, akik döntenek a rendelkezésre álló pénzek elosztásáról. Mostanában a kormánysajtóban gyakran olvasom vádként, vagy még inkább bizonyított bűnként, hogy magam is részt vettem – előbb Poszler György elnökle alatt, majd az én elnökségemmel – a Soros Alapítvány könyvkuratóriumában. A tagok közül Török Endrére, Á. Serey Évára, Lackó Miklósrá, Havas Katalinra, Somogyi Pálnéra, Jeszenszky Gézára, Lakatos Andrásra emlékszem.

A filantrópiának alighanem két nagy irányát lehet megkülönböztetni. Az elsőt nevezzük karitatívnek, a másodikat kulturálisnak. Az első az emberi szenvedés enyhítésére vállalkozik, a második (például egyetemek, múzeumok, hangversenytermek, színházak alapításával, könyv- és folyóirat-támogatással stb. stb. stb.) a művelődést pártfogolja. Soros alapítványai mindkét irányban nagy tetteket hajtottak végre a világ számos táján, de kétségtelen, hogy Soros ambíciója ennél is nagyobb, s nyíltan, transzparensen annak az eszmének a szolgálatába állítja erőfeszítéseit, amelyet filozófiai mestere, Karl Popper nyílt társadalomnak nevezett. S mivel ma a magyar hatalmi politika eszménye a zárt társadalom, a nemzeti öncélúság, az egyetlen – manipulációra és „alternatív tényekre” alapított – valóság és igazság létrehozása, és a szabadság, az emberi jogok ennek érdekében való korlátozása, ezért nem alap-talan, ha Soros Györgyöt fő ellenségének tartja. Orbán Viktor alávaló és átlátszó hazugságokat terjeszt Soros-ról, de a lényeget tekintve igaza van. Nem azért, mert Soros titkos politikai összeesküvést finanszíroz, hanem azért, mert nyíltan támogatja azokat az intézményeket,

amelyek elkerülhetetlenül az Orbán-rendszer ellenfeleivé válnak, hiszen a szólás- és sajtószabadságot, a joguralmat védik, a társadalmi egyenlőtlenség ellen lépnek föl, és – igen – a menekülteknek emberséges, és a szerződéseket betartó bánásmódot igényelnek.

Soros saját választott hazájában politikai pártot és elnökjelöltet is támogatott. Ugyanezt nem teszi más országokban. De Orbán Viktor emlékszik rá, hogy Soros alapítványainak volt némi közük Kelet-Európa béke-s demokratizálásához. Ugyanettől retteg most is, bár alaptalanul: a ma élő nemzedékeknek nem adatik meg, hogy kétszer is megkapják ajándékba a szabadságot és a demokráciát anélkül, hogy kivívnák. Frontális támadásának különös eredménye, hogy szemmel láthatólag harci kedvre hangolta az ősz bajnokot, aki elvei mellett most személyesen áll ki Brüsszelben, Berlinben és másutt.

Figyelemre méltó, hogy Orbán schmittianus politikájában a halálos ellenség szerepét még mindig az ezerszer lesajnált, elparentált, de valójában élhető és együttműködő életformákat, tanulásra, kritikára, önkorrekcióna való képességet kínáló liberális demokráciára, és annak egyik képviselőjére osztotta ki. Nem a baloldali antikapitalizmus alkalmilag föl is használható – például a kapitalista Soros olykor bizonyára kíméletlen üzleti tranzakcióinak ostromozására fölhasználható – utópiáját, hanem a liberalizmus valóságát kell végképp eltörölni.

Soros intézményeinek sokat köszönhetek. A nyolcvanas években, amikor hivatásomtól eltiltva állástalan voltam, én is élveztem egy évig Soros-ösztöndíjat, első amerikai tanulmányutamat is az alapítvány fedezte, s a kilencvenes években megkaptam az Alapítvány

Kosztolányi-díját és Életmű-díját. Ezért azonban – talán éppen Soros intencióinak megfelelően – személyes hálát nem éreztem, s – noha időnként találkoztunk – nem kerültünk közel egymáshoz. Egy házimulatságon ismertem meg, ahol egymás mellett ültünk a földön, s anélkül, hogy tudtam volna, kivel beszélek, a *Sophie választása* című filmről társalogtunk, amit talán éppen akkor láttam. Hűvös, tárgyilagos, célratörő embernek tűnt fel. Életműve ugyanakkor mindig imponált nekem, ahogy beilleszkedett a filantrópia nagy amerikai hagyományába és meg is újította azt, ahogy intézményei révén perspektívát és munkaidőt adott a magyar kultúra számos megszorított munkásának.

Az ötvenes években apám minden csütörtök este bridzsezett, s minden negyedik csütörtökön otthon. Öten játszottak (gondolom, valaki mindig kibicelt), egy Uray nevű optikus, egy Baracs nevű ügyvéd, és egy másik ügyvéd a feleségével: Sorosék. Hozzájuk néha nyarantam ki is mentünk Lupa-szigeti nyaralójukba. Kisfiú voltam, s nem emlékszem, hogy Nyugaton élő két fiukról szó esett volna, de szüleim előtt ez nyilván nem lehetett titok. A nyolcvanas években, amikor megismerkedtem Soros Györggyel, egyszer megemlítettem ezt neki, de hamar napirendre tért fölötte. 1984-ben, amikor Soros-ösztöndíjjal négy hónapot töltöttem a New York Universityn, egy kiállítás megnyitón Bözsi néni-vel is találkoztam (Soros Tivadar már nem élt), de ő sem volt érzelmes ember, s a szívélyes érdeklődésnél (talán anyám felől) tovább nem ment a rövid beszélgetés. A gazdag emberek önvédelme lehet a hűvös tárgyilagosság, hiszen az érzelmi kitárulkozás – gondolhatják (és tapasztalhatják) – könnyen indíthatja a másikat kéregetésre. De az érzelmeiktől kevésbé befolyásolt

racióális tervezés Soros György családi öröksége is lehetett, hiszen apja memoárjából (amelyben apám is föltűnik Recht Pistaként) kiderül, hogy Soros Tivadar a vészkorszakban hihetetlen észszerűen ismerte föl a veszélyt, s úgy döntött, nagyobb az esély a túlélésre, ha minden családtag, beleértve a kamasz fiúkat is, külön rejtőzik el. Az én érzelmes apám homlokegyenest az ellenkezőt gondolta, s amikor zsidó kispolgárok tanácsot kértek tőle mint házi gyermekorvosuktól, hogy nem lenne-e helyes a nehéz időkben a gyereket elküldeni vidékre a nagyszülőkhöz, mindig azt tanácsolta, hogy maradjon együtt a család. S mivel a vidéki zsidóságot kiirtották, ezért aztán időnként még ma is megszólítanak az utcán öreg emberek, hogy ezzel a tanáccsal apám megmentette az életüket. De az idős Soros, aki nagy vagány volt, ő sem tévedett, hiszen a familia minden tagja túlélte az üldöztetést.

Soros György egyszer egy *Beszélő*-interjúbán érde-meiről tartózkodóan úgy nyilatkozott, hogy halála után egy utca elnevezése róla nyilván előbb-utóbb elkerülhetetlen lesz. E pillanatban azért kell küzdenünk, hogy a CEU eltakarítása elkerülhető legyen.

Amikor a fenti sorokat kiegészítem, a CEU kiűzése már bekövetkezett, és Soros démonizálása gőzerővel folyik.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

„Sok minden szeretnék lenni, de a tanítványod nem”, mondtam, amikor múzeumi dolgozósobájában az időpontok összeecsúsítása miatt végighallgattam egy fél vizsgát. Elképesztően szigorú, gúnyos, a nem-tudást megszegyenítő leckéztetés volt ez; némiképp hozzájárult ahhoz, hogy amikor később az egyetemre kerültem, galambszívű vizsgáztató lettem, s baráti rágalmazóim szerint nálam a köszönés is elég volt a jeleshez. De ha a Kerényi Károlytól eredeztethető rémvizsgáztatás elrettentő módszerét nem is követtem, mindig is példaszerűnek tartottam Szilágyi tudományos igényességét és ugyanakkor a tudományos karrier iránti érdektelenségét.

Van egy kevesek által ismert, nagyszerű folyóirat, az *Enigma*, amely 87. és 88. számát Szilágyi János György, a nagy ókortudós emlékének szentelte. Olvasható benne egy életútinterjú, amelyet 2003-ban készített vele Litván György és Molnár Adrienne.* Fáj ez nekem, mert már régebben olvastam, és erőfeszítéseket tettem, hogy a *Holmi* publikálhassa. De hajthatatlan volt: csak halála után.

* Az interjú azóta kötetben is megjelent más dokumentumokkal együtt Komoróczy Géza szerkesztésében. Szilágyi János György: *Örvények fölé épülő harmónia. Interjúk, dokumentumok, levelek I-II.* Budapest, 2018, Gondolat Kiadó – Szépművészeti Múzeum.

Kitetszik ebből négy sorseseemény, amely meghatározta karakterét. Imádott bátyja halála. Baráti társasága. Mestere, Kerényi. Hadifogsága a Szovjetunióban.

A tizenkilenc éves korában, betegségben meghalt Szilágyi Endre rendkívüli képességű fiatalember lehetett, s úgy látszik, hogy öccse a saját érdeklődésének irányát, műveltségisményét, s még baráti kapcsolatainak nagy részét is tőle örökölte. Ismeretes, hogy a halottakkal szemben a túlélők néha büntudatot éreznek. Ez a szó talán erős ide, de úgy tűnik, hogy János György bátyja helyett is élte az életét, s ezért vette szinte csak azt komolyan, amit egy tizenéves komoly fiatalember. Ezért nem érdekelte a siker, a cím, a rang, a pénz, ezért állt mérhetetlenül távol tőle az önteltség (ami nem egyéb, mint hogy valaki betelik önmagával), ezért volt hajlíthatatlanul radikális ítéleteiben, s ezért kísérté életét legvégéig a kíváncsiság és a tudásszomj. A sors játéka, hogy bátyjával ellentétben ő különösen hosszú életet élt, 2016-ban halt meg kilencvennyolc évesen.

A fivértől örökölt baráti kör számos neve ma is ismerős az irodalom- vagy tudománytörténetből. A harmincas évek végén, a negyvenes évek első felében a műveltség, a tudás abszolút autoritása mellett ezt a kört a világesemények iránti frivol érdektelenség, fatalizmus, vagy karneváli nevetés, bursikóz kifigurázás jellemezte. Úgy tekintettek a külső történésekre – Hitlerre, a világháborúra, Magyarország hadba lépésére –, mint ami nem tartozik rájuk. Szilágyinak a fent mondottak értelmében személyes oka is lehetett erre. Milyen katasztrófa érhet még, ha a bátyám meghalt? – gondolhatta. (S valóban, a minden aszketizmustól ment fakírság végigkísérté életét. Utolsó éveit mozgásképtelenül a zsidó Szeretetkórház fizetős – az átlagos magyar kórházi

viszonyoknál csak egy kicsivel jobb – részlegén töltötte, kétágyas szobában, gyakran haldokló ágyszomszéddal. Ám valahányszor meglátogattam, kérdésekre azt válaszolta, hogy semmilyen panaszra nincs oka.)

Szinte Übü papa világaként élték át a fasizmust. Örkeny István Szilágyihoz írott tábori levelezőlapja a munkaszolgálatból: „...színházba keveset járok, inkább a koránkelésre fektetem a súlyt.” Farce-ot csináltak a politikából, például előre rekonstruáltak egy kormányzói beszédet: „Kedves magyar népem, a körülöttünk zajló súlyos események engem is arra kényszerítenek, hogy súlyos elhatározásokat hozzak. Ezért közlöm népemmel, hogy a főméltóságú asszonyt elűztem és helyette Fenyő Miksát választottam élettársammul. A miniszterelnökséggel az én kedves Ignotus Pál barátomat bíztam meg.” S ez a hősie idétlenkedés átcsúszott a komoly életbe is. Szilágyi két munkaszolgálat között találkozott utoljára Szerb Antallal (hol másutt, az Egyetemi Könyvtárban), s Szerb arról beszélt, hogy itt van a legfőbb ideje az aranykorról valami monografikus munkával előállni, amivel Szilágyi teljesen egyetértett.

A Kerényi-körben, amelynek halmaza jelentős részben metszette a baráti kör halmazát, s magától Kerényitől Szilágyi azt tanulta, hogy a tudományos tárgy maximális ismerete a minimum. Ez alól csak a zsenialitás adhatott fölmentést – Szerb Antal, akinek neofrivol „fölületessége” is ma már elképzelhetetlen univerzális tudást és biztos ítéletet takart. De a tudás teljessége valóban csak minimum, mert a tudománynak aktuálisnak kell lennie, az élethez való hozzászólásnak.

Szilágyi hadifogságának előnyeit úgy magyarázta, hogy miközben azért mindig olvasott auktorokat,

megismerkedett a kommunizmus elméletével és valóságával. Olasz nyelvtanulásra a híres *Krátkij kurszt* használta olasz fordításban, s az acélmű, amit építettek, az ünnepélyes, patyomkini átadás után a szeme láttára omlott össze. Ez sok öncsalástól, tévedéstől megóvta. Barátai, felesége, édesanyja mind kommunista párttagok lettek, mire hazaért, ő nem.

Kis posztot foglalt el a Szépművészeti Múzeumban, amelyet senki nem irigyelt, ahonnan nem kívánczolt el (holott eredeti becsvágya, a klasszikus filológia helyett archeológiával kellett foglalkoznia), s amelyet jelentős kutatóhellyé formált. Ezért aztán nem kellett őszintétlen gesztusokat tennie a hatalomnak, s szakmai vagy művészeti kérdésekben mindenkinek elmondhatta híresen kiméletlen véleményét. Másfelől Szilágyiban sok gyakorlati érzék, sőt ravaszság is volt. Igénytelen-sége, a tudomány önértékén túli ambícióinak hiánya hasznos önvédelemnek bizonyult. S nem utolsósorban igaza volt, nem csak az őszintétlen vagy öncsaló politikai gesztusokkal kapcsolatban. A tudományiparról, a konferenciaturizmusról, a tudományos fokozatok rendszeréről, az alibi-kiállításokról és alibi-tanulmánykötetokről, a tudomány fejedelmeiről és menedzsereiről hangoztatott radikális kritikája ma is érvényes.

Tudományos teljesítményéről nem itt a helye beszélni, s nem is vagyok illetékes (noha néhányszor megpróbálkoztam vele). Azt is csak jelzem, hogy szakmai maximalizmusát minimumnak tekintve tágabb életprogramjába a művészetek iránti szenvedélyes érdeklődés is beletartozott, ideértve a keletkező művészetet is. Azokban az években, amikor Jeney Zoltán a *Halotti szertartást* írta, azt mondta, hogy annak a bemutatóját föltétlenül meg szeretné érni.

Rendkívüli szigora és szorgalma egy kisebb, de előkelő körben Szilágyit olyan tekintéllyé tette, hogy egy-egy kurta elismerését sokan a legnagyobb kitüntetésnek tartották. Ahogy ő maga is azt tekintette élete legnagyobb ordójának, hogy Massimo Pallottino, a nagy etruszkológus egy előadása után annyit mondott: esemplare (példaszerű).

A munkamorált azonban hiba volna az általános moralitással azonosítani. Szilágyi csak a tudományban volt moralista, s az élet egyéb dolgait ugyanúgy kívülről nézte, s szatirikusan, az abszurd erejénél fogva értelmezte, mint ifjúkorában. Baráti körének és a Kerényi-körnek nem egy tagja opportunizmusból, gyávaságból, karriervágyból, irigységből, rosszakaratból disznóságokba keveredett, de ha tudományos vagy művészi teljesítmény kompenzálta, akkor – mint mondta – nem vette komolyan, még akkor sem, ha éppen őt denúciálta egy-egy régi barát. Az ilyesmiről megvoltak a maga klasszikus példái, irt is róluk: Horatius, Seneca, Lucanus.

S mivel történetet is ígértem, íme, egy. Az ötvenes években a múzeumban Szilágyi egy szobában ült barátjával, Meller Péterrel, és egy náluk jóval idősebb úrral, aki autodidakta egyiptológusként teremőri státuszban végzett szorgos tudományos munkát, s Szilágyi olthatatlan híve és csodálója volt. Egyszer is, amikor Mellerrel maradt kettesben, rázendített a dicséretre, s Meller, aki unta ezt, mindenben egyetértett vele, de hozzátette, csak az a furcsa szexuális kedvtelése ne lenne. Haefner Emil – mert így hívták – szörnyülködve kezdett el találgatni, de bármit kérdezett, Meller csak azt mondta: rosszabb, rosszabb... Majd végül kinyögte, hogy... hát madarakkal csinálja. E megágyazás után elkezdődött a

téboly, Meller bevonta az ugratásba Szilágyit, Szilágyi pedig az ilyen heccek nagymesterét, Karinthy Ferencet, aki nem volt rest telefonálni, mikor csak Haeffner volt a szobájában, hogy megérkezett Szilágyi tanár úrnak a madárszállítmány. És így tovább, hetekig. Egyszer aztán arról beszélgettek hárman a szobájukban, hogy melyik a legszebb magyar verssor. Mikor sorra került, Szilágyi álmodozó tekintettel azt mondta: „Madarat / Nem egyet, / Százat is meglőnek.” A röhögés majd kiverte az ablakot, s az ugratás lelepleződött.

TANAY MAGDA

Nagynéném a Landerer és Heckenast nyomda házában lakott a Kossuth Lajos utcában. Az ő első emeleti ablakából valaha egy régi kép tanúsága szerint az utca névadója tekintett ki, s az akkor még nem szétdarabolt, egész emeletsori lakásban a felelős ministerium ülésezett. A szomszéd garzonlakásban nagynéném barátnője, Tanay Magda lakott, a Sziget utcai iskola magyar-tanárnője. Most unokám, Panna jár ebbe az iskolába. Valahányszor kisgyerekként meglátogattuk a nagynénénket Feles Palival, az unokatestvéremmel, azt mondta, hogy jönnek a gonosz törpék. Ma én mondom ezt, amikor Panna és Samu beállít hozzánk.

Tanay Magda színészgyerek volt, apja Tanay Frigyes, anyja Halmi Margit, mindketten híres vígszínházi színészek a XX. század elején. Nagyapja Halmi Ferenc, a Nemzeti Színház nagy színésze volt, s rémlik, hogy ő és felesége korai halála után Jókai szólította fel az országot Halmi árvájának megsegítésére.

Kiskamasz koromban irodalomórákra jártam Tanay Magdához. Voltak ilyen idősebb nőismerősök. Melczer Lili nénihez Nietzsche-verseket olvasni jártam, és közben teáztunk. Sarbó Artúrnénál megcsodáltam porcelángyűjteményét; még egy Ming-korabeli vázája is volt. Teáztunk. Szilágyi Magdától – az profi dolog volt, teát

nem kaptam – német- és franciaórákat vettem. Irodalomórákra nem volt feltétlen szükségem, ötéves korom óta habzsoló olvasó voltam, de gyanítom, hogy szüleim tapintatos módon így támogatták Magda nénit.

S persze ártani nem ártott az irodalomóra. Magda rábeszélte, hogy olvasónaplót vezessen; ki tudja, talán ezért lettem kritikus. Elemeztük a *Gondolatok a könyvtárbant*, s Magda fölhívta a figyelmemet arra, hogy egy könyv fizikai anyaga és tartalma között nincs olyan szoros összefüggés, mint Vörösmarty gondolja, s úgy vélte, kicsit erőltetett a szimbolikája annak, hogy „az ártatlanság boldog napjairól” olyan papíron olvassunk, amely egykor „egy eltépett szűz gyöngye öltönyéből” vagy „egy dühös bujának pongyolájából” készült.

Sokszor idézte Jászai Mari nyilván a szüleitől hallott mondását – erről unokaöccse, később ifjúkorom egyik nagy barátja, Alföldy Jenő is megemlékezett, aki maga is járt a nagynénjéhez irodalomórákra –, hogy kétféle embernek van létjogosultsága, annak, aki tehetséges, és annak, aki lelkes. Szemérmes vallomás volt ez: magát az utóbbi csoportba sorolta. S valóban, nagyon lelkes volt, rajongó. Az irodalom áhítatos tisztelete töltötte ki az életét. Férjhez soha nem ment. De volt egy valaki, akiért különösen rajongott, nagy barátjának nevezte és sűrűn emlegette: Szerb Tóni.

Valóban, Tanay Magda nevét Alföldy Jenőn, talán néhány tanítványán és rajtam kívül ma már csak a Szerb-filológusok ismerik. 1929-ben a Párizsba utazó huszonnyolc éves Szerb Antal a vonaton megismerkedett egy azonos korú úrilánnyal, tanárnővel, akivel egészen Zürichig beszélgettek, s úgy látszik, olyan lélekrokonra talált benne, hogy levelezni kezdett vele. A levelezésnek csak a Szerbtől származó része ismert, mert Magda

gondosan megőrizte, és Alföldy Jenő a Petőfi Irodalmi Múzeumnak ajándékozta. Meg is jelent Szerb válogatott levelei között, 2001-ben, Nagy Csaba szerkesztésében. Abban a helyzetben vagyok, hogy kiegészíthetem az ott megjelent adatot: Tanay Magda 1901-ben született és 1965-ben halt meg.

A levelezés a megismerkedést követő évben volt a legintenzívebb, amikor Szerb Párizsban és Londonban járt, s erotikus töltetű kultúrlevelezésnek nevezném. Nem hiszem, hogy valaha is elhálták volna a barátságukat, Szerb nem volt az az elhálós fajta. S maguknak a leveleknek az elbájoló szellemessége és kacérsága is ezt mutatja: valamiféle húzd meg-ereszd meg erotika ez; Szerb a biztos távolból néha veszedelmesen közel merészkedik érzelmileg is, szexuálisan is. („Minek nekem ez az ösztöndíj, gondolom, és ez az Anglia és mindazok az intellektuális tapasztalatok, amiket egy rendkívül művelt sors a számomra tartogat – mikor kétségtelen, hogy ezidőszereint csak Maga jelentené számomra a dolgok teljességét, és Maga Pesten van. // De hagyjuk, mondta a sápadt hordóügynök, és elrepült.” „A Nyugat nagy metropolisai oly csodálatosak, hogy legjobb szeretnék otthon lenni Pesten. Pesten még nagyon sok felfedeznivaló van, pl. a Maga leányszobáját még sose láttam, pedig huszonnyolc évig éltem Pesten. És ahhoz képest a Windsor Castle igazán tsekélyesség.”) Ezek a mondások is ironikusan ellenpontozva vannak. A soron következő levélben viszont majdnem mindig nagy nyomatékkal mesél különböző lányokról, akikkel jól szórakozik, persze csak lumpolásról és iddoglásról esik szó, vagy megemlíti, hogy egy rendkívül értelmes filozopternőnek ad néha németórákat, akit Simone de Beauvoirnak hívnak.

Sok minden volna mondható e levelek alapján is Szerb erotikájáról és szexualitásáról, amelyet közelítőleg egy Karinthy-idézet érzékeltethetne: „A szeretőm fiús, görög leány, / Lányos török fiú, ki egykor élt...” De nem ez a tárgyam. Egy 1935-ből származó levélben az időközben Madge-dzsé keresztelt Magdát már „egyetlen női arkangyalnak” nevezi, ami – bárhog is forgatjuk – meglehetősen aszexuális bók. (Szerb a megismerkedésük előtti évben vált el Lakner Amália Iréntől, hogy aztán – ha hinni lehet a Wikipediának – 1932-ben újra feleségül vegye, majd a következő évben újra elváljon tőle.) Engem az érdekel, hogy miképpen látta Szerb Antal Tanay Magdát.

1929. augusztus 18-i levelét hosszabban idézem.

„Milyen szép volna az élet, ha Magda volnék. Úgy elgondolom néha, mit írna Maga, ha Maga járna itten, és a Maga szemeivel látná Párizst. »A Carousseltől az Etoile-ig húzódó napóleoni mérőöldes egyenes vonal, mint egy izmos kar nyújtózott aranyló alkonyatban.«
»A Pont Sullyről nézve a Szajna az Ile St. Louis-val olyan, mintha valaki minden latin szépséget, franciát, olaszt, spanyolt egy helyre terített volna«, írná az én helyemben. »Voltam Versailles-ban, a Nagy Vizek éppen működtek, a csodálatos lovak az Apollo kútjában mintha az én kedvemért ontották volna sugaraikat, és a Trianon rózsaszín volt estefelé, mint valami rég meghalt szenvedő királyné óriásira nőtt korall-nyakéke.«
»Este a Dôme teraszán... A világ minden tájának intellektuális kíváncsijai nézegetik egymást, és találgatják, miféle nyelven beszélnek a szomszéd asztalnál. Oda-haza vármegyéket lehetne bejárni, és az ember nem találna annyi érdekes arcú embert.« »A könyvtár... az

ember lassankint olyan otthon van benne, mint a tudós a régi században, amit tanulmányoz. Csupa ismerős a kényelmes nádfonatú székeken, az óriási kupola alatt. Részint ismeretlen, részint ismerős ismerősök. Az előbbieket az érdekesebbek. Például az a fiús német művészettörténész, akinek a füzetére olyan rendesen rá van írva: Literaturangabe [felhasznált irodalom]. Két percenként felugrik és kiszalad. Az a sírnivalóan sovány angol lány, aki a bátyjával van itt, alapjában fél a könyvektől; olyan tartózkodó mozdulattal mélyed az olvasásba, mintha a könyv szerzője ravaszul ostromolná.« »És milyen jó kimenni kávézni, cigarettázni; és milyen szép Párizs ünnepnap délután,

Mikor az ég oly furcsa, lila-kék,
S találkozóra mennek a lányok,
Ő be titkosak, különösek
Ezek a nyári délutánok.

(Ady, à peu près [hozzávetőleg])«

Mindezt Maga mondaná az én helyemben. Én csak félig mondom, csak Magán át mondom, csak fátyolon át, Gefühlssperrének [érzelmi zárlatnak] nevezi ezt a pszichológia. Megint nagyon messze vagyok mindentől. A Notre-Dame-ot határozottan nem az én kedvemért boltívezték, és Szent Genováva nem miattam mentette meg Párizst a hunoktól.

Unom magamat. Ez nem germanizmus, hanem szó szerint értendő: nem a világot unom (a világ gyönyörű), nem az életet unom (Oly szép volna élni, ha én Maga volnék), hanem *Magamat* unom, mich selbst, moi-même, és ahogy akarja.”

Talán megérti az olvasó, hogy nem volt szívem ezt a fantasztikus futamot kivonatolni. Annál is kevésbé, mert az unalom önironikus pózának és a nemváltás rejtett vágyának keretében egyszerre adja a *széplélek* éles, gúnyos és szeretetteljes leírását. Viszontlátom azt, ahogyan harminc évvel később én ismertem Tanay Magdát, vagy még inkább éreztem iránta. Mert ahogy fölfutottam a márványlépcsőn, mindig megbámulva, hogy a korinthuszi oszlopfőkön az akantuszlevelek helyén apró lófejek vannak, s becsöngettem hozzá, ahol máris megcsapott a készülő Earl Grey tea illata (amit tejjel kellett inni), azonnal bevonódtam valami folyamatos ünnepélybe, amelyet egyszerre tartottam meghatónak, és aszketikus szépség-áhitatában enyhén komikusnak. Megsejtettem az állandó lelkesültség törekénységét, s tizenkét-tizenhárom éves fiúként valamiféle gondoskodó gyöngédséget éreztem az öregnek érzett tanárnő iránt. Azzal véltem megvigasztalhatni, hogy hétről hétre műveltebb leszek.

Néhány évvel később Tanay Magda ideg-összeroppanást kapott, s egy idegen ház emeletéről a mélybe vetette magát.*

* Írásom megjelenése után a következő levelet kaptam:

Kedves Sándor,
nagy örömet szerzett a Tanay Magdáról szóló írásával. Egyike vagyok azon néhány tanítványnak, akik emlékeznek rá, sőt gyakran emlegetik is (legalább négyen vagyunk, hajdani osztálytársak), ugyanis nagy szerepet játszott az életünkben. Úgy emlékszem, nyolcadikban tanított a Sziget utcai iskolában, az 1951/52. években, amikor különösen sokat jelentett az ő színes személyisége. Át tudta adni az irodalom szeretetét. Persze kamasz lányokként észrevettük az enyhe komikumot is lelkes rajongásában.

Tisztán emlékszünk például egy jelenetre: Tolsztoj haláláról beszélt éppen, mikor bepattant a terembe egy ugribugri nő és azonnal hadarni kezdett. „Gyerekek, mindenki vegyen takarékbélyeget”, és ennek előnyeit

TANDORI DEZSŐ

Meghalt Tandori Dezső. Az ember – mit tehetne? – fogja egy verseskötetét (*A semmi kéz*, 1996), s fellapoz egy verset.

3 ló, apjuk *Munkamániás*,
futott ma Enghienben.

Mivel ez ért annyit, mint bármi más,
kimentem.

Így kezdődik – a mottó után – a *Húzott felhők*, három ló című vers. Minden jelentéktelen. A költő kimegy a lóversenyre. Célokat tűz ki maga elé – mint a kötetbeli előző vers, *A szakadék pillanat* mondja – „részben csupán azért, / hogy az egész azt rejtjené, / mit rejt

ecsetelte, miközben Magda néni megsemmisülten állt a katedra előtt. (Úgy emlékszem, mindig közel jött a padjainkhoz.) Jól emlékszem a szép versmondására is, a *Szondi két apródja* szinte a fülemben van az ő hangján.

Azt hiszem, tőle hallottam először, hogy a könyv mint tárgy is legyen szép. Felmutatott egyszer egy Csillag Vera-féle kötetet, hogy mi volt, arra nem emlékszem, de Cs. V. nevét tőle hallottam.

Aztán elvesztettük szem elől, csak a haláláról értesültünk, nem is tudom, hogyan.

Köszönöm az írását, barátnőim nevében is.

Engel Tevan Erzsé

a szakadék.” „Megyek inkább emlék platánjaim / levelei közt, lombjai alatt. / Enghienben az őszi Amélie-n / nézek vadszőlőbordó falakat”. Erre a távoli Ady-remiszenciára rimel a mi versünk mottója:

*„Úgy voltak jók, ahogy vannak. Ki tudja.
Ott mentem a rue Amélie-n. Befutja
bordó terméskőbordázatait
az őszi vadszőlő. Ott ültek. Itt.”*

– amely azért kurzív és azért van idézőjelben, hogy külön tartsa a verstől, amelyet előkészít. Az első sor ismert lóverseny-mondás (Úgy, ahogy vagytok!), s még az utolsó két, egészen rövid mondatnak is előkészítő jelentése van.

A Montmorency-temető felett
veszélyesen lógtak a felhők.
Megázunk még, lehet.
A rajt pillanata eljött.

A rue Amélie, mint az Orlay
utca, csak itt Enghienben.
De Montmorency nem az Óbudai.
Aligha lehet majd itt pihennem.

Szinte nem történik semmi. Az út a párizsi ügetőhöz a Gellért-hegyre kapaszkodó fás utcára emlékeztet, a temető felett gyülekező felhők az óbudai temetőt juttatják a beszélő eszébe, s azt, hogy meghal. (Ady őszi, párizsi versében „S égtek lelkemben kis rőzse-dalok: / Füstösök, furcsák, búsak, bíborak, / Arról, hogy meghalok.”)

Leültem hát két padra. Egyikük
az Amélie platánjai alatt.
Már hullt platánlevelek mindenütt
A másik meg egy lópályai pad.

Megjelenik a végtelen egyszerűségben az abszurd költői bátorság. „Leültem hát két padra.” Két szék között a pad alatt; van ilyen szólásmondás. Ám mivel a vers végtelenül egyszerű, nem nehéz a térben abszurd állítást felbontani időbeli pillanatokra, ami visszafelé is megérteti, hogy egyszerre történik kettő: a „kimenés” az ügetőre, és az ott-tartózkodás.

Az összevonó felhők elvonultak.
Ügetőkert, temetőkert.
A *Munkamániás*-fiak loholtak,
megtették az első kört.

Nemcsak kettő, az Amélie utca és a lóversenypálya, hanem három: az elmében ott marad a temető képzele is. A szakasz első két sora tartalmilag annyit mond, hogy mind a temető, mind az ügető fölül elvonultak a felhők. De az „Ügetőkert, temetőkert” sor valami olyan kimondatlan képzetet is vonz magához, hogy „egyre megy”, s ez visszaidézi az első szakasz harmadik sorát: „Mivel ez ért annyit, mint bármi más”. S valami a vers édessége ellen, a kancsalrím: kert – kört. A vicces lónév, hogy a befutóra megtett három ló „Munkamániás” ivadéka, a Tandori más lóverseny-verseire is jellemző névmágia jegyében fogant; a fogadást nem az esélyek indokolják, hanem az, hogy a név megpendít egy húrt a munkamániás költő szívében.

A felhők és a hazavonulók
tömegesen jelezték a nap végét.
Így lesz majd – nem szólsz –: a vonót
elvonják végképp.

Így fejeződik be a vers. Összevonja az elvonuló felhőket, a hazavonuló népet, a vonót (a költészet ősi – a magyar költészetben Vörösmartytól Zelkig kiváltképpen – szimbólumát), amelyet majd elvonnak a nap végén, amikor meghal az ember.

Íme, egy remekmű a sok közül. A magyarázat, amelyet megkíséreltem, persze bicegő és törekeny, de itt van a vers, összeolvasható, amely megfelel magáért. Tandori a Weöres–Pilinszky–Nemes Nagy–Juhász–Nagy László-korszak utáni nemzedék legnagyobb költője volt. 1968-as első kötete (*Töredék Hamletnek*), majd különösen 1973-as második kötete (*Egy talált tárgy megtisztítása*) alapvetően változtatta meg versszemléletünket, s ezzel a magyar líra további történetét. Az elsőben a csönd-közeli tragikus minimalizmus jutott korábban elképzelhetetlen határaihoz. A második címében a talált tárgy József Attilára utalt, magát az emberélethez jelentette, amely mindennapiságában vált ennek a költészetnek a végtelen anyagává. A minimalizmus most egy határtalan és tagolatlan területen, a saját-élet területén jelenik meg, s a „megtisztítás”, azaz a kiemelés, a jelentőség-tulajdonítás is minimalizálódik (miközben a szöveg-tömeg maximalizálódik). „Mivel ez ért annyit, mint bármi más.” Nem önértelmezés ez, hanem az önleírás végtelen feladata. A programra, amely kitöltötte Tandori életét, Sántha József írta le a legtalálóbb képet: „a folytonosan magát másoló szerzetes”. Valószínűleg a „minden mennyiségre”, az irdatlan tömegre volt szükség – a Digi-

tális Irodalmi Akadémia bibliográfiája 127 kötetet sorol föl –, hogy mindig, minden korszakában, mindvégig, de szinte véletlenszerűen hatalmas költői pillanatok keletkezzenek. Ezekből mutattam egy példát a sok száz közül.

*

Lelkiismeret-furdalást érzek, hogy nem követtem végig pályáját. Írtam második és harmadik verseskötetéről (*Egy talált tárgy megtisztítása*, 1973; *A mennyezet és a padló*, 1976) és első regényéről (*Miért élnél örökké?*, 1977). Újraolvasva ezeket az írásokat, azt hiszem, kezemben voltak azok a fogalmi eszközök, amelyek tovább vezethettek volna. De, mint talán mindenkinek, nekem is beletörött a bicskám az irdatlan tömegbe. S valószínűleg csak ismételni tudtam volna magam, mint ahogy Tandori is állandóan ismételte magát, róta beszámolóit teljesen válogatatlanul élete apró-cseprő eseményeiről, már-már a higságig, hogy aztán újra meg újra kipattanjon egy-egy nagy vers.

Mindenki tisztában volt költői rangjával, de senki nem vállalkozott monográfia írására. A Kalligram Kiadó író-monográfia sorozatában a minoresre is akadt vállalkozó, Tandorira nem. Doboss Gyula, Fogarassy Miklós és mások fontos előmunkákat végeztek, de senki sem folytatta.

A hetvenes évek elején egyszer – már nem tudom, milyen okból, lehet, hogy a személyes megismerkedés céljából – találkoztunk a Szent István körüti Berlin kávézóban. Ezen kívül talán kétszer láttam életemben, egyszer a Parlamentben, amikor Kossuth-díjat kapott (ezt erősen szorgalmaztam), s egyszer Bécsben, amikor az Alte Schmiedében volt remek német nyelvű felolvasóestje. Úgy tudom, legtöbb ismerőse – fiatal éveitől

eltekintve – így lehetett vele: Tandori kizárta a világot az életéből, miközben saját világáról nagy részletességgel tudósított. Levelek jöttek, reagált kritikáimra, olykor hosszú telefonbeszélgetéseket folytattunk.

A *Holm*-ban rendszeresen publikált, nem egy remekműve (például a *Londoni Mindenszentek*) ott jelent meg. Gépiratait látva egyszer csak fölfedeztük hosszúverseinek egy formatörvényét, hogy legyen bármennyi oldal a vers, mindig a lap alján fejezi be, kitöltve a rendelkezésre álló helyet, de új lapot már nem nyitva.

Korábban fordítóként is volt vele dolgom. Azt Eörsi István írta meg, hogy fölfedezte Musil-fordításában, *A tulajdonságok nélküli emberben* a következőt. Az eredetiben a főhős elképzei, hogy mi lenne, ha Aquinói Szent Tamás feltámadna, kilépne egy bécsi kapualjból, és meglátná a villamosokat. Tandori ezt úgy magyaráztotta, hogy kilépne egy bécsi kapualjból és – *mit tesz Isten!* – meglátná a villamosokat. Ami remek vicc, de klasszikusokkal ilyet nem lehet csinálni. Megítélés kérdése, hogy kisebb kaliberű írókkal lehet-e, mindenestre, amikor egy Egon Erwin Kisch-kötetet szerkesztettem a Gondolat Könyvkiadóban az ő fordításában, és egy May Károlyról szóló írásban azt láttam, hogy „ez a nem tegnapi Károly”, nem töröltem. Más volt a helyzet Walter Benjamin *Angelus novus* című kötetével, amelyet válogattam és kontrollszerkesztőként olvastam össze a fordításokat az eredetivel. A könyv legterjedelmesebb és legsúlyosabb tanulmányát, *A német szomorújáték eredetét* Tandori fordította. S mit olvasok az egyik verses mottóban? „Vagyok egy angol orca”. Jellegzetes fordítói vakfolt – az adott helyen az *angol* jelzőnek semmilyen értelme nem volt. De könnyű volt kijavítani: „englisch Antlitz” = „angyal orca”.

TOLNAY KÁROLY

Nem végeztem művészettörténetet, de (vagy ezért aztán) fölötte tisztelem a művészettörténeti tudást és képviselőit. S mivel művészetfilozófiai vizsgálódásaim anyaga – megmagyarázható, de nem itt megmagyarázandó okból – gyakran nagyobb részben képzőművészeti, s csak kisebb részben irodalmi, ezért rengeteg művészettörténetet összeolvastam, s művészettörténész barátaim a megmondható, hogy milyen gyakran nyaggatom őket felvilágosításokért. Számos tanulmányban próbáltam rekonstruálni a múlt század néhány nagy művészettörténészének, Alois Rieglnek, Aby Warburgnak, Max Dvořáknak, Wilhelm Worringernek, Erwin Panofskynak, George Kublernek a nézeteit a művészetről. Az ismert művészettörténészek közül néhányal találkoztam is, köztük Charles de Tolnayval – azaz Tolnay Károllyal.

Tolnay (1899–1981) bécsi, berlini tanulóévei emigrációba torkolltak. Hamburgba, Párizsba, Princetonba, New Yorkba vezetett az útja. A németalföldi festészet és Michelangelo szakértője lett, id. Pieter Bruegelről, Boschról, a van Eyck testvérekről és az úgynevezett Flémalle-i mesterről írt (akinek kilétét, ha jól tudom, ő tisztázta), s Michelangelóról ötkötetes monográfiát publikált. Végül karrierjét a firenzei Buonarroti-ház

igazgatójaként fejezte be. 1971-ben itt kerestük föl feleségemmel, apósom, Kardos Tibor ajánlásával. Ők szívélyes szakmai barátságban voltak, s könyvtáramban számos, apósomnak dedikált különlenyomatát és könyvét őrzöm.

Vékony, elegáns, kicsi ember. Energikusan és lelkesen vezet körül múzeumán. Előadást tart a *Lépcsős Madonnáról*, erről az 1490-es évek fordulóján készített domborműről, Michelangelo első fennmaradt plasztikai művéről. Mondandója veleje az volt, hogy a Madonna és a gyermek témájában megjelenik Krisztus kereszthalála. Hogy nincs bensőséges viszony anyja és gyermek között – noha a mű típusa a „Madonna lactans”, a Szoptató Madonna –, mert a szibillaszerű Mária elborult tekintettel néz maga elé, mintegy a jövőbe meredve, s a kisded fejét betakarja köntöse egy részével, amely ezzel halotti lepelle változik.

Úgy hírlik, s a *Holmiban* Lenkei Júlia által közölt naplőfeljegyzések is tanúsítják, hogy Tolnay nehéz karakter lehetett, féltékeny, elégedetlen, állandóan életmérleget készítő, paranoid, önmarcangoló természet, aki sem Princetonban, sem a Columbián nem érezte úgy, hogy megkapja azt az elismerést, amelyet megérdemel. Mindebből mi semmit nem érzékelünk. Naplójából azonban az is kiderül, hogy hűség és nosztalgia fűzte ifjúkora Vasárnapi Köréhez, amelyet New Yorkban föl is elevenített Lesznai Annával, s amelyet mindvégig szellemi hazájának nevezett. Fülep Lajost, tulajdonképpeni felfedezőjét mindig első mesterének tekintette, s nagy megbecsüléssel gondolt Lukácsra is.

Tolnay végigkalauzolt bennünket a Casa Buonarrotin, utána ebédre hívott bennünket, s bemutatott egy angol hölgynek, házvezetőjének, későbbi feleségének.

Dolgozószobáját a Ferenczy Noémi-gobelinekkel emlékeztem szerint nem mutatta meg. Ebéd közben Fülep Lajosról beszélgettünk. Én akkor már olvastam Tolnay Hieronymus Boschról szóló doktori disszertációjának második, bővített kiadását. A könyvet a Művészettörténeti Intézet könyvtárából kölcsönöztem, ahová Fülep hagyatékából került. Bele volt nyomtatva a hódoló ajánlás a Mesternek, Fülepnek. S kissé hökkenten láttam Fülep apró ceruzabejegyzéseit, amelyek kicsinyesek, keckeckedők, mondhatni irigyek voltak. Persze erről óvakodtam Tolnaynak beszélni.

Akkoriban fedeztük fel magunknak a magyar századelőt, s vele Fülep kritikai zsenijét. Tímár Árpád – Isten nyugosztalja – talán már készítette elő a modern kiadásokat. De hát mindenki tudja, hogy ennek az életműnek a súlyneheze az első évtizedekre esett. Az utolsó évtizedekben célzások estek egy készülő nagy műre, esztétikájára. Fülep az előző évben halt meg, hogy Tolnaynál jártunk. Lőrincz úr, a várbeli antikvárius, Fülep fegyverhordozója, könyvtárellátója és föltétlen híve – aki néhány évvel később nekem, aki gyakran jártam boltjában és beszélgettem vele, erősen szidta egy bizonyos Radnóti éppen megjelent Dvořák-tanulmányát – minden követ megmozgatott, hogy megtalálja ezt a nagy művet, de erőfeszítései nem jártak sikerrel.

Természetes hát, hogy ez olyan téma volt, ami Tolnayt is, engem is foglalkoztatott. Tolnay elmondta: legutolsó személyes találkozásukkor Fülep arról beszélt neki, hogy a mű lényegében kész van, de nem adja ki egyelőre a kezéből, mert olyan Kolumbusz tojásán alapszik, amiről nem akarja elhinni, hogy még senki sem gondolt rá. Ezért aztán most bele kell ásnia magát a középkori skolasztikába, és mindenféle kevéssé

ismert filozófusok életművébe, hogy meggyőződjön gondolata eredetiségéről. Eszembe jutott Steiger Kornél barátom, akiben Fülep híres Széher úti sétái elhíntették a mély kételyt a peripatetikus (körbesétáló) oktatás megvalósíthatóságáról – mert Fülep mindig maga mellé intett egy tanítványt, azzal beszélgetett, a többiek pedig tartoztak némán bandukolni utánuk. Nos, Steigernek egyszer kioktató szándékkal valami olyasmit mondott Fülep, hogy ha maga azt hiszi, hogy egy, a levegőben lévő gondolathoz felugrani és azt elkapni teljesítmény, akkor nagyon téved. Könnyű volt észrevenni a Tolnaynak és a Steigernek mondottak hasonlóságát. Megemlítettem, hogy ez a Kolumbusz-tojás (amelyet, magát az ötletet ráadásul el sem árulta, így aztán örök rejtély maradt, mint a szőnyeg mintája Henry James híres novellájában) nem tűnik éppen filozófiai gondolatnak, mert olyan speciális eredetiségigény fűti, amelyet a filozófia nem ismer. De Tolnay ezt – talán hűségből – nem kommentálta.

Maga Tolnay viszont, miközben jelentős filológus, egy szempontból filozofikus művészettörténész volt, amennyiben – ahogy Genthon Istvánnak egyszer elmondta – csak a legnagyobbakkal tartotta érdemesnek foglalkozni. Nyilván úgy gondolta, csak tőlük várhatjuk, hogy a mű tisztán kifejezze a világképet, amelynek megértése a befogadó voltaképpen feladata. S ez valóban Vasárnapi Körös hagyomány. Fülep is így gondolta, Lukács is, de még Lukács egyik mestere, Georg Simmel is, aki, amikor egyszer meg akartak neki mutatni egy Sebastiano del Piombo-képet, elhárította, mondván, hogy csak a legnagyobbakat akarja látni. Sőt, Babits világirodalom-története mögött is ez a gondolat áll. A minores, a kismesterek nem érdekelték őket.

Fülep egyébként a legnagyobb dicséretet Tolnayról Babits *Szellemtörténet*-tanulmányához írott hozzászólásában mondta 1931-ben, írván, hogy „bármilyen furcsán hangzik is, úgy van, hogy a világ művészetének története néhány év óta [Tolnay Bruegel-könyvének megjelenése óta] egyik legnagyobb művészával gazdagabb, ki pedig közel négyszáz évvel ezelőtt élt, s volt idő és mód megismerni”.

A délután közepén jártunk, amikor elhagytuk a Casa Buonarroti. Beültünk egy moziba, és megnéztük Pasolini *Dekameronját*, amelyet éppen akkor mutattak be. Még lehetett szivarozni a vetítés alatt.

Párizsban, a Goethe Intézetben (ejtsd: ensztitű göt) Walter Benjamin-konferencia volt. Álltunk Tordai Zádorral a Jenai sugárút járdáján, amikor egy elegáns kocsni nagy hirtelen lefékez mellettünk, kipattan belőle egy ember, megkérdezi, milyen nemzetiségűek vagyunk (ezek szerint látható volt, hogy nem franciák), s amikor megtudja, hogy magyarok, áradozni kezd, hogy mennyire szereti a magyarokat. Majd rátér arra, hogy ő elegáns bőrkabátok nagykereskedője, aki most átmeneti pénzzavarban van, meg nagy hajrában is, mert ma még el kell jutnia Rómáig. De semmi baj, mert a kocsijában van három gyönyörű, a legfinomabb bőrből készült kabát, ami ránk van öntve, s ő mélyen áron alul átengedi nekünk. Ismert átverés ez, később is próbálkoztak velem Berlinben, másoktól is hallottam. Ám akkor még nem tudtunk erről, bár nem lett volna valami nagy kuniszt rájönni. Mégis, ez a történet az egyik legalapvetőbb élményem a művészet világteremtő hatalmáról, mert a fickó valami ködbe (Benjaminnal szólva: aurába) vont be mindkettőnket, amelyben úgy éreztük, hogy életünk legjobb üzlete áll a küszöbön. Meg is kötetett, a pasas gratulált, visszaült a kocsiba, kilőtt, s mi ott álltunk kezünkben három vacak műbőr kabátal, pénztelenül. A ködbuborék szétpattant, egymásra

néztünk, s kiolvastuk egymás tekintetéből, hogy mekkora barmok vagyunk, s mindjárt jön Marinella és Juli, akik leszidnak és kinevetnek majd.

Én az ilyen dolgokban meglehetősen balfék vagyok, de hogy Zádor! Aki büszke volt arra, hogy csalafinta góbé, s nem lehet beugratni. A konferencián egyébként szabadon beszélt franciául, majd felolvasott egy német idézetet Benjamintól, s előadását németül folytatta, de egy idő után – oppardon, mondta – visszatért a franciára. Amikor mondtam neki, hogy ezt direkt csinálta, elpirult – először és utoljára hosszú barátságunk történetében.

Tordai Zádor filozófus volt, de nem tudnám megmondani, hogy mi volt a tanítása. Magas absztrakciós fokú elméleti munkáit mindig kissé kimódoltaknak tartottam, ahogyan olykor könyvcímeit is (*Közösséges emberi dolgok; Megértő módon*). Magatartása volt felejthetetlen. Sztoikus-epikureus különc volt. Különcsége azt jelentette, hogy a magától értetődő számára egészen mást jelentett, mint ami közönségesen magától értetődő. Magasrendű intellektus létére a lakásában alig voltak könyvek. Még azon az úton, a konferencia után délnek indultunk és Le Puyben megnéztük a katedrális. Sétáltunk a kolostor kerengőjében, majd Zádort hátrahagyva bementünk a sekrestyébe, ahol meglepetésre egy csodálatos flamand Szent Családot láttunk a falon; József almát hámozott a kisdednek. Az úgynevezett Flémalle-i mesternek vagy körének képe volt ez. Lelkendezve kirohantunk, hogy Zádor is jöjjön, de ő mereven elzárkózott. Nem akart a XII. századból a XV.-be átugrani. Nem voltam rest, a helyhez is illett, leterdeltem, úgy kérleltem. De ő hajthatatlan volt.

S hogy fel tudott bosszantani máskor is. „Lelkem-szívem, ez nem olyan egyszerű”, mondta, s én ugrottam,

mert éppen olyan egyszerűnek találtam. Vagy megfordítva. Ügyeink nagy részét, amely izgatott bennünket, érdektelennek vagy jelentéktelennek tartotta. Senkinek sem akart megfelelni. Aztán 1968 augusztus végén a híres korcúlai konferencián minden fakszni, megilletődöttség, hősiességtudat, kérdés nélkül aláírta a tiltakozást, amellyel kockára tette egzisztenciáját.

Erdélyből 1960-ban mennie kellett, miután kipendült kutatói állásából egy tanulmánya miatt, s egy ideig gyári munkás volt, majd turistajeleket festett. Ez utóbbi igazi neki való munka lehetett, imádott kirándulni, és most még fizettek is érte. Zádor nem sértődött meg, nem panaszkodott és nem csodálkozott. Akkor sem csodálkozott, amikor 1990 márciusában felhívtam egy pár perce tett felfedezésemmel. A zöld pulóveres ember ütlegeléséről volt szó a marosvásárhelyi zavargások idején, amelyet a magyar televízió újra és újra bejátszott. S egyszer, amikor közel ültem a televízióhoz, hirtelen észrevettem, hogy a táblákon, amelyekkel az ütlegelést eszközölték, magyar a felirat. Minden megfordult, itt *mi* vertünk, és nem *minket* vertek. A csodálkozás legsúlyosabb formáját éreztem, a megdöbbenést. S patrióta szívem akkorát ütött, hogy azon is megdöbbenem. De Zádor nem csodálkozott.

„Te ezen csodálkozol? Mit csodálkozol?”, kérdezte mindig. Az ember azt gondolná, hogy a csodálkozás a filozófus hivatali kötelessége. A „filozófus legfőbb vonása épp a rácsodálkozás; s a filozófia is ebből származik, nem másból”, mondja a platóni Szókratész. De ugyanakkor Cicero (és Horatius) sztoikus *nil admirari*jában is van filozófiai – elsősorban erkölcsfilozófiai – igazság. Valószínűleg mindenkinek ebből a kettőből kell kiavernie a maga életfilozófiáját. Balga, aki minden

csodálkozik, s szívtelen, aki semmin sem. Arra a költői-filozofikus kérdésre is tudni kell válaszolni, hogy „Miért csodálkozol, csodálatos?”.

Zádor válasza a feje tetejére állított világ volt. „...a csipős jóság ritka, akár a neved”, „Nem dicsekedtél soha semmivel. / Titokban voltál nagyszerű. / Sosem mesélted el, hogy az Erdélyi / Jelentéssel megrengettél egy diktatúrát” – írta róla Balla Zsófia, és ezt: „Nyers ficsúr, te nagy orrú, lágy bohóc”. Zádor lakásában volt néhány bohócfigura, s maga is bohócként üldögel Németh Ilona remek bábmunkájaként a Stúdió K Tordai Zádor-termében. Merthogy ehhez a színházi alkotóközösséghez és nagyszerű vezetőjéhez, Fodor Tamáshoz baráti szálak fűzték. A stúdiósok talán mesterüként tekintettek rá, ő pedig bohóckodással cáfolt rá minden mester-tekintélyre.

Erdélyből ideszakadt barátaival, akárcsak ismerőseivel – Balla Zsófiával, Bodor Ádámmal, Tamás Gáspár Miklóssal, Erdélyi „Laló”-val és másokkal – persze olyan bizalmas emlékek fűzték össze, amiktől a budapesti barát indítatva érezte magát, hogy erdélyi maffiaként csúfolja őket. Tamási Áron írta, hogy „A századok óta más viszonyok és igen sokszor más sors következtében sajátossá alakult erdélyi lelket és szellemet éppúgy nem lehet alföldivé vagy éppen pestivé átgyúrni, mint ahogy a Királyhágót nem lehet eltüntetni, vagy ahogy Gyergyóban csak a bolond akarhat tokaji bort szüretelni”. Azt ugyan nem hiszem, hogy volna olyan személy fölötti entitás, amit erdélyi léleknek nevezhetnénk, de erdélyi szellem van, ha fenntartják, s nincs benne semmi vidéki, provinciális.

Zádor erdélyi volt, de ez nem az *Adjátok vissza a hegyeimet!* sérelmi, bosszúszomjas, homogén etnicista és

mindenekelőtt giccses erdélyisége volt, hanem a tor-
dai országgyűlésé, a vallási és nemzetiségi toleranciáé,
az etnikai és kulturális heterogenitás megbecsülése és
élvezetée. Ez ugyan így leírva maga is csak ideál, de
Zádorról gondolkodva az embernek sokszor jutott az
eszébe. Erdélyi soknyelvűség, sokszínűség, az ételektől
az építészetig, amely magyar hagyományát, Kós Ká-
roly iránti rajongását, francia–német kultúráját meg-
nyitotta a román kultúra, a Balkán, és onnan az isz-
lám, Törökország felé. Zádor Szinán pasát, a mecsetek
és karavánszerájok nagymesterét tartotta a valaha élt
legnagyobb építésznek, s Isztambulban a Szulejmán-
mecset előtt ezt el is hittem neki.

VAJDA MIKLÓS

A szigligeti alkotóházba 1982-ben kezdtünk el jár-
ni. Mindig csak nyáron, mindig csak két hétre. Az első
időkben csak kétévenként lehetett menni, aztán hama-
rosan évenként. Utolsó éveiben gyakran együtt nyaral-
tunk ott Vajda Miklóssal, a harmadik lektorral.

Ezt a nevet Csernus Tibor nevezetes képe után kap-
ta. 1955-ben Csernus a kor szokása és elvárása alap-
ján „termelési festményt” akart alkotni, de nem a
martinászt, a bányászt, az agronómust, vagy valami
hasonlót választotta képe témájának, hanem három
lektort, Domokos Mátyást, Réz Pált és Vajda Miklóst,
amint a Hungária kávéházban ülnek huszonévesen.
A kép azt a célt szolgálta, hogy a munkásság és a dol-
gozó parasztság mellett az értelmiség is szóhoz jusson
a korszak képzőművészeti riportázaiban. De mivel e
fiatal értelmiségiek szemmel láthatóan nem akartak
megszólalni, hanem unottan és céltalanul bámulásztak
– minden jel szerint nem a jövőbe –, a kép rejtélyes és
zavaróan elgondolkodtató lett. Az értelmiségi – akár-
csak ma – akkor is gyanús volt kritikai attitűdje miatt,
a munkásállam munkás–paraszt szövetségébe csak
kényszeredetten és kétségekkel vették be harmadiknak.
S valóban, Csernus képén a fiatal értelmiségiek nem
bizakodva tekintenek a jövőbe, hanem reménytelenül

hallgatnak, nem termelnek, hanem boronganak, s még a tulipán is lekonyul a vázában.

Persze jól tudjuk – nem utolsósorban éppen Vajda Miklóstól –, hogy mihelyt a reprezentatív figyelem elterelődött róluk, azonnal egymás szavába vágva folytatták a dumát, ott, az egykori New York kávéház „mélyvizében”, a szerkesztőségi szobákban, magánlakásokban, mivel a vigasztalan kor egyetlen vigasza éppenséggel a szüntelen önreflexió, kommentár, kritika, paródia, élc és ugratás volt. Mindez magánhasználatra. A közhasználatban Karl Kraus nevezetes mondása volt érvényben: e nagy időkben, akinek valami mondanivalója van, álljon elő és hallgasson.

Ezt a leckét alighanem Vajda Miklós tanulta meg a legjobban. Egy hosszú életen keresztül majdnem végig hallgatott. Tétlen, az nem volt. Az utána következő nemzedékek az ő magyarításában ismerték meg az angolszász irodalom számos fontos alkotását (a XIV. századi lovagregénytől, a *Sir Gawain és a Zöld Lovagtól* Irvin Shaw regényéig, az *Oroszlánkölyökig*), az ő szavaival szólt a színpadról a *Pillantás a hídról*, az *Amadeus* vagy a *Közjáték Vichyben*. Antológiákat szerkesztett klasszikus angol és az észak-amerikai költők műveiből, olykor egy-egy elegáns esszé-utószót illesztett fordításaihoz. Szóval tevékeny munkása volt az irodalmi élet homályban maradó, „éjszakai” oldalának, a lektorok, szerkesztők, fordítók, nyersfordítók hozzájárulásának a kultúra egészéhez.

Lektor: olvasó. Foglalkozás, amelyet kiadói szerkesztőnek is neveznek. A festmény idején mindhárom fiatalember a Szépirodalmi Könyvkiadó lektora. Fő nyelvtudásuk alapján az egyik „németes”, a másik „franciás”, Vajda „angolos”. Domokos és Réz egész

aktív pályája ott zajlott, miközben Domokos a kor egyik vezető, függetlenségét óvó kritikusa lett, Réz pedig az irodalmi élet egyik informális hangadója. Vajda pályája más úton haladt, 1958-tól antológiák szerkesztője, szabadúszó fordító. 1964-től a *The New Hungarian Quarterly* irodalmi szerkesztője, a rendszerváltástól az átmentett lap főszerkesztője. Azt is korommal írják föl a kéménybe, de rögzítsük itt, hogy Vajda fáradhatatlan volt a magyar költészet angol nyelvű megismertetésében, nagy angol költők becserkészésében, rábeszélésében, nyersfordítások készítésében. A Széchényi Könyvtárban külön fondban őrzik kiterjedt levelezését, amelyet e nemes cél érdekében folytatott.

A *literary gentleman* talán mindig is dédelgetett írói ambíciókat. Mégis nagy meglepetés és igazi irodalmi szenzáció volt, amikor jóval hetven fölött az irodalom előzékeny háttérmunkása előlépett, és saját írói művekkel állt a nyilvánosság elé – először egykori lektor barátai lapjában (Domokos már nem élt), a *Holmiban*. Úgy tűnik, meg kellett öregedni ahhoz, hogy az emlékek megtalálják irodalmi formájukat. Mert Vajda Miklós személyes emlékeket írt meg, édesanyjához fűződő komplikált viszonyát: egyfajta tartozást rótt le, s amit elért, az egy igazán emlékezetes, nagyszerű portré. Tele sorsfordulatokkal (az elegáns társasági dámából deklaszszált lesz, börtönbe is kerül Rákosi alatt, legjobb barátjáné – Bajor Gizi – harcol érte, '56-ban Amerikába emigrál) és egy jelentős személyiség rajzával. A történet csúcspontján Rákosi Mátyás odairja a híres színésznő hálálkodó levelének margójára, amelyben megköszönte, hogy kiengedték a börtönből barátjánét, hogy „Már boldog B. G.!", miközben a vesszőfutás még korántsem ért véget.

Vajda Miklós emlékein keresztül lett író, műzsája az emlékezés, s úgy látszik, a portré a műfaja. Főlelevednek a Hungária alakjai, a szólók és hallgatók. Ehhez távolság kell. Az időbeli távolság elmosza a kicsiségeket, kicsinyességeket, s a nagyvonalú elegancia, amellyel például megkaptuk Abody Béla remek, felejtethetetlen arcmását, immár nem gátja a mélységnek, a könyörtelen igazmondásnak, a megértésnek. Vajda nem talál ki történeteket, hanem megírja a valóságosakat, amikor már úgy érzi: megírhatja, amikor a szereplők már nem élnek, és több világkorszak választ el bennünket tőlük. De áttörnek a távolság falain, mert igazi író kezébe kerültek.

Aki egyszer olvasta, nem felejteti az „elfuserált zseni”, Abody Béla hihetetlenül gazdag és érzékletes arcmását, jellemrajzát, korrajzát, még ha a fiatalabbak ma már nem is tudják, ki volt a portré tárgya. Annak idején híres ember volt, sokszor lehetett látni-hallani a televízióban és a rádióban. Vajdának osztálytársa. Az idősebb irodalmi nemzedék nagy ígéretnek tartotta, s ahogy annak idején Kosztolányi Karinthyról mondta állítólag, hogy „ez a marha volt közöttünk az egyetlen zseni”, Vas István őt tartotta a fiatalok körében „a” zseninek. Egy másik generáció nehezen ellenőrizheti az ilyen legendát, érvényes művek híján. De Vajda visszaemlékezése érzékletessé teszi ezt a vadul kreatív, vakmerő, anarchista szellemet, ami nagy műveltséggel, bőven áradó nyelvvel és bámulatos humorral párosult, s talán valóban sok mindenre képes lett volna, ha valami frusztráció, kóros nárcizmus, elpuhultság, kényelem-, pénzszeretet és jellemgyöngeség el nem fuserálja.

1973-ban Abody *Félidő* címmel kritikakötetet adott ki, amelyet így dedikált Vajda Miklósnak: „E recenziók

mind-mind a Cica úréi, aki kedvelte és akarta őket. Én el szoktam pusztítani a recenzióimat fogyó életem nővő lázában, mély viharzásokon és poklok tüzeiben. Ennek a néhány recenziómnak megkegyelmezttem. Engedtem őket létrejönni s átnyújtom őket Cica úrnak: B.” Ez egy híres idézet: ha a recenziók szót kicseréljük versekre és Cica urat Léda asszonnyal helyettesítjük, akkor Ady 1906-os *Új versek* kötetének dedikációját kapjuk. S ezzel máris előttünk áll egy kis Abody-féle remeklés: gátlástalan önkifigurázás, amely e patetikus sorokat nyúl farknyi kritikákra, alkalmazott értekező prózára, megrendelt újságcikkekre alkalmazza, s ezzel végső-kig fokozza az abszurditást, amely azonban – s ezt ismerteti fel a játék – benne rejlik Ady szecessziós öntet-szelgésében is.

Vajda elmeséli, hogy meghívja egy diákelőadásra keresztanyját (apja első feleségét), Bajor Gizit, aki a produkció végén egy gátlásos, hadaró, majdhogynem beszédhibás mellékszereplő osztálytárshoz megy oda, s javasolja neki, hogy legyen színész. Latinovits Zoltánnak hívták.

Vas Istvánnal, Boldizsár Ivánnal, édesapjával, Vajda Ödönnel, nagynénjével, Kádár Erzsébettel folytatódott a sor. Milyen remek lett volna, ha megörökíti lektortársait is! Tőle van információk a magyar irodalom elitjének groteszk kivonulásáról Angliába, s magát sem kímélte, amikor megírta azt a rettenetesen kínos történetet, amelyet most én is felidézek, jóval ügyetlenebbül, mint ő. Vajda Londonban megivott néhány korsó sört magyar barátokkal, ami szokatlan volt számára, mert szinte sohasem ivott. Majd sétálni indult, s útját abba az irányba vette, ahol estére meg volt híva egy angol barátjához, aki „érdekes költőkkel” akarta összehozni.

Egyre külsőbb kerületekbe ért, kertvárosba, lakóövezetbe, ahol nem voltak lokalitások, pubok, s még nyilvános illemhelyek sem. Ezenközben a sör kezdte megtenni hatását a hólyagokra. Az inger egyre kínzóbb lett, s még a közvilágítás is kigyulladt! Lélekszakadva rontott be a vendéglátó lakásába, de már nem jutott el a mellékhelyiségig...

Azt magam is tanúsíthatom, hogy Vajda nemigen ivott alkoholt. Egyszer meghívott a lakására, és elővett egy üveg whiskyt, hogy megkínáljon. A folyadék csorgásában valami nem stimmel, de azért megkóstoltam. Étolaj volt.

VEZÉR ERZSÉBET

A párizsi metró Vezér Erzs arról beszélt, milyen rettetes, hogy két ilyen kiváló ember, mint Bence György és én, ennyire rosszban vagyunk. Fejtő Ferenctől jöttünk el éppen (már ott is szóba hozta), s a dolog aprópója az volt, hogy Kende Péterhez igyekeztünk vacsorára, ahol Bence is ott volt: Amerikából hazafelé töltött el néhány napot Párizsban. És akkor ennek 1983-ban kellett történnie. Bencével (1941–2006) valóban nem volt felhőtlen a viszonyom, a Lukács-iskola és -óvoda 1972-es összekülönbözése (amikor is a fiatalabb nemzedékből csak én maradtam barátaimmal, az iskolásokkal) megterhelte az óvodistákkal való kapcsolatomat. Ennek irodalmi dokumentuma is van: Petri remek és barátságtalan verse, a nekem ajánlott *Széljegyzet egy vitához*. 1979-ben mégis együtt kellett dolgoznunk Bencével: én válogattam, szerkesztettem, jegyzeteltem, fordításellenőriztem a vastag Walter Benjamin-kötetet, az *Angelus Novust*, és úgy volt, hogy a kísérő tanulmányt is én írom. Bence volt a kiadói szerkesztő. Vezérürü-természet volt (a szakítás nem utolsó oka az volt, hogy Fehér Ferencsel, a másik dudással nem érttek meg egy csárdában), s elkészült tanulmányomban olyan változtatásokat kívánt, amelyeket én nem fogadtam el. Hogy mik voltak ezek, már nem tudom;

tanulmányom mindenesetre nem volt értéktelen, később a magyar mellett angolul és franciául is megjelent. Mindketten kötvén az ebet a karóhoz, írásomat Bence elutasította, ami szélsőségesen barátságtalan lépés volt. Az utószót szegény Papp Zsolt írta meg, kínjában sűrűn idézve engem.

Ám mindez évekkel korábban történt, az, hogy *fachéban* vagyunk, már nem volt olyan aktuális, ahogy Vezér beszélt róla, s beszélt róla nyilván Bencének is, nem épp békítő szándékkal, inkább egy zaftos pletykát kiélvezve. Megérkeztünk Kendékhez, Bence nyitott ajtót, s azt mondta: „Radnóti, úgy vártalak, mint a Messiást!” Ez azért meglepett, s azt mondtam: „Nocsak!” „Hát a Csongor miatt!” Mindketten a rettenetes Csongor szívtartó szívta, amelyet Bencének New Yorkban hónapok óta nélkülöznie kellett, s abban biztos lehetett, hogy Párizsban én vagyok az egyetlen, aki megkínálhatom. Egy *egész* dobozt adtam neki (húsz szál!), s ez megvetette későbbi enyhültebb viszonyunk alapjait.

A pletyka Vezér Erzsi filológiájának műsaja volt. Ezt semmiképpen sem lekicsinylőleg mondom. Azt hiszem, kitűnő filológus volt, s a filológus munkaköri kötelessége a szerzői életrajz minuciózus ismerete, még akkor is, ha az esetleg a szöveg logikájától távol áll. Feladata, hogy lehetőség szerint mindent tudjon a legszélesebb értelemben vett tárgyáról. Tárgyválasztása viszont eszményeivel függött össze, a XX. század eleji progresszióval, a radikális demokráciával, az örök baloldallal, Adyval, Lukáccsal, József Attilával, a Vasárnapi Körrel, s a kor emancipált nőalakjaival. Eszményei viszont nem befolyásolták filológiai elfogulatlanságát, amelyet az alábbi történet példáz. Vezér Erzsébet adta ki Ady publicisztikai életművét, Király István volt a

kritikai kiadás főszerkesztője. Sajnos, nem tudom, s talán sohasem tudtam, hogy mi volt az a nézeteit tekintve kínos, Párizsból írott névtelen cikk, amelyet Vezér Adynak tulajdonított, Király pedig hevesen tiltakozott. Vezér tovább kutatott, s megtalálta a honorárium számláját, amely egyértelművé tette igazát, s – gondolom, természetéhez híven kajánul – Király orra alá dörgölte. Király szokása szerint mélyen elvörösödött, s azt mondta: „Erzsi, én védtem Adyt, amíg lehetett...”

Vezér tevékenységének három iránya volt: a kritikai kiadás (fő műve az Ady-publicisztika számos kötetének sajtó alá rendezése), az életrajz (Ady, Lesznai Anna), és az *oral history*, melynek magyarországi előharcosa volt. Interjúi, különösen a külföldön még föllelhető tanúkkal és szereplőkkel, bő lehetőséget adtak a bizalmas információkra is. Mivel személyesen is érintett, megragadt a fejemben Lesznai Anna egy megjegyzése Balázs Béláról. Dédanyám, Rechten Bauer Zsófia – nagyváradi iskolaigazgató és feminista – fivére volt Bauer Simon tanár, szabadkőműves és Goethe-, Leibniz-fordító. Az ő egyik fia volt Bauer Herbert, a későbbi Balázs Béla. Lesznai azt mondta, hogy legföljebb a kadáverét ajánlhatná föl egy leendő múzeumnak, mint az egyetlen nő Balázs környezetében, akivel nem volt viszonya. Vezér Erzsi élvezettel taglalta ezeket a fél-száz éves intim információkat, s gyakran szenvedélyesen állást is foglalt. Dénes Zsukát – nem tudom, miért, talán Ady-könyvei hamisságai miatt – sohasem hallottam tőle másképpen emlegetni, mint keresztnéve első hangjának betűit fölcserélve. Más asszonyokért viszont rajongott, Lesznaiért, Duczyńska Ilonáért, Kabos Ilonkáért vagy Gyömrői Editért, József Attila egyik analitikusáért, akinek be is mutatott, amikor Gyömrői egyszer

Magyarországra látogatott. Mélylila pongyolában fogadott bennünket a recamier-n heverve, s a háttérben föltűnt negyedik férje, egy szingaléz Shakespeare-kutató. Vezért valószínűleg ezeknek az idős nőknek a fantasztikus sorsa, elképesztő magyar és nemzetközi baráti hálójá, nagy-idők-tanúja (s alkalmanként alakítója) voltuk mellett a szabadságuk vonzotta. S persze értékes információkat, kéziratokat, dokumentumokat is begyűjtött tőlük.

Legjobb barátja talán Eörsi István volt. Összekötötte őket a csípős nyelv, a megszólásra mindig kész hajlam, valamiféle jókedvű kíméletlenség. Eörsi nem felejtette el, hogy Vezér Erzsébet munkát adott neki, amikor kijött a börtönből. Közös munkájuk is volt: a sok nyelven megjelent életútinterjú Lukács Györggyel. Mindketten kipécézték a gyávaságot, az opportunizmust, s akiket ilyesmivel vádoltak, azoknak nem mulasztottak el az orrára koppintani. Nem tudom, milyen volt Vezér Erzsébet az ötvenes években mint nehézipari propagandista, minisztériumi közoktatási előadó, honvédségi polgári tanár. Később elkezdődött kutatói pályája, előbb az Irodalomtudományi Intézetben, majd a Petőfi Irodalmi Múzeumban. Amikor én ismertem, már kényszernyugdíjazták. A demokratikus ellenzék tagja lett, méghozzá 1915-ös évjáratával alighanem a legidősebb tagja, a *Bibó-émlékkönyv* egyik szerzője, számos tiltakozás aláírója. Ahogy a pártközpontban mondták neki, „az elvtársnőt a fiatalok nagyon befolyásolták”. Együtt alapítottuk meg a rendszerváltás után az Ady Endre Társaságot, amely ígéretesen indult, majd hamar kipukkadt. A Társaság első, és, azt hiszem, utolsó évkönyvében bizarr módon együtt szerepel Vezér, Litván György, Eörsi István – és Hegedűs Lóránt püspök.

Mindőjüket Ady radikalizmusa foglalkoztatta, de nem ugyanarra gondoltak.

Sokszor voltam a lakásán, ahol hódolhattam a pogácsa iránti szenvedélyemnek, Erzsébet ugyanis ilyenkor remek, egészen kicsi juhtúrós pogácsákat süített, mandulaszemmel a tetejükön. S míg jól szórakoztam mondandóján – mert a rosszmájúság bizony szórakoztatóbb, mint a jóindulat –, gyönyörködve néztem fejé fölé Lesznai Anna bekeretezett himzett párnáját, a magyar szecesszió egyik főművét.

Weöreshöz unatkozni jártunk. Nem volt ez olyan megalázó unalom, mint Balassával Déry Tibornál, ahol a mester metakommunikációja értésünkre adta, hogy a nagyság átka érdektelen fiatalemberekkel időt tölteni. Weörest családi alapon ismertem, apósom barátja volt még pécsi diákkorukból. A hatvanas években együtt vágtak neki a *Divina Commedia* újrafordításának, vagy – ahogy Weöres jellemezte a közös munkát – „Kardos Tibor professzor úrral úgy készítjük Dante *Divina Commedia* fordítását mostan, hogy tőle kapom a nyersfordítást, és mint stilizátor kialakítom a rímeket, a megfelelő szótagszámokat, de tulajdonképpen igyekszem ugyanazt a szókészletet megtartani, amit nekem Kardos Tibor nyersfordítása prezentál.” Ez nem volt álszerénység: láttam a gépiratot, ahogy a nyersből nyilakkal, áthelyezésekkel, szinonimákkal vers lett. Őt ének elkészült belőle, s kivívta Fülep Lajos prófétai átkait mint Babits ellen elkövetett szentségtörés.

Weörest apósom halála után is fölkerestük időnként. Szótlanul gubbasztott, de ötpercenként fölugrott, hogy cigarettával kínáljon bennünket (nem cigarettáztunk). A szót Károlyi Amy vitte, aki úrinőként csevegett. Egy óra múltán úgy gondoltuk, hogy ennyi volt az udvariassági látogatás, és szedelődzködni kezdtünk. Ekkor

Weöres fölserkent, s hevesen marasztalt, hogy milyen jól beszélgetünk.

Néha, nagy ritkán más történt. Egyszer Alföldy Jenővel egyesült erővel áttörtük az unalom falát, és játékot javasoltunk. Rímeket adunk föl, amelyeket Weöres majd versbe illeszt. Fejben költött, mi lelkesen körmöltünk. Jó lenne most példákat mondani, de csak arra emlékszem, hogy későbbi publikációiban felismertem néhányat ezek közül az improvizált sorok közül.* Megint máskor eszébe jutott, hogy én filozófiával foglalkozom, s ezért kijelentette, hogy az egész német klaszikus filozófiából csak Johann Georg Hamann ér valamit. Ha máshonnan nem, Lukács *Esztétikájából* ismertem Észak mágusának, Kant königsbergi kortársának nevét, és dióhéj-esztétikájának gyönyörű sorait („A költészet az emberiség anyanyelve... Őseink nyugalma mélyebb álom volt; és mozgásuk tántorgó tánc. Hét napig a töprengés vagy a megdöbbenés csendjében ültek; – és szájukat kinyitották – szárnyaló példabeszédekre”), s azt olyan találónak éreztem Weöres költészetére, hogy eszem ágában sem volt vitatkozni vele. Mindenesetre szeretett provokálni, s amikor egyszer amerikai magyarokat vittünk el hozzá, akik ájult tisztelettel és fényképezőgépük sűrű kattintgatásával akarták a Mestert beilleszteni az élő magyar panteonba, akkor ő ritka élénkséggel vette sorra e panteon alakjait

* Alföldy Jenő másképp emlékszik: „Emlékszem jól a jelenetre, és emlékezem csak annyiban őrizte meg másképpen, mint a tied, hogy mi írtunk valamilyen mondatot, s ő annyira banális és nem odaillő mondattörökedet helyezett melléjük, amelynek semmiféle összefüggése nem volt az általunk kiötlöttekhez, sem szürreális, sem kollázs vagy egyéb szövegtani értelemben. Nem lehetett pontosan eldönteni, ugrat-e minket, vagy csakugyan a szokatlanság végletére »törekedett«, noha látszott: villanásnyi gondolkodás nélkül, kapásból vágta ki a maga »sorát«.”

(Juhászt, Nagyot, Pilinszkyt, Illyést), és mindenkiről volt magvas, találó, keresetlen rossz-szava. Nem volt ebben semmi személyes: egyszerűen élvezte látogatói hüledezését.

1976-ban Szilágyi Ákos érdekes kritikát írt Weöresről, elutasító éllel, ami rettentő ijedelmet váltott ki, mert az irodalmi élet attól félt, hogy az új undokak egyike valamiféle hivatalos kultúrpolitikai fordulat – szigorodás, „keményedés” – heroldja lehet. Én ilyesmire nem gondoltam, már csak azért sem, mert hét évvel korábban magam is hasonló gyanúperbe keveredtem, amikor Kassákról írtam barátságtalanul. Mai szemmel nézve Szilágyi írása inkább a hatásiszony nagyszabású tünete volt. A vitába én is beleelegyedtem Weöres pártján, akkor fölényesen gúnyosnak szánt, ma inkább időtlennek ítéltem címmel (*Az elméleti kritika Szilágyi Ákos fényében*) – de nem erről akarok beszélni. A *Kritika* című lapnak azt a számát, amelyben a vita volt olvasható, egy Weöres-fénykép illusztrálta, Molnár Edit híres felvétele, amelyen a hatvankét éves költő egy réten ül, öltönyben, nyakkendőben, két kosár között.* Ezen a képen aztán talán még a vitánál is többet gondolkodtam.

Még (és már) nem terjedt el a kirándulóöltözék, de annyi szabadoosság a természetben bizonyára elvárható, hogy a turista megszabaduljon nyakkendőjétől. Ám Weöres nem jószántából van ott, ahol van; őt *vitték* kirándulni, s nemcsak ruházatáról, hanem arcvonásairól is némi ellenkezés olvasható le. Ahogy néhány évvel

* Ilia Mihály levélben értesített arról, hogy „A fényképen (amiről írsz) az egyik »edény« tápai szatyor, én adtam Weöresnek, versben is megköszönte (»A tápai szatyorért hála, édesanyád keze munkája«). Alkalmi vers, de versei összegyűjtött kötetébe mindig bevette. Persze nem lehet tudni, hogy Weöresnél mi alkalmi, mi nem.”

korábban írta: „semmit sem tettem, csak történt velem.” Vagy ahogy korábbi pompás rigmusában olvasható: „Ókusomnak-bókusomnak / írom most a verset. / Nem finoman ötvözöttet, / csak amolyan nyerszet. // Amily igaz: hívő vagyok / nem pedig eretnek, / olyan igaz: jobbról-balról, / Bókusom, szeretlek. // Megeskett erre a pap / ezelőtt nyolc éve, / Most is úgy tolták a papírt / ceruzám elébe.”

Minden korszakában kora ifjúságától kezdve mindenki, aki kapcsolatba lépett vele, valamifajta ámulatnak adott kifejezést Weöres személyiségének különössége felett. Lehetett gondolkodni azon, hogy az ember feletti vagy melletti jelenség-e, de egykönnyen nem volt beilleszthető a genusba. Sanyi manó gyermekkönyv-alakja ugyan Mikes Lajos leleménye volt Weöres születése táján, de Benjámin László remek, elfelejtett irodalmi paródiáiban többek között a *Sanyimanókarika* képviseli a költőt. Bizarr, groteszk, szokatlan lénynek, manónak látták, miközben csodálattal adóztak vitathatatlan zsenialitásának. S ha a zsenialitás talán csak képesség, Weöres be is váltotta azt, s ahogy lezárt életműve fölött múlik az idő, egyre valószínűbbnek tűnik, hogy a XX. század második felének ő volt a legnagyobb magyar költője. Olyan hatalmas kortársak között volt *primus inter pares* – első az egyenlők között –, mint Illyés, Szabó, Jékely, Pilinszky, Nemes Nagy, Vas, Nagy, Juhász, Petri, Tandori. Persze lehet, hogy semmi értelme az ilyen rangsorolásnak; én mindenestre hozzá dezertáltam, fiatalkorom Pilinszky-rajongása után.

A fényképen mindebből semmi sem látszik. Szükségünk van arra az információra, hogy ez a morózus öreg legény a fűben, a gyümölcsös- és az elemózsiáskosár között éppen Weöres Sándor. A költői öntudatnak,

amely – ha szelíd (és ugyanakkor kacér) formában – például Pilinszky legtöbb fényképéről sugárzik, a „vagyok valaki” szuggesztíójának, amelyet sok más egykorú költőportré közvetít, itt se híre, se hamva. S még kevésbé a „szent örületben a költő szeme” romantikusabb képzetének. Azon lehet vitatkozni, hogy a szűk szemrés mögött üres, vagy kissé bosszús-e a tekintet – az ökölbe szorított bal kéz miatt gondolhatunk az utóbbira –, de aligha találná el a tájékozatlan néző, hogy itt valakinek (ahogy képzelem) állandóan „ütempróbák, vázlatok, töredékek” zsongnak a fejében.

Nem magyarázza a kép Weöres nagy természetköltészetét. Elvégre – ahogy egy ismert anekdota leleplezte – korántsem úgy van az, hogy aki csodás gyermekverseket ír, az bizonyára „nagyon szereti a gyerekeket” (Weöres egy elhíresült interjúban éppenséggel tagadta ezt). Ugyanúgy az a naiv vélekedés sem állja meg a helyét, hogy a náúra boszorkányos megfigyelőjének rajongásba kell esnie, ha füvet vagy eget lát.

S végül mi sem mutat a képen a *kíváncsiságra*, Weöres költészetének talán legfőbb műzsájára. „Beszélhetnek a kortársak, / hogy így lássak, meg úgy lássak; / falon vakon kaparásznak, / ezt nevezik ők látásnak. // Egy-egy irányba mutatnak, / ezért mondom őket vaknak; / mint a gyermek, nézzél szerte, / máris nem vagy vakság-verte.”

A kíváncsiság *költészete* műzsája volt. A magába süppedt *emberről*, akár ezen a képen, akár ahogy az életben láttam, nemigén lehetett volna megmondani, hogy érdekli vagy foglalkoztatja valami. A burokból, amelyet maga köré vont, csak néha lépett ki. Amikor provokált, vagy amikor feleségével is el akarta hitetni, hogy fölfedezett egy elfeledett reformkori költőnőt,

Psychét. A múlt század hetvenes éveinek elején Pécssett egy Janus-ünnepségen megjelent a néprajztudós Dömötör Tekla – lánya halála után. Mindenki tapintattal és részvétellel vette körül, jellegzetesen hangtompítva beszélt vele, de óvakodott a rettenetes tragédiát szóba hozni. Weöres odafordult hozzá a Nádor Szálló vacso-raasztalánál, s jó hangosan, magas fejjel, mely alkalmatlan volt érzelmek kifejezésére, megkérdezte: „Mondja, Tekla, miért lett öngyilkos a Kati?” Szemben ültünk velük, szerettem volna kétdimenziósan belesülylyedni a szőnyegbe. De Teklának jót tett ez a szenvtelen kérdés. Hosszan válaszolt – végre beszélni tudott a történetekről.

AZ ÍRÁSOK ELSŐ MEGJELENÉSI HELYE

Az írásokat kisebb változtatásokkal közöljük.

Előszó. Kiadatlan.

Komolyan vettem az íróasztalomat. Jánossy Lajos,

Fehér Renátó, Nagy Gabriella interjúja – *Litera*,

Nagyvizit I–II., 2018.

Aczél Márta. *Élet és Irodalom*, 2018. április 6.

Balassa Péter. *Élet és Irodalom*, 2017. június 2.

Bálint Endre. *Élet és Irodalom*, 2018. december 14.

Békés Pál. *Élet és Irodalom*, 2018. szeptember 21.

Csanádi Imre. *Élet és Irodalom*, 2017. szeptember 22.

Csoóri Sándor. *Élet és Irodalom*, 2019. július 26.

Donáth Ferenc. *Élet és Irodalom*, 2018. május 4.

Eörsi István. *Élet és Irodalom*, 2018. augusztus 24.

Esterházy Péter. *Élet és Irodalom*, 2017. június 30.

Fehér Ferenc. *Élet és Irodalom*, 2018. február 9.

Göncz Árpád. *Élet és Irodalom*, 2017. november 17.

Haraszti István. *Népszabadság*, 2010. november 20.

Hegedüs Géza. *Élet és Irodalom*, 2018. január 19.

Heller Ágnes. Kiadatlan.

Kállay Kristóf. Kiadatlan.

Kardos György. *Élet és Irodalom*, 2017. augusztus 25.

Keresztes Józsefné. *Szemere utcai Általános Iskola*

Évkönyve, 2018.

Kertész Imre. *Élet és Irodalom*, 2018. december 19.

Király István. *Élet és Irodalom*, 2017. május 5.

Újraközölve *A süketnéma Isten* című kötetemben (Magvető, 2018).

Király Istvánról sok rosszat el lehet mondani – antiszemita nem volt. *Magyar Narancs*, 2017. május 25.

Kisbali László. Első rész nekrológgént: *Beszélő*, 2009. 5. szám; második rész: kiadatlan.

Klein György. *Kiadatlan*.

Könczöl Csaba. *Élet és Irodalom*, 2018. június 1.

Mészöly Miklós. *Élet és Irodalom*, 2018. november 16.

Nemes Nagy Ágnes. *Élet és Irodalom*, 2018. július 27.

Petri György. *Élet és Irodalom*, 2017. július 28.

Pilinszky János. *Élet és Irodalom*, 2017. március 10.

Réz Pál. Első rész: Réz Pál hangja. *Élet és Irodalom*, 2016. május 20.; második rész: Réz Pál és a kultúrharc. *Magyar Narancs*, 2018. augusztus 16.

Soros György. *Magyar Narancs*, 2017. június 15., *Megjegyzések Sorosról* címmel.

Szilágyi János György. *Élet és Irodalom*, 2017. február 17.

Tanay Magda. *Élet és Irodalom*, 2018. október 19.

Tandori Dezső. Első rész nekrológgént: *Mozgó Világ*, 2019. 3. szám; második rész: kiadatlan.

Tolnay Károly. *Élet és Irodalom*, 2017. október 20.

Tordai Zádor. *Élet és Irodalom*, 2017. április 7.

Vajda Miklós. Több, róla szóló korábbi írásom felhasználásával. *Revizor*, 2012. június 11.; *Élet és Irodalom*, 2012. július 22.; *Élet és Irodalom*, 2017. április 18.

Vezér Erzsébet. *Élet és Irodalom*, 2018. március 9.

Weöres Sándor. *Élet és Irodalom*, 2018. június 29.

NÉVMUTATÓ

A

Abody Béla 252

Aczél Erzsébet 50

Aczél György 60, 80, 89, 141, 142, 156, 157, 158, 161, 163, 191, 192, 209

Aczél Márta 49, 50, 51, 52, 53

Ács János 98

Ady Endre 8, 37, 76, 81, 93, 97, 136, 157, 172, 231, 234, 253, 256, 257, 259

Ágoston, Szent 200

Alföldy Jenő 17, 73, 228, 229, 261

Allende, Salvador 120

Ambrus-Sass Magda 150

Ámos Imre 64

Andorka Rudolf 88

Angelo. Lásd Funk Pál

Angelus Silesius 200

Anghy (Nagy) András 168

Anouilh, Jean 148

Antonioni, Michelangelo 25

Apitz, Bruno 149

Apollinaire, Guillaume 204

Arany János 19, 185

Arendt, Erich 120

Arendt, Hannah 91
Arisztotelész 108
Á. Serey Éva 217
Assmann, Jan 48

B

Babarczy László 60
Babits Mihály 76, 188, 189, 242, 243, 260
Bacscai Sándor 49
Bagi Zsolt 21
Bahtyin, Mihail 173
Bajor Andor 213
Bajor Gizi 251, 253
Bajza János 75
Bakos István 25, 173
Balassa Imre 55
Balassa Péter 16, 36, 37, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 151, 192, 211, 267
Balázs Béla 8, 257
Balczó András 78
Bálint Endre 5, 62, 63, 64
Bálint György 51, 120
Bálint Tibor 213
Balla Zsófia 247
Balogh András 173
Bányai János 60
Barnes, Julian 58
Bartók Béla 50, 100
Bata Imre 102
Baudelaire, Charles 200
Bauer Simon 257
Bauer Tamás 35
Bauer Zsófia 257

Beauvoir, Simone de 204, 229
Beckett, Samuel 51, 148
Beethoven, Ludwig von 50
Beke László 54
Békés Bálint 66
Békés Dorottya 66
Békés Pál 66, 67, 68, 70, 71
Béládi Miklós 162
Bem József 196
Bence György 31, 79, 255, 256
Benjámín László 111, 263
Benjamin, Walter 18, 28, 51, 168, 238, 244, 245, 255
Bereményi Géza 14
Berényi Gábor 176
Berkesi András 140
Berlin, Isaiah 124
Bernhard, Thomas 153
Bethlen István 178
Betlen Oszkár 149
Bibó István 90, 113, 115
Bíró-Balogh Tamás 197
Bíró Yvette 62
Bíró Zoltán 79, 80
Bitterli, Urs 181
Bodor Ádám 70, 205, 247
Bognár Éva 176
Bognár Szabolcs 176
Bóka László 73
Boldizsár Iván 253
Bor Ambrus 72
Boross Péter 114
Bortstieber Gertrúd 202
Bosch, Hieronymus 239, 241

Brecht, Bertolt 74
 Bretter György 65
 Bruegel, Pieter id. 239
 Brüll Adél 8
 Bucskó Béla 15
 Byron, George Gordon Noel 66

C

Călinescu, Georges 204
 Camus, Albert 148, 182
 Cézanne, Paul 52
 Chandler, Raymond 197
 Cicero, Marcus Tullius 246
 Cioran, Emil 204
 Colette, Sidonie-Gabrielle 51
 Combe, Sonia 149
 Czine Mihály 75, 162, 163
 Csáki György 214
 Csáki Judit 61, 68, 151, 208
 Csala Károly 73
 Csallókői Éva 169
 Csalog Zsolt 59
 Csanádi Imre 26, 72, 73, 74, 75, 77
 Császár István 68
 Csernus Tibor 249
 Csillag Vera 233
 Csoóri Sándor 74, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 91, 211, 212
 Csorba Győző 186
 Csörsz István 68, 142
 Csukás István 205, 211
 Csurka István 34, 35, 36, 67, 80, 84, 143, 205, 207, 208, 209, 210, 212

D

D'Alessandro, Marinella 146, 147, 182, 245
 Dalos György 31, 78
 Dalos Rimma 31, 78, 177
 Dangulov, Szavelij Artyomovics 160
 Dante Alighieri 260
 Darvas Gábor 120
 Dénes Zsófia 257
 Déry Tibor 57, 58, 88, 97, 113, 150, 151, 154, 205, 206, 213, 260
 Dés László 67
 Doboss Gyula 237
 Domokos Mátyás 43, 58, 70, 209, 211, 249, 250, 251
 Donáth Ferenc 34, 78, 87, 88, 89, 90, 115
 Donáth György 91
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 175, 188
 Dömötör Tekla 265
 Dörner György 210
 Dubček, Alexander 20
 Duczyńska Ilona 257
 Dumas, Alexandre 125
 Duray Miklós 80
 Dútká Ákos 8
 Dürrenmatt, Friedrich 148
 Dvořák, Max 239, 241
 E
 E. Csorba Csilla 49
 Eörsi István 34, 39, 42, 72, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 238, 258
 Eötvös Károly 5
 Epimenidész 146
 Erdélyi Lajos 247

Erdély Miklós 24, 25
 Esterházy Péter 16, 24, 37, 47, 57, 68, 100, 101, 102, 103, 104,
 105, 106, 132, 143, 185, 205
F
 Fábri Péter 73
 Failoni Donatella 53
 Failoni, Sergio 51
 Faludy György 13
 Falvai Márta 145
 Farkas Mihály 87
 Farkas Zsolt 60
 Fehér Ferenc 16, 17, 19, 28, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113,
 130, 132, 133, 142, 149, 255
 Fejes Endre 59
 Fejtő Ferenc 132, 255
 Fekete Éva 141
 Fekete Gyula 79
 Fekete Sándor 88
 Feles Pál 227
 Fenyő Miksa 223
 Ferencz Győző 193
 Ferenczy Noémi 241
 Fichte, Johann Gottlieb 20
 Fischer Annie 50
 Fischer-Dieskau, Dietrich 182
 Flaubert, Gustave 58, 63
 Flémalle-i mester 239, 245
 Fodor Géza 58, 70, 152, 196, 210
 Fodor Tamás 247
 Fogarassy Miklós 237
 Fontane, Theodor 56
 Freund, Gisèle 51

Fricsay Ferenc 50
 Funk Pál 51
 Fülep Lajos 6, 240, 241, 242, 243, 260
 Für Lajos 79
 Füst Milán 6, 120
G
 Galambos Lajos 155
 Galgóczi Erzsébet 100, 205
 Galsai Pongrác 177
 Gelléri András 175, 176
 Genthon István 242
 Gerelyes Endre 68
 Gergely András 211
 Gerő Ernő 87, 119
 Geszti Péter 67
 Giacometti, Alberto 51
 Gide, André 204
 Gion Nándor 211
 Goethe, Johann Wolfgang 24, 45, 71, 74, 153, 257
 Gödrös Júlia 180
 Göncz Árpád 91, 114, 115, 116, 117
 Grass, Günter 183
 Grecsó Krisztián 6
 Grendel Lajos 211
 Gubi Anna 107, 130
 Guevara, Che 183
 Gundolf, Friedrich 50
 Gyömrői Edit 257
 Györe Gabriella 70

H

Háber Judit 176
 Habermas, Jürgen 129, 131
 Haeffner Emil 225, 226
 Hajas Tibor 24, 25
 Hajnóczy Péter 176
 Halmi Ferenc 227
 Halmi Margit 227
 Hamann, Johann Georg 261
 Hamburger Mihály 79
 Hám Tibor 114, 140
 Haraszti István 118, 119, 120, 121
 Haraszti Miklós 143, 163, 196
 Hargittai István 169
 Hargittai Magdolna 169
 Harkányi András 168
 Határ Győző 211
 Hauser Arnold 110
 Havas Endre 120
 Havas Katalin 217
 Havasréti József 168
 Hegedűs Géza 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128
 Hegedűs Lóránt 258
 Heine, Heinrich 133
 Heller Ágnes 16, 17, 39, 107, 109, 110, 111, 113, 129, 130, 131, 132, 133, 142, 210, 212
 Helvétius, Claude Adrien 124
 Hermann István 107, 130, 133, 182
 Hevesy Iván 50
 Hirschler Imre 118
 Hitler, Adolf 135, 222
 Horatius Flaccus, Quintus 167, 225, 246
 Horváth Imre 213

Hubay Miklós 159
 Huizinga, Johan 182
 Huxley, Aldous 148
 I
 Ignótus Pál 223
 Illia Mihály 262
 Illés Endre 140, 141
 Illyés Gyula 81, 83, 100, 111, 113, 161, 205, 212, 213, 262, 263
 Imre Katalin 72
 J
 James, Henry 242
 Jancsó Miklós 111
 Jánossy Lajos 100
 Jantzen, Hans 50
 Jászai Mari 228
 Jékely Zoltán 205, 213, 263
 Jeney Zoltán 224
 Jeszenszky Géza 217
 Jevtusenko, Jevgenij Alekszandrovics 174
 Jókai Anna 47
 Jókai Mór 125, 227
 Joyce, James 51
 József Attila 131, 170, 171, 178, 197, 199, 256, 257
 Juhász Ferenc 23, 60, 74, 174, 205, 209, 213, 236, 262, 263
 Justus Pál 92, 93
 K
 Kabos Ilona 257
 Kádár Erzsébet 253
 Kádár János 10, 79, 80, 87, 88, 140, 156, 173
 Kahlo, Fria 51

Kállay Kristóf 135, 136
 Kállay Miklós 135
 Kállay Miklós, ifj. 135
 Kálmán Kata 50
 Kálnoky László 26, 56
 Kant, Immanuel 167, 168, 261
 Kántor Péter 169, 205
 Kányádi Sándor 205, 207, 211, 213
 Karátson Gábor 63
 Kardos András 174, 178
 Kardos G. György 69, 205, 213
 Kardos György 29, 30, 72, 138, 139, 141, 142, 173, 192
 Kardos István 138
 Kardos Julianna 21, 31, 39, 107, 176, 180, 245
 Kardos Tibor 51, 169, 170, 240, 260
 Kardos Tiborné Liber Gitta 186
 Karinthy Ferenc 177, 226
 Karinthy Frigyes 230, 252
 Károlyi Amy 186, 260
 Kassák Lajos 23, 63, 64, 118, 213, 262
 Kazovszkij, El 24
 Kelevéz Ágnes 190, 191, 192
 Keller, Gottfried 200
 Kempis Tamás 198
 Kende Péter 255, 256
 Kenedi János 16, 31, 34, 36, 42, 89, 142, 209
 Kerényi Károly 51, 221, 222, 223
 Keresztesi József 168
 Keresztes Józsefné 144
 Kermode, Frank 159
 Kertész Imre 141, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152
 Keserü Ilona 132
 K. Horváth Zsolt 93

Kicsi Sándor 162
 Kierkegaard, Søren Aabye 200
 Király Béla 196
 Király István 22, 75, 141, 154, 155, 156, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 164, 190, 208, 256, 257
 Kisbali László 165, 166, 167, 168
 Kisch, Egon Erwin 238
 Kis Ferenc 75
 Kis János 31, 35, 79, 99, 107
 Kiss Anna 26
 Kiss Dóra 64
 Kiss Ferenc 162
 Kiss Ilona 167
 Klee, Paul 71
 Klein György 169, 170, 171
 Kocziszký Éva 98
 Kodály Zoltán 100
 Kommerell, Max 50
 Komoróczy Géza 221
 Konrád György 111, 141, 161, 211
 Kormos István 205
 Kornis Mihály 205, 212
 Kósa Ferenc 78
 Kosáry Domokos 211
 Kós Károly 248
 Kosztolányi Dezső 76, 204, 252
 Kovács András 21, 96, 143
 Kovács András Ferenc 211
 Kovács Dezső 208
 Kovács Endre 15, 198
 Kovács Péter 198
 Könczöl Csaba 25, 32, 40, 90, 155, 172, 173, 174, 177, 178, 180
 Kőszeg Ferenc 20

Krasznahorkai László 57
 Kraus, Karl 250
 Kreilisheim György 51
 Kristó Nagy István 73
 Kubler, George 239
 Kuhn, Thomas 171
 Kulcsár Sándor 11
 Kulcsár Szabó Ernő 67
 Kundera, Milan 204
 Kúnos László 169
L
 Lackó Miklós 217
 Lakatos András 217
 Lakner Amália Irén 230
 Lakner László 113
 Lamb, Caroline 66
 Lantos, Annette Marie 53
 Lantos Swett, Katrina 53
 Lantos, Tom 53
 Latinovits Zoltán 253
 Lator László 211
 Lázár Ervin 211
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 257
 Lengyel Balázs 186, 187, 189, 191
 Lenkei Júlia 240
 Lenz, Siegfried 74
 Lessing, Gotthold Ephraim 98
 Lesznai Anna 240, 257, 259
 Litván György 90, 94, 115, 221, 258
 Lomax, Bill 177
 Losonczy Pál 31
 Lőrincz Ernő 241

Lucanus, Marcus Anneus 91
 Lucanus, Ocellus 225
 Ludassy Mária 31, 78, 90, 129, 130
 Lugossy László 78
 Lukács György 17, 18, 19, 20, 24, 29, 33, 87, 89, 93, 95, 98,
 109, 113, 124, 132, 133, 139, 163, 189, 190, 202, 240, 242,
 256, 258, 261
 Lukácsy Sándor 141

M
 Madách Imre 124
 Madariaga, Salvador de 182
 Mahler, Gustav 8
 Malebranche, Nicholas 138
 Malraux, André 51, 204
 Mátyás Iván 69, 100, 191, 205, 211, 213
 Mannheim Károly 50
 Mann, Thomas 55, 56, 59, 150, 161
 Márkus György 21, 107, 110, 113, 132
 Marosán György 10
 Marosi Gyula 68
 Martin du Gard, Roger 204
 Márványi Judit 72, 73
 Marx, Karl 33
 Mátyás Livia 176
 Mátrai László 125
 Maurois, André 204
 May, Karl 238
 Melczer Lili 227
 Meller Péter 225, 226
 Mendelssohn, Moses 166
 Mérei Ferenc 6
 Merle, Robert 126

Mészöly Miklós 57, 100, 141, 179, 180, 181, 183, 184, 191
 Mező Gábor 126, 127, 128
 Michelangelo Buonarroti 136, 170, 239, 240
 Mikes Lajos 263
 Mikszáth Kálmán 122
 Moldova György 68, 143, 156, 157
 Molnár Adrienne 221
 Molnár Edit 262
 Mónus Illés 120
 Móricz Zsigmond 161
 Munkácsi Gyula 22
 Musil, Robert 238
 N
 Nádasdy Ádám 205
 Nádas Péter 16, 57, 58, 59, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 148,
 179, 188, 191, 196
 Nagy András 190
 Nagy Bálint 196
 Nagy Csaba 229
 Nagy Gáspár 211
 Nagy Imre 88
 Nagy László 23, 74, 213, 236, 262, 263
 Naumann, Hans 50
 Nemes Nagy Ágnes 26, 59, 76, 96, 97, 180, 186, 187, 188,
 189, 190, 191, 192, 201, 213, 236, 263
 Németh Ilona 247
 Németh László 73, 83, 139, 208
 Neruda, Pablo 120, 121
 Nietzsche, Friedrich 20, 58, 182, 227

O
 Oravecz Imre 26
 Orbán Ottó 96, 170, 205, 211
 Orbán Viktor 46, 216, 217, 218
 Ortega y Gasset, José 182
 Ortutay Gyula 158, 159
 Osvát Ernő 184, 204
 Ottlik Géza 57, 213
 Óváry György 147
 Örkény István 69, 205, 206, 223

P
 Pálffy György 139, 194
 Pallottino, Massimo 225
 Pándi Pál 141, 156, 161, 162, 180, 208
 Panofsky, Erwin 239
 Papp Zsolt 256
 Parti Nagy Lajos 203, 205
 Pasolini, Pier Paolo 243
 Patrubány Miklós 85
 Pécsi József 51
 Perec, Georges 204
 Petőfi Sándor 46, 75, 196
 Pető Katalin 176, 177
 Petri György 26, 33, 34, 36, 57, 74, 90, 100, 177, 191, 192,
 194, 196, 197, 205, 211, 255, 263
 Picon, Gaëtan 182
 Pikler Emmi 91
 Pilinszky János 18, 21, 26, 33, 38, 57, 62, 76, 77, 112, 113, 177,
 178, 186, 187, 188, 193, 198, 199, 200, 201, 202, 205, 213,
 236, 262, 263, 264
 Piombo, Sebastiano del 242
 Piranesi, Giovanni Battista 135

Polcz Alaine 181
 Popper Dávid 8
 Popper, Karl 217
 Popper Leó 8
 Poszler György 217
 Pozsgay Imre 80
 Pőcze Attila 51
 Proust, Marcel 204
R
 Radnóti András 55, 60
 Radnóti Anna 78, 101, 216
 Radnóti Miklós 158
 Radnóti [Recht] István 9, 220
 Radnóti Sándor 43, 155, 256
 Radnóti Zsuzsa 179
 Rajk Júlia 88
 Rajk László 118
 Rákóczi Ferenc, II. 67
 Rákosi Mátyás 87, 163, 251
 Rakovszky Zsuzsa 205, 211
 Ratkóczi Éva 177
 Ravasz László 162
 Ray, Man 52
 Recht Ignác 7
 Recht Márta 8
 Rechtené Bauer Zsófia 8, 257
 Recht Sándor 8
 Renan, Ernest 204
 Révész Géza 140
 Révész Sándor 164
 Réz Pál 42, 43, 58, 84, 125, 151, 152, 184, 203, 204, 205,
 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 249, 250, 251

Richardson, Tony 137
 Riegl, Alois 239
 Rilke, Rainer Maria 171
 R. Kocsis Rózsa 162
 Rodin, François-Auguste-René 118
 Rousseau, Jean-Jacques 5
 Rózsa T. Endre 16
 Russell, Edward 147
S
 Saint-Simon, Louis de Rouvroy 204
 Samu István 176, 177
 Sándor András 150
 Sántha József 236
 Sarbó Artúrné 227
 Sartre, Jean-Paul 63, 148, 183, 204
 Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph 20
 Schiele, Egon 63
 Schopenhauer, Arthur 20, 182
 Semprún, Jorge 111, 149, 204
 Seneca, Lucius Annaeus 225
 Serényi Gusztáv 8
 Shakespeare, William 9, 131, 212, 258
 Shaw, Irvin 250
 Sík Csaba 73
 Siklós Margit 141
 Simmel, Georg 242
 Simon Endre 22, 173
 Sinkó Ervin 183
 Sipos Balázs 43
 Smrkovský, Josef 20
 Sólyom László 93
 Somlyó György 75, 147

Somogyi Pálné 217
 Sontag, Susan 183
 Soros György 214, 215, 216, 217, 219, 220
 Soros Tivadar 219, 220
 Soros Tivadarné 219
 Sós György 76
 Sós Vilmos 110
 Spender, Stephen 159
 Spiró György 59, 75, 148, 205
 Steiger Kornél 242
 Steiner, George 159
 Stendhal 204
 Storm, Theodor 50
 Sutton, Sheryl 187, 201
 Swift, Jonathan 153
 Szabolcsi Bence 51
 Szabolcsi Miklós 156
 Szabó Lőrinc 71
 Szabó Magda 205, 263
 Szabó T. Anna 205
 Szaharov, Andrej Dmitrijevics 160
 Szalai András 118
 Szalai Júlia 176, 210
 Szalai Sándor 111
 Szalay Károly 73, 139, 143
 Szále László 114
 Szántó Piroska 125
 Szapor Judit 102
 Széchenyi Ágnes 114
 Szécsényi Endre 168
 Szegedy-Maszák Mihály 16
 Székely János 211, 213
 Székely Magda 72

Szentesi Péter 177
 Szent-Györgyi Albert 169
 Szentjóby Tamás 24
 Szentkuthy Miklós 190, 205
 Szepesi Attila 211
 Szerb Antal 51, 63, 223, 228, 229, 230
 Szilágyi Ákos 262
 Szilágyi Endre 222
 Szilágyi János György 221, 223, 226
 Szilágyi Magda 227
 Szinán pasa 248
 Szirmai István 95
 Szívós Anna 91
 Szókratész 246
 Szolzenyicin, Alekszandr Iszajevics 183
 Szomory Dezső 204
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 10, 163
 Szvoren Edina 205

T

Tábor Ádám 92
 Tádé Sándor 22
 Takáts Gyula 186
 Tamás, Aquinói Szent 238
 Tamás Gáspár 87
 Tamás Gáspár Miklós 33, 80, 162, 163, 176, 247
 Tamási Áron 247
 Tanay Frigyes 227
 Tanay Magda 227, 228, 229, 230, 232
 Tandori Dezső 26, 37, 57, 68, 70, 74, 95, 141, 174, 205, 233,
 235, 236, 237, 238, 263
 Teleki László 81
 Temesi Alfréd 15

Térey János 205
 Tersánszky Józsi Jenő 5, 92
 Tevan Erzsébet 233
 Tímár Árpád 241
 Tisza István 214
 Tito, Josip Broz 215
 Tolcsvai Nagy Gábor 33
 Toldalági Pál 186
 Tolnai Gábor 124, 125
 Tolnay Károly 239, 240, 241
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 232
 Tompa Mihály 75
 Tordai Zádor 110, 146, 147, 244, 245, 246, 247, 248
 Tormay Cécile 83
 Tóth Dezső 155, 191
 Tóth Krisztina 205
 Tőkés László 85
 Tömpe András 140
 Török András 126
 Török Endre 217
 Twain, Mark 123

U

Ungváry Krisztián 126
 Utasi Krisztina 168
 Utassy József 205, 211

V

Vági Gábor 195
 Vágó Márta 178
 Vajda Lajos 64
 Vajda Mihály 17, 19, 20, 109, 132, 176, 195, 197, 210
 Vajda Miklós 249, 250, 251, 252, 253, 254

Vajda Ödön 253
 van Eyck, Hubert 239
 van Eyck, Jan 239
 Van Gogh, Vincent 167
 Várady Szabolcs 125, 195, 196, 205, 210
 Várkonyi Zoltán 179
 Vas Albina 150
 Vásárhelyi Miklós 88, 91, 95, 115
 Vásárhelyi Vera 136
 Vas István 74, 96, 125, 184, 203, 205, 211, 213, 252, 253, 263
 Végel László 98
 Veres Péter 208
 Vezér Erzsébet 255, 256, 257, 258
 V. Horváth Károly 168
 Vidrányi Katalin 168
 Vigh Károly 181
 Villon, François 13
 Vilmon Gyula 73
 Voltaire 204
 Voszka Éva 210
 Vörösmarty Mihály 228, 236

W

Wallenberg, Raoul 147
 Warburg, Aby 239
 Weber, Alfred 50
 Weber, Max 109
 Weiner Leó 50
 Weöres Sándor 94, 186, 213, 236, 260, 261, 262, 263, 264, 265
 Winckelmann, Johann Joachim 38, 45, 46, 167
 Wittgenstein, Ludwig 151
 Woolf, Virginia 51
 Worringer, Wilhelm 239

Y

Yourcenar, Marguerite 204

Z

Závada Pál 49, 71, 205, 210

Zelk Zoltán 205, 213, 236

Zemplényi Ferenc 181

Zöldi Samu 227

Zöldi Panna 106, 227

Zuschlag János 210

Zsámboki Mária 141, 185

TARTALOM (1990-2016)

101	(1990-1999) 101-102
102	(2000-2009) 103-104
103	(2010-2016) 105-106
104	(2000-2009) 107-108
105	(2010-2016) 109-110
106	(2000-2009) 111-112
107	(2010-2016) 113-114
108	(2000-2009) 115-116
109	(2010-2016) 117-118
110	(2000-2009) 119-120
111	(2010-2016) 121-122
112	(2000-2009) 123-124
113	(2010-2016) 125-126
114	(2000-2009) 127-128
115	(2010-2016) 129-130
116	(2000-2009) 131-132
117	(2010-2016) 133-134
118	(2000-2009) 135-136
119	(2010-2016) 137-138
120	(2000-2009) 139-140
121	(2010-2016) 141-142
122	(2000-2009) 143-144
123	(2010-2016) 145-146
124	(2000-2009) 147-148
125	(2010-2016) 149-150
126	(2000-2009) 151-152
127	(2010-2016) 153-154
128	(2000-2009) 155-156
129	(2010-2016) 157-158
130	(2000-2009) 159-160
131	(2010-2016) 161-162
132	(2000-2009) 163-164
133	(2010-2016) 165-166
134	(2000-2009) 167-168
135	(2010-2016) 169-170
136	(2000-2009) 171-172
137	(2010-2016) 173-174
138	(2000-2009) 175-176
139	(2010-2016) 177-178
140	(2000-2009) 179-180
141	(2010-2016) 181-182
142	(2000-2009) 183-184
143	(2010-2016) 185-186
144	(2000-2009) 187-188
145	(2010-2016) 189-190
146	(2000-2009) 191-192
147	(2010-2016) 193-194
148	(2000-2009) 195-196
149	(2010-2016) 197-198
150	(2000-2009) 199-200
151	(2010-2016) 201-202
152	(2000-2009) 203-204
153	(2010-2016) 205-206
154	(2000-2009) 207-208
155	(2010-2016) 209-210
156	(2000-2009) 211-212
157	(2010-2016) 213-214
158	(2000-2009) 215-216
159	(2010-2016) 217-218
160	(2000-2009) 219-220
161	(2010-2016) 221-222
162	(2000-2009) 223-224
163	(2010-2016) 225-226
164	(2000-2009) 227-228
165	(2010-2016) 229-230
166	(2000-2009) 231-232
167	(2010-2016) 233-234
168	(2000-2009) 235-236
169	(2010-2016) 237-238
170	(2000-2009) 239-240
171	(2010-2016) 241-242
172	(2000-2009) 243-244
173	(2010-2016) 245-246
174	(2000-2009) 247-248
175	(2010-2016) 249-250
176	(2000-2009) 251-252
177	(2010-2016) 253-254
178	(2000-2009) 255-256
179	(2010-2016) 257-258
180	(2000-2009) 259-260
181	(2010-2016) 261-262
182	(2000-2009) 263-264
183	(2010-2016) 265-266
184	(2000-2009) 267-268
185	(2010-2016) 269-270
186	(2000-2009) 271-272
187	(2010-2016) 273-274
188	(2000-2009) 275-276
189	(2010-2016) 277-278
190	(2000-2009) 279-280
191	(2010-2016) 281-282
192	(2000-2009) 283-284
193	(2010-2016) 285-286
194	(2000-2009) 287-288
195	(2010-2016) 289-290
196	(2000-2009) 291-292
197	(2010-2016) 293-294
198	(2000-2009) 295-296
199	(2010-2016) 297-298
200	(2000-2009) 299-300
201	(2010-2016) 301-302
202	(2000-2009) 303-304
203	(2010-2016) 305-306
204	(2000-2009) 307-308
205	(2010-2016) 309-310
206	(2000-2009) 311-312
207	(2010-2016) 313-314
208	(2000-2009) 315-316
209	(2010-2016) 317-318
210	(2000-2009) 319-320
211	(2010-2016) 321-322
212	(2000-2009) 323-324
213	(2010-2016) 325-326
214	(2000-2009) 327-328
215	(2010-2016) 329-330
216	(2000-2009) 331-332
217	(2010-2016) 333-334
218	(2000-2009) 335-336
219	(2010-2016) 337-338
220	(2000-2009) 339-340
221	(2010-2016) 341-342
222	(2000-2009) 343-344
223	(2010-2016) 345-346
224	(2000-2009) 347-348
225	(2010-2016) 349-350
226	(2000-2009) 351-352
227	(2010-2016) 353-354
228	(2000-2009) 355-356
229	(2010-2016) 357-358
230	(2000-2009) 359-360
231	(2010-2016) 361-362
232	(2000-2009) 363-364
233	(2010-2016) 365-366
234	(2000-2009) 367-368
235	(2010-2016) 369-370
236	(2000-2009) 371-372
237	(2010-2016) 373-374
238	(2000-2009) 375-376
239	(2010-2016) 377-378
240	(2000-2009) 379-380
241	(2010-2016) 381-382
242	(2000-2009) 383-384
243	(2010-2016) 385-386
244	(2000-2009) 387-388
245	(2010-2016) 389-390
246	(2000-2009) 391-392
247	(2010-2016) 393-394
248	(2000-2009) 395-396
249	(2010-2016) 397-398
250	(2000-2009) 399-400
251	(2010-2016) 401-402
252	(2000-2009) 403-404
253	(2010-2016) 405-406
254	(2000-2009) 407-408
255	(2010-2016) 409-410
256	(2000-2009) 411-412
257	(2010-2016) 413-414
258	(2000-2009) 415-416
259	(2010-2016) 417-418
260	(2000-2009) 419-420
261	(2010-2016) 421-422
262	(2000-2009) 423-424
263	(2010-2016) 425-426
264	(2000-2009) 427-428
265	(2010-2016) 429-430
266	(2000-2009) 431-432
267	(2010-2016) 433-434
268	(2000-2009) 435-436
269	(2010-2016) 437-438
270	(2000-2009) 439-440
271	(2010-2016) 441-442
272	(2000-2009) 443-444
273	(2010-2016) 445-446
274	(2000-2009) 447-448
275	(2010-2016) 449-450
276	(2000-2009) 451-452
277	(2010-2016) 453-454
278	(2000-2009) 455-456
279	(2010-2016) 457-458
280	(2000-2009) 459-460
281	(2010-2016) 461-462
282	(2000-2009) 463-464
283	(2010-2016) 465-466
284	(2000-2009) 467-468
285	(2010-2016) 469-470
286	(2000-2009) 471-472
287	(2010-2016) 473-474
288	(2000-2009) 475-476
289	(2010-2016) 477-478
290	(2000-2009) 479-480
291	(2010-2016) 481-482
292	(2000-2009) 483-484
293	(2010-2016) 485-486
294	(2000-2009) 487-488
295	(2010-2016) 489-490
296	(2000-2009) 491-492
297	(2010-2016) 493-494
298	(2000-2009) 495-496
299	(2010-2016) 497-498
300	(2000-2009) 499-500
301	(2010-2016) 501-502
302	(2000-2009) 503-504
303	(2010-2016) 505-506
304	(2000-2009) 507-508
305	(2010-2016) 509-510
306	(2000-2009) 511-512
307	(2010-2016) 513-514
308	(2000-2009) 515-516
309	(2010-2016) 517-518
310	(2000-2009) 519-520
311	(2010-2016) 521-522
312	(2000-2009) 523-524
313	(2010-2016) 525-526
314	(2000-2009) 527-528
315	(2010-2016) 529-530
316	(2000-2009) 531-532
317	(2010-2016) 533-534
318	(2000-2009) 535-536
319	(2010-2016) 537-538
320	(2000-2009) 539-540
321	(2010-2016) 541-542
322	(2000-2009) 543-544
323	(2010-2016) 545-546
324	(2000-2009) 547-548
325	(2010-2016) 549-550
326	(2000-2009) 551-552
327	(2010-2016) 553-554
328	(2000-2009) 555-556
329	(2010-2016) 557-558
330	(2000-2009) 559-560
331	(2010-2016) 561-562
332	(2000-2009) 563-564
333	(2010-2016) 565-566
334	(2000-2009) 567-568
335	(2010-2016) 569-570
336	(2000-2009) 571-572
337	(2010-2016) 573-574
338	(2000-2009) 575-576
339	(2010-2016) 577-578
340	(2000-2009) 579-580
341	(2010-2016) 581-582
342	(2000-2009) 583-584
343	(2010-2016) 585-586
344	(2000-2009) 587-588
345	(2010-2016) 589-590
346	(2000-2009) 591-592
347	(2010-2016) 593-594
348	(2000-2009) 595-596
349	(2010-2016) 597-598
350	(2000-2009) 599-600
351	(2010-2016) 601-602
352	(2000-2009) 603-604
353	(2010-2016) 605-606
354	(2000-2009) 607-608
355	(2010-2016) 609-610
356	(2000-2009) 611-612
357	(2010-2016) 613-614
358	(2000-2009) 615-616
359	(2010-2016) 617-618
360	(2000-2009) 619-620
361	(2010-2016) 621-622
362	(2000-2009) 623-624
363	(2010-2016) 625-626
364	(2000-2009) 627-628
365	(2010-2016) 629-630
366	(2000-2009) 631-632
367	(2010-2016) 633-634
368	(2000-2009) 635-636
369	(2010-2016) 637-638
370	(2000-2009) 639-640
371	(2010-2016) 641-642
372	(2000-2009) 643-644
373	(2010-2016) 645-646
374	(2000-2009) 647-648
375	(2010-2016) 649-650
376	(2000-2009) 651-652
377	(2010-2016) 653-654
378	(2000-2009) 655-656
379	(2010-2016) 657-658
380	(2000-2009) 659-660
381	(2010-2016) 661-662
382	(2000-2009) 663-664
383	(2010-2016) 665-666
384	(2000-2009) 667-668
385	(2010-2016) 669-670
386	(2000-2009) 671-672
387	(2010-2016) 673-674
388	(2000-2009) 675-676
389	(2010-2016) 677-678
390	(2000-2009) 679-680
391	(2010-2016) 681-682
392	(2000-2009) 683-684
393	(2010-2016) 685-686
394	(2000-2009) 687-688

Király István (1921–1989)	154
Kisbali László (1954–2009)	165
Klein György (1925–2016)	169
Könczöl Csaba (1947–2004)	172
Mészöly Miklós (1921–2001)	179
Nemes Nagy Ágnes (1922–1991)	186
Petri György (1943–2000)	194
Pilinszky János (1921–1981)	198
Réz Pál (1930–2016)	203
Soros György (1930)	214
Szilágyi János György (1918–2016)	221
Tanay Magda (1901–1965)	227
Tandori Dezső (1938–2019)	233
Tolnay Károly (1899–1981)	239
Tordai Zádor (1924–2010)	244
Vajda Miklós (1931–2017)	249
Vezér Erzsébet (1915–2003)	255
Weöres Sándor (1913–1989)	260
Az írások első megjelenési helye	267
Névmutató	269
78	
79	
80	
81	
82	
83	
84	
85	
86	
87	
88	
89	
90	
91	
92	
93	
94	
95	
96	
97	
98	
99	

A TÉNYEK ÉS TANÚK SOROZATBAN
MEGJELENT

Bertók László: *Priusz*

Csalog Zsolt–Heltai György: *Hogyan kell
forradalmat csinálni?* Sajtó alá rendezte
Soltész Márton

Csillaggal nem jó járni most. Kis Pál budapesti
fényképész naplója 1944. október–december.

Sajtó alá rendezte Schmal Alexandra

Heltai Jenő: *Négy fal között. Naplójegyzetek
1944–1945.* Sajtó alá rendezte Tamás Zsuzsanna

Agneša Kalinová–Jana Juránová: *Hét életem.*
Fordította Mészáros Tünde

Karig Sára: *A szerencse lánya.* Életútinterjú,
készítette Bakonyi Éva

Király István: *Napló 1956–1989.* Szerkesztette
Soltész Márton

Márványi Judit: *Kapaszkodók. Egy szerkesztő
emlékei.* Szerkesztette Turi Tímea

Máté Gábor: *Színházi naplók.* Szerkesztette
Szegő János

Dr. Nyiszli Miklós: *Dr. Mengele boncolóorvosa
voltam az auschwitzi krematóriumban.*

A bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta

Vági Zoltán

Orbán Ottó: *Szín pompás ostrom lángoló házakkal.*

Életműinterjú, készítette Kabdebó Lóránt

Radnóti Sándor: *Sosem fogok memoárt írni*

Rajk László: *A tér tágassága.* Életútinterjú,
készítette Mink András

Réz Pál: *Bokáig pezsgőben. Hangos memoár.*

Életútinterjú, készítette Parti Nagy Lajos

Szabad György: *Aradtól az Országgyűlésig.*

Életútinterjú, készítette Pavlovits Miklós
Szállasi Ferenc naplói 1942–1946.

Közreadja Karsai László

Szarvas József–Bérczes László: *Könnyű neked,
Szarvas Józsi...*

Vajda Mihály: *Szög a zsákból.* Kardos András
interjújával

Varga Ibolya: *Levél Fiamnak.* Szerkesztette

Hámos Gusztáv és Perenyi Monika

Zimándi Pius István: *Egy év története
naplójegyzetekben (1944. március 19.–1945.
március).* Az utószót írta Ungvári Krisztián

Előkészületben

Molnár Gál Péter: *Coming out.* Sajtó alá rendezte
Lakos Anna

Tolnainé Kassai Margit: *Ostromnapló, 1944–45.*
Sajtó alá rendezte Kunt Gergely